ПОБЕДЕНИ БЕЗЪ ДА БѢДЕМЪ БИТИ

Отговоръ на хулителитѣ ни, като съюзници

Написалъ: С. Тошевъ, запасенъ генералъ

http://www.bulgari-istoria-2010.com/

СОФИЯ
Печатница „Стопанско развитие"
бул. Дондуковъ, 35
1924

На свещенната памѣть на падналитѣ, десятки хиляди, по Добруджанскитѣ и Тракийски полета, по сръбскитѣ балкани и Македонски висове, по Родопскитѣ склонове и Бѣломорски равница, доблѣстни български синове, посвѣтявамъ настоящия си трудъ.

Миръ на прахътъ имъ!

Автора.

Ген. Стефан Тошев е най-достойният и най-славният командир, който е имала, някога, вече бившата III Българска армия!

Победени безъ да бждемъ бити

Отговоръ на хулителитѣ ни, като съюзници

Предговоръ

Вѣрната представа на бойното минало е отъ особено значение за иднитѣ поколения. Поукитѣ не се черпятъ отъ прекалено и помпозно въздигане на станалото; фантастностьта и крайниятъ шовинизъмъ сж всѣкога достояние на пуститѣ души, които, не намирайки храна въ действителното, търсятъ я въ преувеличенията до легендарность. Българинътъ, изнесълъ въ седемъ години три кръвопролитни войни и записалъ славни дати въ историята, не се нуждае отъ вѣнцехваления, а отъ поуки, отъ вѣрно и безпристрастно излагане на станалото, съ проявенитѣ грѣшки и слабости. Годинитѣ 1913 и 1918 включватъ грозни неприятелски погроми, но, въ сжщото време, и тжжни за насъ дни на падение и провала, ужасиитѣ на които сж пълни съ поучителность за младежьта и потомцитѣ ни.

Изповедания грѣхъ наполовина е простенъ; познаването на собственитѣ недостатъци е начало на духовно обновление само този, който знае добре хубавото си и лошо минало, се намира на пжтя на съвършенствуването. Защото историята се повтаря и победения народъ, преминалъ презъ етапа на нещастията, всѣкога има повече шансове за повдигане, отколкото победителя, стига градущето да се зида върху опититѣ отъ горчивото минало. Его защо въ книгата си, едновременно съ хубаво произлѣзлото, ще гледаме да изтъкнемъ и горчивата действителность, съ излагане на неблагоприятнитѣ условия — послабленията и недостатъцитѣ, довели ни до печалния завършекъ на тригодишната война. Ще посочимъ нашитѣ слабости, българскитѣ слабости, погрѣшкитѣ на нашитѣ висши военни и управници, а редомъ съ тѣхъ и ония на съюзницитѣ, като внимаваме да не попаднемъ въ слабостьта на ге-

нералъ Лудендорфа, който, за да оправдае своитѣ и своето, хвърля вината върху лошитѣ съюзници, българитѣ, по-лоши и отъ турцитѣ. Напротивъ, макаръ и да сме предизвикани, ще се помжчимъ да докажемъ прекалеността на натякванията, че германцитѣ сж най-главнитѣ виновници за нашето пропадане, когато тѣхната вина бѣ само, че действуваха съ оглед на своитѣ интереси, съвсемъ противно на насъ, не държащи смѣтка за отстояването на правата си кауза. Днесъ германската виновность не важи за насъ, а отъ огромно значение е: *сами да знаемъ вината си, собственитѣ си грѣшки* и да се оставимъ отъ смѣшнитѣ натяквания, прилични на поговорката: *„Вижда сламката въ хорскитѣ очи, а не вижда гредата въ своитѣ"*. А тая греда бѣ голѣма колкото нѣкогашнитѣ сечени и на мѣстото застроявани!

За сега, когато зло ни е убило и отъ армията сж останали жалки остатъци, а пъкъ за нейното възстановяване ще трѣбватъ крайни усилия и умела дейность, на насъ, бившитѣ й началници, предстои да пожертвуваме амбициитѣ си и добросъвестно да изтъкнемъ проявенитѣ грѣшки, като поука за иднитѣ серии началници. Само гузният не обича лжха на истината, онова установяване на действително станалото; само държалия се недостойно въ боевете може да бжде робъ на желанието — да използува мъглата, за да блещи съ незаслужена слава. Всѣки, който подъ писъка на куршумитѣ е билъ готовъ да се жертвува, ще има и днесъ куража да направи доблестния жестъ за вѣренъ приносъ на истината, като последна дань предъ отечеството.

Имахме желанието да дадемъ пълна картина на произлезлото презъ последната война, съ всичкитѣ причини, донесли падането ни, обаче книгата ни щеше да стане обемиста и не по средствата ни, поради което бѣхме принудени да съкратимъ много отъ материала, още повече, че като бившъ воененъ, насъ повече ни интересува чисто военната страна на работата. Ето защо ние наблегнахме повече върху оперативнитѣ грѣшки, върху началническитѣ минуси, върху липсата на живата сила въ командуването и управлението, които въ съвокупность повлияха непосредствено за катастрофата, а само въ общи черти, споменаваме за лошитѣ политически и отъ вжтрешно естество причини донесли разложението. Особено, ние искаме да подчертаемъ: *съзнателния на-*

чалнически дългъ, който, и при извънмѣрно лошото положение тогава, налагаше постоянна борба срещу злото, а въ последния тежъкъ моментъ—проява на пълна самоотверженость за удържането на частитѣ въ ржце. Действително, храна и облѣкло липсваха, голѣма поквара сжществуваше въ страната, войната се продължи извънредно много и една потайна дейность рушеше отъ основа военната акция, обаче, именно това налагаше неизсекаема воля и проява на началническия авторитетъ — за да се води интезивна борба срещу злото и да не се допуска на частитѣ да стигнатъ до положението на саморазбиване. Нима не е осждително, че престжпното дѣло на пакостницитѣ успѣ да надделѣе на дейността на цѣла серия началници и да донесе погрома съ ужаснитѣ негови последствия? Ето именно по тоя парливъ въпросъ, ние ще искаме да изтъкнемъ истината: бездействието отъ страна на нѣкои помирили се съ злото началници, редомъ съ доблестното държане на ония, които до последния моментъ останаха твърдо на постоветѣ си. Ние ще се помжчимъ да подигнемъ завесата, която вече петь години прикрива произлѣзлото на Добро поле и да освѣтлимъ въпроса: *дали е било извършено предателство тамъ, както мнозина казватъ, или пъкъ частитѣ сж изпълнили, до колкото е било възможно, отечествения си дългъ.*

Встжпване

Идеята за обединение на българското племе е била горещо въжделена, през всичкото време на националното ни сжществуване. На нея се дължатъ редицата войни въ старо време, онова осемь вѣка клане съ съседитѣ; на нея се дължатъ и извънмѣрнитѣ усилия за спобиване съ църковна независимость, както и цѣлия хайдушки епосъ презъ продължителното ни робуване и кърваво потъпканитѣ възстания за политическа независимость.

Следъ Освободителната война (Руско-Турската), когато Берлинския договоръ разпокжса България и остави подъ чуждо владение Македония, Добруджа, Моравско и южна Тракия, земитѣ, съставляващи духовно цѣло отъ българското сжщество, мисъльта за освобождението имъ отъ новото иго се въздигна въ свещенъ култъ, служенето на който се поле горещо отъ всѣки българинъ. Добруджа, старинната българска люлка и новъ тогава нашъ културенъ центъръ; Македония, тая българска сѫратница презъ старото и ново възраждане, земята на св. Кирила и Методия, на св. Климента и братя Миладинови, тоя нѣкогашенъ плацдармъ на неуморния Самуила за обединението на българскитѣ славяни на западъ и на югъ, тия хубави земи, оставени отново въ робство, станаха още по-сжжпи, още по-възжделени за българскитѣ сърца.

България, поради страха отъ славянската мощь на Балканитѣ, бѣ подѣлена на петь части, обаче това не бѣ властно да я разкжса духовно. Тя остана пакъ майка на единъ недѣлимъ народъ, обзетъ отъ национално съзнание и горещо желающъ обединението си. Църквитѣ и училищата, разсадницитѣ на българската будна идея, пазителитѣ на материнския езикъ и на българското родолюбие, въпреки създаванитѣ имъ силни пречки, още повече се развиха, още по-преко почнаха да работятъ за процъвтяването на българската мисъль, на онова идеално и до фанатизъмъ горещо чувство за свобода и напредъкъ. Схванали опасността, новитѣ владетели не закъснѣха съ вандалската си политика за претопяването на коравия българинъ. Съ закони и редица мѣроприятия, тѣ почнаха да преследватъ българското население, да го заставятъ да се откаже отъ народността си, да забрави материнския си езикъ и да приеме учители и свещеници чужденци.

Слуховетѣ за терора, упражняванъ да се убие националността у македонеца, добруджанеца и тракиеца, разтревожиха силно свободния българинъ и създадоха у него духовната потрѣба за ефикасно спомагане на тия нещастници... Когато, подъ ужасния режимъ на ятагана и на безкрайнитѣ своеволия на беговетѣ, се почна въ Македония отчаяната борба на роба, — оная продължителна борба: частична, групова, самоотвержена и героична до новъ епосъ въ историята на упоритія македонецъ, мисъльта за по-скоро освобождение на тоя злощастенъ край, на тая хубава Македония, се насади още по-дълбоко у синоветѣ на свободна България и стана общъ идеалъ за граждани и селяни, даже и за най-крайнитѣ течения въ страната.

Живѣли цѣли 33 год. съ тоя идеалъ, готвили се постоянно за момента да подадемъ ржка на непоколебимитѣ братя, ние въ 1912 г., въ сдружие съ сърби и гърци, поведохме война срещу Турция и, като най-заинтересовани, вдигнахме на кракъ почти 2/10 отъ мжжкото население и пратихме всичкитѣ си въоржжени сили срещу врага. Следъ свършването на войната, сърбитѣ, ако и взели по-слабо участие въ военнитѣ действия и дали сравнително по-малко жертви, не искаха да ни отстжпятъ предвиденитѣ по поговора македонски земи, и работата дойде до нова война.

Нападната отъ сърби, гърци и черногорци, а следъ малко и отъ ромъни въ тила, както и отъ турцитѣ, отнели вече изгубенитѣ си въ южна Тракия земи, България бѣ принудена да капитулира и, оставена безъ външна подкрепа, загуби съ Букурешкия договоръ цѣла Македония, извоюванитѣ земи въ западна и южна Тракия и часть отъ южна Добруджа.

Жестоко поиграниятъ българинъ преклони глава предъ насилието, обаче тамъ, въ душата му, се зароди неугасима жажда за мжсть, онова до болезненость горещо желание за възтържествуването на потъпканата правда. Песеньта; *Съюз-*

ници разбойници . . . обрахте ни, ограбихте народния ни олтарь", пѣта всемѣстно отъ ученици, войници, юнкери, офицери и младежи, бѣ възторженъ изразъ на българското негодуване, на буйната заява за скорошна разплата, изразявана така: *за всичко смъпка ви държимъ и люто ще си отмъстимъ*. Даже по-старитѣ, ако и силно обезспокоени отъ войнственото настроение на младежьта, и тѣ, въ потайницитѣ на българската си душа, не бѣха чужди на желанието за по-скоро удовлетворение на народнитѣ въжделения; и тѣхнитѣ старешки сърца затупваха силно, слушайки натъртенитѣ звукове и съдържателнитѣ думи на тая пѣсень . . . . И ето, че войнственията лѫхъ постепенно развепри атмосферата на разочарованието отъ печалнитѣ резултати на войната; ето че отново избухна духовенъ подемъ въ българската психика, обзета всецѣло отъ очакванията на момента за отечествено реабилитиране . . . И момента не закъснѣ да дойде. Обявяването на Свѣтовната война възпламени надеждитѣ за придобивка на загубенитѣ съ Букурещкия договоръ земи. Оставаше само да се избере вѣрния пѫть за реализиране на тия въжделения.

Обаче раната, нанесена на България, бѣ твърде дълбока и още силно болезнена, за да допусне отиването ни къмъ страната на Съглашението, т. е. и въ съдружие съ сърбитѣ, тия главни виновници за нашето нещастие. За да станеше това, преди всичко трѣбваше да се анулира жестокия Букурещки договоръ, да се тури край на новата вражда съ сърбитѣ и веднажъ за винаги да се реши вѣковния въпросъ за Македония. За жалость, силитѣ на Съглашението, за да не оскърбятъ съюзницата си Сърбия, не посмѣха да направятъ подобенъ великодушенъ жестъ. Тѣхнитѣ предложения предъ българското правителство бѣха колебливи и недостатъчни за българскитѣ въжделения. Срещу неутралитета, тѣ предложиха Източна Тракия, до линията Мидия-Еносъ, а когато подозрѣха, че правителството се наклонява къмъ Германия, дадоха и безспорната зона на Македония (споредъ договора отъ 1912 г.), съ условие да бѫде отстѫпена следъ свършека на войната. Това, освенъ че не задоволи българската идейность за недѣлима Македония, но възбуди и страха да не бѫдемъ и тоя пѫть изиграни отъ съседитѣ, както въ 1913 година.

Народътъ, масата, силно изморена отъ дветѣ предшествуващи войни, не искаше войната; русофилитѣ бѣха сѫщо противъ, при едно резервиране, че, ако се воюва—непременно на страната на Русия. Либералитѣ, военнитѣ, часть професори и учители, и всички членове отъ македонската и добруджанска емиграции, искаха, като непременно условие: *Съглашението да ни отстѫпи цѣла Македония или иначе да станемъ съюзници на Централнитѣ сили*. Българското правителство, почти вече сключило съюзъ съ Германия, продължаваше да увѣрява, че България ще остане неутрална, поради което съглашенскитѣ представители изпуснаха момента да поискатъ категорически опредѣлението на българското становище, тъй като че ли нѣкакъ и не особено скѫпяха за него, и съ това се оставиха да бѫдатъ изиграни. А моментътъ бѣ сждбоносенъ и намѣсата на България на съглашенска страна, а даже единъ нейнъ неутралитетъ, биха били отъ голѣмо значение, особено за Русия. Следователно трѣбваше да се пипа бързо и категорически, съ точно формулирани предложения, на които да се даде гласность, та да се разсѣе българското заблуждение, че Антантата не иска да възнагради България. Подобна решителна стѫпка щѣше да произведе ефектъ, даже върху Царя и правителството, за да се решатъ поне за строгъ неутралитетъ, единственото въ случая спасение. Иначе кипежъ щѣше да обземе страната и мобилизацията би станала невъзможна. Това не бѣ направено и правителството можа свободно да реализира намѣсата ни къмъ Централнитѣ сили, за която то бѣ и силно натискано отъ военнитѣ и отъ македонската организация.

При подобна съглашенска колебливость, германската дипломация не спѣше. Подготвила предварително българското сътрудничество съ заемъ и отстѫпка отъ Турция на България часть отъ земитѣ по долното течение на р. Марица, тя продължаваше да работи интензивно. Чрезъ представителя си въ София и съ специални делегати, тя успѣ да убеди сѣчувствуващето й правителство въ силата на Тройния съюзъ, въ победата на германското оржжие, че Ромъния и Гърция ще останатъ неутрални и че на България ще бѫдатъ отстѫпени: часть отъ Сърбия, цѣла Македония, българска Добруджа презъ 1912 год. и поправка на границата откъмъ Турция и, съ всичко това, тая дипломация постигна отиването ни къмъ Централнитѣ сили.

Разбира се, въ случая, най-много бѣ повлиялъ Царьтъ, естественият сѣчувственикъ на немската политика, който, още, съ извикването на власть кабинета на Д-ръ Радославова, бѣ турилъ на-чело на програмата си — „за собствено и държавно реабилитиране", посредствомъ съюза съ Централнитѣ сили. Съ обявяването на Свѣтовната война, той бѣ намерилъ, че България нищо не може да очаква отъ Съглашението, менажираще сърбитѣ, освенъ абдикирането му отъ престола и че именно тоя е моментътъ, съ сгромолясването на Сърбия, да възстанови българското царство въ етническитѣ му предѣли. Той прие предложенията на Централнитѣ сили и наложи намѣсата ни въ войната, срещу което никой повече не посмя да се противопостави.

Партийнитѣ водители, нѣмащи до тогава свръзка съ военачалницитѣ, се побояха да имъ се доверятъ, да поискатъ подкрепата имъ, а последнитѣ, държани всѣкога далечъ отъ общественитѣ работи и свикнали се съ ролята само на военни дейци, съвсемъ се не досѣтиха, че носятъ тежка отговорность за българското поведение въ свѣтовния конфликтъ. Царьтъ знаейки, че тия високи началници нѣма да смѣятъ да се противопоставятъ, счете за излишно да се допита до тѣхъ.

Тъй или иначе, влизането ни въ войната стана свършенъ фактъ, който силно изненада народната маса и значителна часть отъ гражданитѣ, все хранящи още чувство на признателность къмъ освободителката Русия. Опозиционнитѣ водители, отъ които едни бѣха по принципъ противъ войната, а русофилитѣ — за отиване съ Русия, поискаха да се противопоставятъ. Тѣ направиха остъръ протестъ предъ правителството, обаче Царя, решенъ да отиде до край, не обърна внимание и, като ги извика въ двореца, наложи имъ своето решение. Нѣкои имаха смѣлостьта да изкажатъ противното си становище, обаче не посмѣха да заявятъ категорически, че ще се противопоставятъ ефикасно на предстоящата акция. Благоразумието да не се предизвикатъ сътресения въ страната и боязънята отъ преследване туриха точка на опозиционната дейность.

Една отборна група отъ професори, писатели, между които и народниятъ поетъ Ив. Вазовъ, доктори, запасни генерали и полковници, поиска да се противопостави по-ефикасно; тя написа писмо до Царя и издаде позивъ къмъ народа, обаче само толкова. Взетитѣ полицейски мѣрки спѣхнаха тая група да отиде по-нататъкъ.

Признателностьта къмъ руския народъ, сѫществуваща въ българската душа, не бѣ въ състояние да реализира въ случай разплащането за дарената свобода. Руската дипломация бѣ вече успѣла да възбуди българския страхъ отъ курса на новата си политика, протежираща сръбската аспирационна дейность въ Македония и да внесе силно отслабване въ надеждитѣ за осѫществяването на свещенния завѣтъ — Санъ-Стефанска България. Особено силно бѣха огорчени българитѣ въ 1912 и 1913 г., когато тая дипломация допусна: изгонването отъ сърбитѣ на владицитѣ, свещеницитѣ и учителитѣ ни отъ Македония; укрепяването на сръбската армия въ Вардарската долина срещу насъ, които още водихме силни боеве срещу общия врагъ — турцитѣ; сключването на нападателенъ съюзъ срещу България, между славянитѣ сърби и вѣковнитѣ неприятели гърци; и най-после, когато, макаръ и виновни за почването на действията, ние предложихме още на другия день примирие, което не бѣ прието отъ сърбитѣ, и тя не поиска да тури край на военнитѣ действия, а допусна да бѫдемъ наказани съ ромънското навлизане въ България и силно ощетени съ Букурещкия договоръ. За огорчената българска душа, подобно руско държане бѣ необяснимо, освенъ съ желанието да бѫде България смазана. Визитата, която руския императоръ направи на ромънския кралски дворъ презъ 1914 г., и удостояването на кралъ Фердинанда за фелдмаршалъ на руската армия, задяна живо огорченото отъ Букурещкия договоръ българско сърце, а най-вече, когато тоя императоръ, като че нарочно прие шефството на 9 ром. рошерски полкъ, който въ 1913 г., пръвъ навлезе въ България и бѣ пометенъ за севернитѣ българи. Всичко това бѣ счетено за демонстративно изказване на императорското незадоволство къмъ българитѣ и много тежко се изрази върху невзгубената още надежда на реабилитиране посредствомъ Русия, особено у голѣма часть отъ интелигенцията и у добруджанскитѣ и македонски емигранти, отъ които последнитѣ бѣха силни по численость и неуморни съ активностьта си. Тѣ виждаха вече пречката тамъ, отъ гдѣто до скоро очакваха само спасение.

Властвующата либерална партия, която отъ край време бѣ противъ руското влияние, освенъ че намери морална под-

крепа въ създалото се тогава войнствено настроение, но спечели и активни спомагачи, особено въ редоветѣ на македонцитѣ, решени да отидатъ до край, щомъ се касаеше до разплата съ новитѣ владетели на Македония. И ето, че идеята за ново воюване се обърна въ букналъ въ стохилядни български сърца пламъкъ, погасяването на който бѣ вече невъзможно. Германофилскитѣ управници сами се почувствуваха подъ гнета на македонскитѣ дейци и връщане за тѣхъ вече нѣмаше, па и самъ Царьтъ не би допусналъ подобенъ късенъ превратъ.

Тъй или иначе крачката бѣ на правена безвъзвратно. Царьтъ и правителството, въ голѣмото желание да спечелятъ на България цѣла Македония, българскитѣ земи въ Сърбия и отнетата презъ 1913 г. часть отъ Добруджа, пропуснаха да оценятъ истинското положение на воюващитѣ страни. Германия и Австрия, окржжени отъ Русия, Англия, Франция, Италия и Белгия, войскитѣ по които надвишаваха численостьта на тѣхнитѣ, представляваха отъ себе си една голѣма обсадна крепость, която, кога и да е, трѣбваше да капитулира*). Германското преимущество — да се действува по вжтрешни операционни линии, бѣ пропаднало още въ началото на войната, щомъ рускитѣ войски настжпиха и притеглиха върху си германскитѣ резерви, съ което дадоха възможность на французитѣ, съ решителенъ фланговъ маршъ при Марна, да заставятъ германската армия да се отдръпне и да премине въ отбрана. Тъй че България попадна въ редоветѣ на по-слабата страна, поражението на която изглеждаше вѣроятно. При това намисането въ войната стана твърде прибързано, безъ да бѣ взето въ внимание, че се биеха милионни армии и, следователно, продължителностьта й ще трае дълго, поради което всѣка по-късна намѣса на една малка държава, като нашата, щѣше да бжде отъ голѣма полза. Именно на тия първоначални грѣшки най-вече се дължи слетѣлото ни после нещастие.

Не сж вѣрни твърденията, че можели сме да бждемъ на сила заставени да влеземъ въ война. Защото насилването на

*) Подобно сравнение бѣ направено още въ 1914 г. отъ полковникъ (сега генералъ) Русева, при единъ споръ за шансоветѣ на дветѣ страни, което силно възмути нищещия тия редове, тогавашенъ началникъ на 2 Инспекционна область.

неутралитета ни можеше да стане само отъ Германия и Австро-Унгария, обаче това съвсемъ не бѣ тъй лесно. Откъмъ западъ трѣбваше да прегазятъ Сърбия, току победителка на австрийцитѣ, а отъ северъ — да преминатъ презъ Ромъния, която, предъ страха на руско нашествие, непременно щѣше да се противопостави. Даже, и при германска подкрепа, тя не би посмѣла да се впусне въ подобна опасна операция задъ Дунава, срещу цѣлата българска армия, която въ случай можеше да бжде засилена и съ руски спомагателни корпуси. Тъй че смѣло можахме да останемъ неутрални, както това ни се предлагаше отъ Съглашението, или пъкъ да изчакаме повече време, та да се намѣсимъ презъ последнитѣ решителни фазиси на войната.

Неоснователни сж и доводитѣ, че, ако останахме неутрални, рискували сме да не получимъ нищо въ края на войната. Защото компенсацията щѣше да зависи отъ уговоренитѣ условия за въоржжения неутралитетъ, а пъкъ, следъ продължителната война, когато всички ще бждатъ крайно изтощени, не могатъ тъй лесно да се игнорираръ правата на една държава, запазила непокжтната въоржжената си сила.

Сжщо не сж вѣрни и оправданията, че отиването ни съ Германия спасило България да не стане арена на военни действия, и че днесъ, ако и победени, страната ни не е разорена, което може да се счита за повече отъ една победа. Ами милиардитѣ днешни дългове, загубата на цѣла Македония, южна и западна Тракия и южна Добруджа; обирането на всичкото ни оржжие и унищожението на постоянната ни армия; срамътъ ни като победени и постепенното ни духовно падане, особено презъ последния режимъ? Повредитѣ както и да е, се поправятъ, унищоженето и отнесеното се набава, обаче да пъшкашъ дълги години подъ клаузитѣ на единъ жестокъ договоръ, да бждешъ печенъ постояно на слабъ огънъ и да си принуденъ даже да се откажешъ отъ националнитѣ си идеали за съществуване, нима това не е по лошо и отъ смърть?..

Само въ неутралитета или въ късното ни влизане въ войната бѣ спасението на България отъ всесвѣтския пожаръ. Нѣмаше да рискуваме нищо и можехме да получимъ компенсации въ южна Тракия и до Вардара въ Македония — при-

добивки, ако и не задоволителни за голѣмитѣ ни въжделения, можаха да послужатъ като етапи на по-нататашното ни национално обединение.

Така казватъ днесъ почти всички, включително и пишущия тия редове, който тогава, подъ обявяването на германскитѣ побѣди и предъ страха да не бѫдемъ изиграни отъ съседитѣ, бѣ станалъ единъ отъ войнствующитѣ братя, либералъ и голѣмъ съчувственикъ на тогавашната политика, като най-здрава българска политика.

"Когато колата се обърнатъ, пѫтища много", казва поговорката, обаче въ случая обръщането донесе и счупването, на което не помагаше вече сѫществуването на други пѫтища и остана само горчивия урокъ въ бѫдащето — *да не бързаме; да не ламтимъ за голѣми придобивки; да бѫдемъ много внимателни при розрешението на въпроситѣ, които засѣгатъ интереситѣ на великитѣ държави и съседитѣ; да държимъ повече смѣтка за вѣковнитѣ връзки съ великата славянска представилница, загинването на която неминуемо ще донесе и нашето загинване.* Днесъ Русия е пропаднала, за което и ние носимъ известна отговорность, обаче не далечъ е моментътъ, когато тя ще се отърси отъ болшевизъма и отново ще заеме мѣстото си въ Европейския концертъ, та и ние да не бѫдемъ тъй изложени като днесъ, да не ни третиратъ толкова жестоко до пълно загинване. Ще се разбере тогава голѣмото значение на България и ще се направи всичко за нейното подигане!

ГЛАВА I

Българска непредвидливость и лошитѣ ѝ последствия

Пешехода никога не е другарь на конника; последниятъ, щомъ мине стръмнината, го изоставя да се бъхте самъ и да трепери за собствената си безопасность. Беднякътъ, който се обвързва съ богаташа, искащъ да закрѫгли именията си, всѣкога рискува да загуби нивата, пречаша на това закрѫгляване. Малкитѣ, влѣзли въ съдружие съ голѣмитѣ и по-културни народи, не сѫ въ състояние да наложатъ зачитането на интереситѣ си, щомъ тѣ не се съгласуватъ съ замахитѣ на политическата и економическа дейность на последнитѣ. Съ влизането въ Свѣтовната война, ние преследвахме националното си обединение, а пъкъ германцитѣ воюваха, за да разширятъ всесвѣтската си търговия и да наложатъ надмощието си върху цѣла Европа, въ Анадола, къмъ Персийския заливъ и въ Африка. На България, намираща се на прекия пѫть за Ориента, германската политика не можеше да допусне значително уголѣмяване, което следъ войната можеше да стане сериозна пречка за нейнитѣ интереси. Действително, бѣ ни обещано: голѣма часть отъ Сърбия, цѣла Македония и поправка на границата къмъ Турция, обаче, докато още воювахме, германската политика не се стесни да обреже часть отъ завладенитѣ отъ насъ земи и да се държи благосклонно къмъ турскитѣ пратеници за отстѫпването на южна Тракия чакъ до р. Места. Тъй че, Германия щѣше да направи само онова, което не бѣ противно на девиза ѝ: „Drang nach Osten", следователно, ние, малкитѣ, трѣбваше да разберемъ, че мѣстото ни съвсемъ не бѣ въ съдружие съ тая велика и жизнеспособна нация, а необходимо бѣ, въ борбата ѝ съ цѣлъ свѣтъ, да останемъ настрана, или пъкъ щомъ решихме да отидемъ съ нея, трѣбваше здраво да осигуримъ каузата си, а не да разчитаме на великодушието ѝ, като отплата за помощьта, която ѝ указахме. Защото политиката въобще не признава

сантименталности, а особено здравата германска политика, която всѣкога се стреми само къмъ реални резултати!

Ето защо, за щетата, която тая политика ни нанесе тогава, ние трѣбва да винимъ себе си, че при влизането въ съдружие, пропуснахме да се осигуримъ, като самостоятелна държава, имаща свободата да брани интереситѣ си и да се добива до осѫществяването на националнитѣ си завети. Ние потвърдихме актове, съ ориенталска небрежность и то още въ началото, когато бѣхме скѫпи, и съдружницитѣ, за да ни привлекатъ, биха се съгласили съ исканията ни. Не схванахме момента, не вникнахме въ сключения договоръ и конвенция, и си причинихме непоправима пакость, която не престана да ни измѫчва презъ цѣлата война. Не чуждитѣ редактори на тия официални документи, не германцитѣ, трѣбваше да ни подсѣщатъ, а самитѣ ние бѣхме длъжни да ги провѣримъ. — „Нашия пълномощникъ ги билъ подписалъ", казватъ нѣкои, обаче той сигуръ не е действувалъ по свои съображения, а по инструкциитѣ на отговорнитѣ фактори, които, поне, преди влизане въ сила на задълженията, трѣбваше да поискатъ поправката имъ.

Както въ всѣко обикновено предприятие, тъй е и въ войната. Който предварително не уговори, не осигури правата си, рискува всѣкога да види интереситѣ си увредени, да стане излъганъ въ слѣпото си довѣрие къмъ съдружника. По-малко е виновенъ, който експлоатира, отколкото оня, който не реагира при явната щета. Договорнитѣ задължения сѫ обезателни точно споредъ текста, следователно и тоя на подписанитѣ ни обвързвания трѣбваше да бѫде съставенъ и съ огледъ на българскитѣ интереси и да не допуска никакви тълкувания. Въ войната срещу Сърбия, въ 1915 г., България се намѣси съ идейността за пъленъ сръбски погромъ, който само можеше да донесе освобождението на Македония, обаче германската главна квартира вложи въ директивата за действие точно опредѣлената, въ подписаната отъ насъ военна конвенция, егоистична цель: *по-скороto завладѣване и осигуряване на пѫтя Берлинъ — Цариградъ.*

Съ чл. 1 отъ конвенцията, Германия и Австро-Унгария се задължаваха да извадятъ срещу Сърбия по шесть пехотни дивизии, и България най-малко четири дивизии, съ което се визираше само войната съ Сърбия, безъ да се споменава за размѣра на помощьта, която трѣбваше да се дава на България при по-нататъшнитѣ действия. Членъ 4 отъ конвенцията, въ който се казва, че, ако България пожелае, Германия се задължава да изпрати една смесена бригада за Варна и Бургасъ, а сѫщо и чл. 5, че германското главно командуване ще накара турцитѣ да дадатъ достатъчни сили за защита на Дедеагачъ, като че ли окончателно изчерпваха въпроса за германската помощь на България. Че това именно така се е разбирало, се вижда отъ факта, че следъ падането на Нишъ, германското командуване тутакси изтегли обратно голѣма часть отъ силитѣ си; то се вижда и отъ това, че когато нашата главна квартира нѣколко пѫти бѣ искала германски подкрепления, германската отговаряла простичко, *че задълженията на Германия да даде 6 дивизии се отнасятъ само до войната срещу Сърбия.* Подобна непълнота на конвенцията даде възможность на германската главна квартира да остане презъ всичкото време непоколебима въ отказитѣ си за подкрепления, макаръ че сама тя, още въ началото, бѣ нарушила тая конвенция.

Фелдмаршалъ Макензенъ прогони сърбитѣ, но не ги разби, и войната продължаваше, а пъкъ германското командуване, както споменахме, въпреки конвенцията, изтегли половината отъ силитѣ си за Германия. При подобно германско нарушение на условията, появи се ново обстоятелство: *идещата германска помощь на сърбитѣ,* което усложни положението и проточи валидността на тая конвенция. Пристигането на сръбската армия отъ о-въ Корфу на македонския фронтъ, даде още по-голѣма сила на задълженията за подкрепа на България, обаче при всичко това, германското главно командуване, основайки се върху буквата „за война срещу Сърбия", грубеше съ отказитѣ си, че не е длъжно до праща подкрепления на македонския фронтъ! Въ сѫщность то скриваше интимната си мисъль — *да не засили българската армия, и тя да бѫде принудена да остане като стражъ на пѫтя Берлинъ—Цариградъ.* Това германско хитруване послужи за постоянни недоразумения между двете главни командувания, па даже и стана причина за катастрофата на македонския фронтъ. Разбира се, съвсемъ иначе щѣше да бѫде, ако въ конвенцията бѣ изрично казано, че Германия се задължава, преди тръгването на войната, да подкрепя България съ две, три, четири дивизии.

Чл. 3 отъ конвенцията казваше, че фелдмаршалъ Макензенъ има право (за войната срещу Сърбия) да заповѣда групирането на съюзнишкитѣ войски споредъ намеренията си за предстоящитѣ действия. И подобно категорично задължение бѣ прието, безъ да ни бѫдатъ още известни окончателнитѣ намерения на тоя фелдмаршалъ, които можаха да бѫдатъ неблагоприятни за насъ, както и стана въ действителность. Струпването на четири български дивизии по западната граница (за по-близко съдействие на германскитѣ части) и връщането на четири германски дивизии въ Германия, още съ падането на Нишъ, когато отстѫпващата сръбска армия именно трѣбваше да се преследва интезивно и окончателно разгроми, не бѣха износни за България. . . .

Чл. 1 отъ тая конвенция предоставяше пълна независимость въ командуването на войскитѣ срещу Сърбия на фелдмаршалъ Макензенъ, безъ да споменава за отношенията на тоя фелдмаршалъ къмъ българското главно командуване, което имайки въ разпореждането на последния свои войски, трѣбваше непременно да бѫде въ течение на по-крупнитѣ мѣроприятия. Поради липса на подобно обязателство, фелдмаршалътъ не счете за нужно да съобщи решението си — да повърне въ Германия 4 дивизии, и главното ни командуване го узна, когато бѣ вече свършено, поради което не можа своевременно да се противопостави срещу нарушението на условията, преди войната да бѣ още свършена.

Конвенцията предвиждаше общо командуване на съюзнитѣ войски въ Сърбия, чрезъ Макензена, направо отъ германското главно командуване, безъ да споменава за автономността на българската главна квартира при по-нататъшнитѣ действия. Тоя важенъ пропускъ даде възможность на германската главна квартира да счита българското командуване въ свое подчинение, даже до тамъ, че, безъ да иска съгласието на български главнокомандующъ, се намѣси въ командуването на македонския фронтъ, съ изпращане на германски началници и щабове, и съ издаване на разпоредби направо до последнитѣ.

Въ чл. 7 на военната конвенция сѫществувала непълнота или по-добре двусмисленость по снабдяването на българската армия съ бойни материали, като се казваше: *„Германия ще достави* (а не ще доставлява. Авт.) *на България военни материали отъ всѣканво естество, до колкото това е възможно съ оглед къмъ собственитѣ германски интереси"*, — определение разтяжимо, даваще възможность да се тежи върху България, да се свързва въпроса съ компесации отъ материално естество или да се иска заплащане на доставкитѣ... И именно тая непълнота ни постави презъ войната въ пълна зависимость отъ разположението на германската главна квартира и на пруското военно министерство, което разположение бѣ много чувствително съ варияцитѣ на нашата послушность или съ правенитѣ материални отстѫпки. По едно време работата дойде до предварително заплащане на доставкитѣ, а при благоприятенъ случай—само до записването на сумитѣ, както перо въ нашия дългъ къмъ Германия. Подъ заплащанията, че ще се спратъ праткитѣ, правителството не посмя да се противопостави, а главното ни командуване не бѣ компетентно да се бърка по тоя въпросъ.

Ей така, ние сами си вързахме ржцетѣ и, при постояннитѣ ни тригодишни опѫвания, не можахме да ги освободимъ; примитѣ излезоха отъ яка колприна, а пъкъ не посмѣхме да ги срѣжемъ, отъ страхъ да не се покажемъ нелоялни къмъ съюза, съдружницитѣ на който, съвсемъ не държаха смѣтка за чувства. Слѣпото, въ случая, българско довѣрие къмъ единия съюзникъ не бѣ оценено, а само зле експлоатирано, което още въ началото постави правителството и главното ни командуване въ извънредно трудно положение — нито насамъ, нито нататъкъ.

Сключването на военната конвенция е било извършено при пълна тайна за щаба на българската армия. Делегатътъ полковникъ Ганчевъ е заминалъ за Плесъ безъ знанието на началника на тоя щабъ, генералъ Бояджиевъ, който, узналъ това късно, подалъ оплакване да бѫде освободенъ отъ длъжность. Подобно скриване на единъ сѫдбоносенъ въпросъ отъ най-компетентното военно учреждение, сочи на погрѣшната съобразителность — да се извърши сдѣлката по-възможность тайно, при което не бива много много да се вглежда въ подробноститѣ, само да стане тя по-скоро. И разбира се, че тая конвенция, сключена единъ видъ при изгасени свѣщи, безъ удѫствания отъ щаба на армията, не можеше да бѫде освенъ едно недоносче.

Подписването на конвенцията, казватъ, е станало съ съгласието на военния министъръ. Основанъ на високото си

положение, той, въ интереса на тайната, поелъ отговорностьта да разреши самъ въпроса, когато важностьта на акта именно налагаше да бжде изключено субективното решение и непременно да се прибѣгне до консултиране съ компетентнитѣ подведомствени органи. Ако генералъ Бояджиевъ е билъ неблагонадеженъ, не трѣбваше да бжде оставенъ на важния постъ. Самонадеяностьта на военния министъръ, която е твърде ценно качество за единъ високъ началникъ, се яви тъкмо не на мѣсто при въпроса за военната конвенция, поради което произлѣзоха грѣшкитѣ и непълнотиитѣ въ тая конвенция.

Освенъ военната конвенция били подписани други два важни акта: а) договоръ за приятелство и съюзъ между България и Германия, и б) тайна спогодба между тия две държави. Първиятъ обвързвалъ дветѣ страни да не влизатъ въ другъ съюзъ, насоченъ срещу коя и да е отъ тѣхъ. Тайната спогодба опредѣляла териториялнитѣ придобивки на България за война срещу Сърбия, както и срещу Ромъния и Гърция. За придобивкитѣ отъ Сърбия поменахме по-рано, обаче относно ония отъ Ромъния и Гърция нищо не може да се каже, понеже документътъ липсва. Едни искатъ да кажатъ, че именно въ тая спогодба се е намирало обвързването ни — да нѣмаме право върху цѣла Добруджа, а само върху отнетата ни презъ 1913 г. часть, когато други твърдятъ, че това е станало въ надвечерието на войната съ Ромъния. Въ всѣки случай обвързването се вижда добре отъ мемоаритѣ на генералъ Лудендорфа, гдето се казва: „*Българитѣ пропуснаха за войната съ Ромъния да поискатъ обладаването на цѣла Добруджа*". Подобно отказване отъ часть отъ родната земя, безразлично кога и отъ кого е направено, е въ висша степень престжпно и не може да бжде оправдано нито съ страха отъ близко съседство съ Русия, нито отъ желанието да се поиска най-възможното, като не се е предполагало, че българската армия ще може достигне до Долни Дунавъ. Практичното: „*искай много за да получишъ повечко*", непременно трѣбваше да се има предъ видъ, та да се избѣгне глупавото положение — да молимъ после германцитѣ да ни направятъ милость съ отстжпването на цѣла Добруджа.

Ето тъй, поради липса на подготвени дейци, съ достатъчно широкъ политически кржгозоръ, ние се обвързахме и обвързвахме съ ангажементи, безъ да обвържемъ и съюзницитѣ. Нито въ Външното и Военно министерства, нито пъкъ въ самия квартира имахме специални институти по предварителната полготовка на политическитѣ становища, по разработването на въпроситѣ за възможни договори, поради което, при важнитѣ актове, никога не бѣхме готови. Нашитѣ делегати, назначавани случайно, се явяваха неориентирани за мисията си, когато пъкъ германцитѣ предварително сж разработили становището си и, когато всичко е било готово, съобщавали телеграфически за незабавното тръгване на нашитѣ делегати. Ето защо, загубили още въ началото съ тайното споразумение и военната конвенция, ние продължихме да губимъ и по нататъкъ. При сключването на Брестъ-Литовския миръ, нашитѣ делегати трѣбвало да заминатъ бързо, и като не снабдени съ нуждната директива, освенъ че не били доказателни въ исканията, но и постоянно се карали помежду си. Тѣ попаднали въ глупаво положение и германцитѣ просто ги игнорирали, като че ли не представлявали една съюзна държава. Въ резултатъ, нашитѣ права останаха съвсемъ не засегнати отъ договора и България остана на въздуха между съюзницитѣ и бждещата Русия.

Сжщо стана и при сключването на Букурещкия миръ съ победена Ромъния, за което правителството, уведомено въ надвечерието, трѣбвало по тревога да назначи и експедира делегатитѣ си. И, разбира се, че, при подобно заминаване, друго не можеше да се очаква, освенъ печалния резултатъ отстжпването само на Добруджа отъ 1913 г. Въ случая, германската дипломация майсторски бѣ противопоставила турскитѣ претенции за компенсация въ южна Тракия, и трѣбвало самъ д-ръ Радославовъ да отиде въ Букурещъ и да убеждава германския президентъ фонъ Кюлмана, силно подкрепящъ турскитѣ искания. При всичко, че първиятъ е билъ обнадеждент и телеграфира, че цѣла Добруджа е вече осигурена за България, германцитѣ не отстжпиха отъ становището си и, като задържаха за себе си Срѣдна Добруджа, а за Северната предвидѣха съюзнишки кондоминиумъ, дадоха на България само южната часть. Подобно явно германско противопоставяне на българската идейность за обединение, счупи веднажъ за винаги вѣрата въ съюзнишката лоялность у армията и народа и разклати силно моралнитѣ основи на съзнателно служене на общата военна акция. — А войната още бѣ въ разгара си, а пъкъ отъ съюзникъ безъ идейность

не можеше повече да се очаква, освенъ едно принудително отъ нѣмай кѫде участие въ нея.

Тъй или иначе, излѣзе, че катастрофата презъ 1913 г. не бѣ ни послужила за да бѫдемъ по-предвидливи, да станемъ по-предпазливи при обвързванията ни за акцията въ 1915 г. Вѣрвайки напълно въ лоялността на съюзника, ние, се отнесохме съ наивността на младъ юноша, чакащъ само добро отъ голѣмия си братъ. Нашето слѣпо довѣрие допусна на съюзника да поеме ролята на самовластенъ опекунъ, да стигне до положението на пълнъ разпоредитель въ чуждата кѫща. Веднажъ дошелъ до тамъ, той вече не искаше да държи смѣтка за идейността и интереситѣ на събрата, а даже и за явната нужда да му спомогне за отстраняването на неминуемата беда. Ето това съюзническо забравяне и крайно егоистично държане, разбрано добре отъ слабия съюзникъ, породи голѣмото недовѣрие, предизвика съжалението за погрѣшно сдружаване и донесе озлобяването у последния, който тъй много повлия за неуспеха на дѣлото. Подобно положение тъкмо дойде на смѣтка на противницитѣ на съюза, които се запретнаха да повалятъ военната акция, да подготвятъ по всѣки начинъ катастрофата на македонския фронтъ. Германското главно командуване знаеше добре лошото българско настроение, печалнитѣ резултати отъ незачитането, обаче, въ самозабравата си, то не направи подобрение, то не отстѫпи отъ презрителното си и егоистично отнасяне къмъ съюзника. И само когато произлѣзе катастрофата на Добро поле, тогава чакъ то почна да обнадежва, че е съгласно да се отсѫди цела Добруджа на българитѣ; че турцитѣ сѫ съгласни да не искатъ компезации; че то идѣло вече да спасява македонския фронтъ съ всички разполагаеми сили. Късно много късно, се сѣти то, а пъкъ ние, въ болнавото желание да се показваме лоялни, не посмѣхме да го заставимъ да бѫде по-коректно въ държането си.

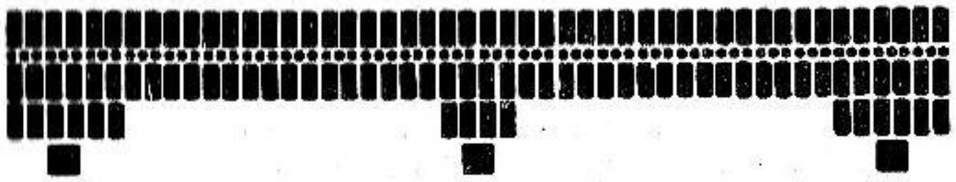

ГЛАВА II

Отношенията, като важна причина на злото

Преди да станемъ съюзници, ние българитѣ, въобще бѣхме зле настроени срещу германцитѣ (за помощьта указана на турцитѣ презъ войната въ 1912 г.; съ намирането на германски офицери въ турскитѣ редове и изпращането на артилерия и бойни припаси). При това, ние имахме съставено мнение, че, тѣ сѫ хора надменни и голѣми егоисти, гледащи на насъ зле, като на славяни. Когато въ 1915 г. станахме съюзници, подъ обаянието на нанесенитѣ имъ победи и очаквайки чрезъ тѣхъ националното си обединение, ние устѫпихме да смачкаме предубежденията и лошитѣ си чувства, и отидохме въ войната съ респектъ и довѣрие къмъ новитѣ бойни другари, каленитѣ германски войници, които се указаха много коректни, непретенциозни и разбрани въ отношенията къмъ по-младитѣ си събратя. Бъркаше езика, обаче намери се начинъ за разбиране, посредствомъ радостнитѣ погледи, усмивкитѣ и мимиката. И това си остана презъ всичкото време на съвмѣстното носене на бойната служба, безъ частни и колективни недоразумения и спречквания, при едно несъгласно, но сериозно, българско съревнование по-хубавитѣ служебни прояви въ германскитѣ части и по всичко, що тъй безшумно и бързо се извършваше у по-старшитѣ братя. Лишени продължително време отъ най необходимото и постоянно безъ смѣна въ бойната линия, българскитѣ войници намѣриха духовна подкрепа, виждайки, рамо до рамо, дошлитѣ отъ северъ юнаци, носящи безропотно и съзнателно дълга си по македонския фронтъ.

Така бѣ, обаче съвсемъ не тъй излѣзе съ висшитѣ командни инстанции, отношенията между които скоро се развиха въ най-нежелателна посока. Германскитѣ военоначалници и щабни офицери, дошли на балканитѣ съ единъ и сѫщи прицинъ за двата съюзника, не можаха да разбератъ защо той е пригоденъ за турцитѣ, но не и за българитѣ, тия мълчаливи и много резервирани въ държането си хора, незаис-

кващи предъ санътъ и високото положение, не признаващи правото за надменно отнасяне къмъ околнитѣ. Българскитѣ началници, разбрали скоро хладнитѣ и надменни обноски, не закъснѣха да се освободятъ отъ обаянието къмъ германското командуване и застанаха въ положението на самоотбрана. Настжпени силно, тѣ не устояха на слабостьта — да мъстятъ съ критики и осжждане, а често пжти и да усмиватъ германската надута обноска, което състави обикновенъ предметъ на разговора въ офицерскитѣ столови. Това лошо настроение, счетено като последствие отъ германофобство, предизвика у германцитѣ още по-хладно и надменно държане, съ което още повече се възбуди българската подозрителность за умишлена германска нелоялность. На българскитѣ началници особено имъ бѣ обидно незачитането, когато, при изказване на мнение по служебни въпроси, чуждитѣ щабни офицери искаха да изтъкнатъ голѣмата си вещина, посрѣдствомъ надтежаването, че идатъ отъ културния западъ, съ богатъ запасъ познания.

Германскитѣ офицери за свръзка, оскърбени отъ недопускането имъ да се мѣсятъ въ оперативната работа на българскитѣ щабове, се предадоха много усърдно на правото си назначение — да следатъ и да донасятъ на германското командуване за всичко вършено въ тия щабове, и, въ това си усърдие, често пжти изпадаха въ грѣшки. Появиха се тенденциозни донесения, основани на неточна преценка, на непроверени слухове, които предизвикваха запитвания и неприятни обяснения, и съ това постоянно се подклаждаше недовѣрието между двете страни.

Тъй или иначе, образува се дебелия ледъ, който тъй и не се стопи презъ цѣлата война. Странитѣ не се сближиха даже и при последнитѣ разбрани военноначалници, като генералитѣ Шолцъ, Щойбенъ и други.

Лошитѣ отношения взеха още по-лоша насока, когато се намѣси и бъркотията въ командуването, т. е. когато настжпи оная аномалия: български армии, дивизии и бригади да се командуватъ отъ германски военачалници и щабове, които, ужъ подчинени на българското главно командуване, зависѣха всецѣло отъ командуването въ Германия.

България току бѣ водила две побѣдоносни войни (презъ 1885 и 1912 г.) и една въ 1913 г., която, ако и изгубена по-

ради общото нападение отъ петтѣхъ съседа, все пакъ се свърши съ спирането на враговетѣ вънъ отъ границитѣ (даже гърцитѣ малко останаха да бждатъ бити). И въ тритѣ тия войни българскитѣ части се командуваха и водиха само отъ български началници, следователно недовѣрието къмъ последнитѣ не можеше да се обясни освенъ съ интимната мисъль на германското командуване — да вземе българскитѣ части въ ржце, та да бждатъ тѣ въ пълно негово разпореждане. Това мѣроприятие бѣ оскърбително и още крайно несолидно, ако българитѣ не биха скжпили съ лоялностьта си къмъ съюза; то не принесе очакваната полза, а причини само голѣмо зло на съюзническата акция на Балканитѣ.

Действително, германскитѣ началници и щабове, по нагонъ отъ вродената германска интензивность къмъ работа, се заеха сериозно да създадатъ яки фронтове по участъцитѣ: да подобрятъ съобщенията; да запознаятъ началницитѣ съ начина на действията споредъ поукитѣ извлечени отъ боевете на французкия и руски фронтове. Тѣ устроиха курсове и школи по употрѣблението на картечницитѣ, минохвъргачкитѣ, по воденето позиционната война, по приспособлението на преградния артилерийски огънь, по патрулнитѣ нападения и пр. Въобще въ туй отношение тѣ направиха твърде много и заслужаватъ пълна похвала, обаче не можаха да внесатъ духовна смисъль въ началническитѣ функции, да вложатъ жива сила въ командуването, посредствомъ която само се изработва разбрано и съзнателно изпълнение и духовни връзки между началници и подчинени. Тѣ не познаваха българитѣ и германскитѣ имъ похвати за управление се указаха мжчно приложими. На гѣхъ не престанаха да гледатъ като на натрапени голѣмци.

Вмѣсването на германцитѣ въ командуването се почна още въ началото на войната, когато, следъ разгрома на Сърбия, общото командуване на войскитѣ отъ фелдмаршалъ Макензенъ бѣ станало излишно и трѣбваше да се разформирова. Германската главна квартира обаче остави тоя фелдмаршалъ да продължава да началствува и на македонския фронтъ.

На другата година за замѣстникъ на фелдмаршала бѣ изпратенъ генералъ фонъ Бело, и, при всичко, че нашето главно командуване да бѣ обнадеждено, че последния ще му се подчинява напълно, тоя генералъ продължи почти въ сжщия пжть на предшественика си: да не държи смѣтка за въз-

гледитѣ и съображенията на щаба на главното ни командуване и да чака указания и разпоредби направо отъ Германия. Освенъ това, по искането на германската главна квартира и безъ знанието на нашата, тоя генералъ си позволи да въведе нова организация въ командуваната отъ него група армии. Тая метаморфоза на български части въ германски армии, корпуси и дивизии бѣ станала тъй бързо, че българския главнокомандующъ я узналъ, когато всичко е било свършено, поради което последния счелъ, че ще бѫде много неудобно да отмѣни станалото и съ това да изложи не само генералъ фонъ Бело, но и германското главно командуване. — Това бѣ вече втора голѣма отстѫпка отъ наша страна, която поощри германското главно командуване за още по-права намѣса въ командитѣ функции на армията.

Подобна реорганизация, противна на понятията за разбрано командуване, възбуди негодуването на цѣлата ни военна иерархия, особено у старшитѣ началници, право оскърбени отъ подчинението имъ подъ германско началство. Появиха се неприятности, недоразумѣния и търкания по службата, една неглесна, но силна, обструкция, придружена съ натяквания и критики на разпорежданията, — т. е. всичко онова, що руши солидарностьта и създава враждебность, недопустима даже въ частнитѣ сдружавания, а колко повече въ войската. Защото никога не бива да се играе съ сгъня, защото не трѣбва, за никакви изгоди, да се отива до флагрантно нарушение на принципа: *своитѣ да се командуватъ и водятъ отъ своитѣ*. Ако германското главно командуване се бояло отъ прояви противни на неговитѣ съображения, то трѣбваше да действува само чрезъ българското главно командуване; иначе, щомъ последното искаше да поощрява, чуждитѣ началници не биха могли да се противопоставятъ и, съ една дума, можаха да бѫдатъ отстранени. Това не стана и българското дълготърпение заслужаваше да бѫде оценено.

При голѣмото усърдие за ползотворна дейность, германскитѣ началници, срещнали сериозни пречки, почваха да намиратъ вината само у тия, що бѣха втори въ тая вина— българитѣ. Тѣ не искаха да разбератъ, че трѣбва да се отстранятъ причинитѣ за неуспешната дейность—аномалията въ командуването.

Лошитѣ отношения особено силно се изостриха презъ 1917 г., когато дирекцията С. Г. О. П. бѣ принудена да вземе

бързи мѣрки срещу голѣмия износъ отъ страната. Германия имаше голѣма нужда отъ провизии, материали и сурови произведения; Австро-Унгария не допущаше да се изнесе нищо за тамъ; а отъ Турция нѣмаша какво да се вземе, и всичката тяжесть за снабдяването бѣ паднала върху България. Тоя износъ бързо се почувствува отъ населението, което почна да търпи лишения отъ най-необходимото, и отъ армията, която почна да гладува и оголява.

Стана нужда да се действува, за което бѣха поставени отговорни военнитѣ и административни власти въ етапната зона и въ страната, обаче въпрѣки това, износътъ не можа да се прекрати. Германскитѣ етапни комендантства, изпълнили цѣла България, продължиха да действуватъ, ужъ за нуждитѣ на германскитѣ части на фронта, а въ сѫщность да закупуватъ произведения за износа. Събиранитѣ отъ тѣхъ предмети, голѣмия излишекъ отъ разликата между списъчното и действителното числено състояние на германскитѣ части въ България и Македония, както и онова що доставяха хубаво платенитѣ мѣстни агенти, чевръсто пипащето германско етапно началство безпрепятствено изпращаше за Германия, още повече, че часть отъ желѣзницитѣ бѣха въ негови ржце и нито една българска власть не смѣеше да контролира треновете.

По тоя начинъ, борбата срещу износа се изрази въ залавяния на камиони и кола съ фасулъ, оризъ, масъ, кожи, вълна и пр., особено когато тѣ отиваха за стоварване по гаритѣ. Тия залавяния предизвикаха голѣми неприятности, поради противопоставата на германскитѣ етапни органи, а особено съ протеститѣ на германското командуване . . .

А презъ това време въ страната и на фронта сѫществуваше голѣма мизерия. Бѣха се започнали натяквания и закани, че нарочно се допуска да се изнася най-необходимото отъ страната. „Ние ядемъ царевиченъ хлѣбъ, ходимъ окѫсани, боси и безъ долни дрехи, нашитѣ семейства сѫ изложени на голѣми лишения, а всичко отива въ Германия!“ казваха заканително войницитѣ, незнаяйки, че тѣ страдатъ и поради великата контрабанда край границата. Видѣнъ бѣ само германския износъ, и срещу него най-много роптаяха и се искаше да се уреди той, та да не носи характеръ на своеволно експлоатиране.

Нашитѣ не съумѣха да спратъ развоя на контрабандата, не посмѣха да поставятъ остро и въпроса за уреждането на

германския износъ. Правителството, напълно повѣрило се на силния съюзникъ и предало всичко въ ржцетѣ му, въ името на общия интересъ: *ако той победи и България ще спечели*, считаше за опасно и себе си безсилно да отвори фронтъ срещу него, поради което не посмѣ да действува открито, а така съ вземане на вжтрешни мѣрки, съ ходатайства, съ молби и дипломатически постжпки предъ германското правителство, гледаше да намали развоя на износа. Собствено, за да избѣгне неприятноститѣ, то оставаше на Дирекцията на прехраната да се разправя съ пълномощника на пруското военно министерство и съ етапнитѣ началници, които бѣха крайно неотстжпчиви въ исканията си, а нашата дирекция — понѣкога твърде упорита. Нашето главно командуване, поради недоразуменията си съ правителството, изгубило значението си предъ германцитѣ, не можеше да се противопостави ефикасно, а се мжчеше чрезъ главното тилово управление и началницитѣ на частитѣ, да възпрепятствува поне на експлоатирането на средствата въ етапната зона на армията. То нѣмаше право да се бърка въ вжтрешнитѣ работи, а само настояваше и постоянно искаше отъ правителството да вземе мѣрки.

Германскитѣ етапни органи първоначално бѣха много внимателни и изнасяха само нѣща, за които е било по-рано уговорено, обаче неуредбата у насъ и честитѣ отстжпки отъ властитѣ, постепенно ги навикнаха да не се церемонятъ, и, поради голѣмата нужда въ страната имъ, веднажъ почнали така, тѣ не искаха вече да се спратъ. Германецътъ не обича да се шегува въ преследването на целитѣ, а когато тѣ се отнасятъ до отечествена полза, той проявява извънмѣрни усилия, даже до своеволие. (Въ туй отношение ние стоимъ далечъ отъ тѣхъ: склонни сме на отстжпки, на колебания въ разбиранията на българския интересъ). Тѣ купуваха, и купуваха, и изпращаха посредствомъ хитрувания, противопоставяне и неуморно трепане по села, затънтени градчета и паланки. И всичко това ставаше у насъ, когато пъкъ тамъ въ Добруджа, етапнитѣ органи на германския губернаторъ въ Кюстенджа развиваха усилена дейность и не допущаха нищо да се изнесе за България.

И въ тая, пълна съ неприятности, борба, българскитѣ началници, считани вече германофоби, станаха ненавистни, поради което, още по-зле се настроиха срещу германското командуване и щабни органи, и сами вече, често пжти, изпа-

даха въ грѣшки. Лошитѣ погледи сж по-остри отъ шило, ефекта имъ не може да се скрие съ никакви изкуствени подсладявания и присторени усмивки, още повече, че, когато българинътъ е сърдитъ, той не умѣе да се пресилва и забравя да се смѣе.

Надменното и презрително отнасяние отъ германскитѣ началници и щабове къмъ българскитѣ се поощряваха отъ сжщитѣ такива на германското главно командуване къмъ българското. Първото не ценеше лоялностьта и търпението на последното, и постепенно засилваше налаганията си, до пълно незачитане на българскитѣ основателни доводи. Разбира се, че подобно унижение не закъснѣ да се изрази въ враждуване и явно незадоволство, които още повече възбудиха подозрителностьта на германското главно командуване. Първа жертва стана началникъ щаба на действующата армия генералъ Жостовъ (К.), който, и тъй вече възмутенъ отъ станалото изпускане на сръбската армия и спирането ни у гръцката граница, започна явно да се противопоставя срещу германскитѣ искания (подкрепянъ, разбира се, и отъ главнокомандующия). Съ своята откровеность той стана ненавистенъ на германската главна квартира, която, следъ като употрѣби обикновения си похватъ: да го награди и пригласи въ гости, доби съгласието за смѣната на тоя упоритъ македонецъ. Жостовъ не дочака смѣната, той почина скоро, въ немилость предъ Царя и горчиво разочарованъ въ свѣтлитѣ си очаквания отъ войната.

Мѣстото му бѣ заето отъ генералъ Луковъ, обаче и той отиде по сжщия пжть, поради което, слѣдъ като бѣ сжщо извиканъ на гости въ Плесъ, посредствомъ наблѣгане върху Царя, който и така гледаше зле на Лукова като германофобъ, бѣ достигнато смѣняването му. Главнокомандующия се съпротивлявалъ на тая смѣна, обаче най-после отстжпилъ на царското искане, съ условие, че не иска другъ началникъ щаба и че, спомаганъ отъ началника на оперативния отдѣлъ подполковникъ Нойкова, ще работи самъ. Така поне се казва въ книгата на запасния майоръ Малеевъ; „Приносъ къмъ истината за катастрофата на Добро поле“, обаче за това сжществува и друга версия, че Царьтъ не е искалъ да допусне на генералъ Жекова да си избере довѣрено лице за началникъ щаба, и най-после, следъ 6 месеца, въпреки неговото желание, му назначилъ генералъ Бурмова.

Поради силнитѣ противопоставяния срещу германскитѣ искания, директорътъ на С. Г. О. П. генералъ Протогеровъ, влѣзалъ вече въ сериозенъ конфликтъ и съ правителството, се виде принуденъ да подаде оставка и, следъ връщането си, като гость въ Германия, трѣбваше да се оттегли.

По сжщата причина бѣ принуденъ да напусне поста си и поддиректорътъ Петъръ Петровичъ, който, между другото, се бѣ противопоставилъ и на германското искане — *да се подадатъ българскитѣ пашкули за фабрикация на бойни материали*, и не отстжни даже предъ заплашителната телеграма отъ генералъ Лудендорфа.

Германската главна квартира не е била доволна и отъ генералъ Жекова, който, ако и въ по-мека форма, постоянно се намиралъ въ пререкания съ нея. Тя искала българския главнокомандующъ да бжде напълно послушенъ. По едно време циркулираше слухъ, че тя се готвила, чрезъ фелдмаршалъ Макензена, да поеме оперативното командуване на цѣлата българска войска, като другитѣ отрасли предостави на военния министръ, за което ужъ българското правителство било съгласно. Казватъ, че Царьтъ се противопоставилъ и германцитѣ трѣбвало да се задоволятъ само съ влѣзлото въ обичай добиване на своето — чрезъ наблѣгане и остри откази.

Генералъ Жековъ три пжти е подавалъ оставка и положението му е стигало до тамъ, че вече се е търсилъ неговъ заместникъ и Царьтъ цѣли шесть месеца е избѣгвалъ среща съ него. Най-категорически той е настоялъ за оставката си, когато германската главна квартира, въ самозабравата си, е телеграфирала на българското правителство, за противопоставитѣ му да бжде той предаденъ на сждъ. Следъ крупнитѣ обяснения съ Царя, който наложилъ на германцитѣ да оттеглятъ крайно оскърбителната за главнокомандующия телеграма, генералъ Жековъ приелъ да остане на поста си, въпреки германското желание и противъ онова на правителството, което искало да настани доверено лице на поста.

Именно тия отстжпки на генералъ Жекова съставлявать и до сега предметъ на силни натяквания отъ неговитѣ противници и се считатъ като последица отъ скжпеното му съ високия постъ. Тая линия на поведение се намира погрѣшна, *понеже германското главно командува не е оценило примирителностьта му, а правителството, виждайки въ лицето му опасенъ факторъ за събарянето си отъ власть, не престанало, презъ всичкото време, да му противодействува.* По тоя въпросъ генералъ Жековъ дължи разснения, още повече, че тая му отстжпчивость се намира въ противоположность съ правото и категоричното му държане въ други случаи, за което срещаме въ защитителната, предъ Държавния сждъ, рѣчь на запасния подполковникъ Тошковъ (Б.) следното:

1. Поради отстжпването на Битоля, генералъ Жековъ заявява остро: *да се държи повече смѣтка за българската поддайность*, и обвинява германското командуване, *че скжпитѣ български войници, паднали около Битоля, сж жертва на германска непредвидливость и неглижиране на южния фронтъ.*

2. По въпроса за германскитѣ подкрепления, той запошва: *„не забравяйте, че тия хора (българскитѣ войници), лошо хранени и лошо облечени, стоятъ безсмѣнно въ бойната линия, съ цѣли месеци, подъ огъня на противника.*

3. При разпореждането на фелдмаршалъ Макензенъ да се обискиратъ багажитѣ на българскитѣ отпускари отъ Ромъния и да не се издига български флагъ въ тоя край, той телеграфира на фелдмаршалъ Хинцербурга: *„Българския войникъ не е африкански дивакъ, нито наеменъ войникъ; българския флагъ ще се развѣва вскжде, гдето е лѣла българска кръвь, и, въ случай, че бждатъ проявени сжпжници или насилия, нека се знае, че българскиятъ войникъ има оржжие въ ржцетѣ си и ще може достойно да отговори“.*

4. За етапнитѣ германски комендантства, прострѣли мрежата си въ цѣла България, генералъ Жековъ иска настоятелно вдигането имъ, като чиста проява на своеволие, оскърбително за българската държава и крайно противно на военния редъ въ страната.

5. Поради назначаването на единъ германски капитанъ да контролира действията на Дирекцията на С. Г. О. П., генералъ Жековъ, заявява: *че това е крайно обидно и несъвмѣстимо съ достойнството на държавата, и иска правителството да се произнесе по тоя важенъ въпросъ.*

6. Презъ всичкото време той проявява подкрепа въ борбата на Дирекцията по прехраната на войската и населението. За да помогне на комданта на гр. Паракинъ срещу германския износъ на добитъкъ и други провизии,

той дава въ разпорежданието му 3 коненъ полкъ. За да запази транспортитѣ ни въ Добруджа отъ германско присвояване, той заповѣдва да се постави другъ коненъ полкъ, съ заповѣдь да стрѣля.

7. По въпроса за предаването на желѣзнопжтната линия София—Нишъ, той категорически се противопоставя, даже и при заплашването отъ генералъ Лудендорфа,—*че не отговаря за последствията.*

8. По отстжпването мината „Перникъ" на германцитѣ, което е било вече уговорено съ правителството, генералъ Жековъ, считайки, че се губи най-голѣмото богатство на държавата, се противопоставя категорически и иска, докато трае войната, да не се отстжпва за германска експлоатация. Той предупредилъ правителството и разпоредилъ, за случай на германско навлизане, да се постави караулъ въ нея, който да отговори на насилието. Фонъ Масовъ му телеграфиралъ: „*По заповѣдь на министръ-председателя Радославовъ, утре въ 9 ч., мината да се предаде на германското минно дружество*" на което генералъ Жековъ отговорилъ подигравателно: „*сборкали сте адреса*". Германцитѣ били принудени да чакатъ края на войната и мината била спасена . . .

9. Още въ началото на войната, генералъ Жековъ е почналъ да се бори срещу голѣмата спекула въ страната, срещу износа на храни и сурови произведения, и, въ 1916 г., представилъ на правителството законопроектъ за преследване на виновнитѣ, като единъ видъ предатели, съ смъртно наказание, т. е. той още тогава е предвидѣлъ послешния членъ 4 за катастрофата. Той молилъ военния министръ да тури край на разнитѣ спорни въпроси и да спомогне за изхранването на армията, както и за разрешаването на оплакванията на онеправданитѣ войнишки семейства.

10. Когато дохожда въпроса за паричната помощь отъ Германия, генералъ Жековъ заявилъ: „*не може за 50 милиона помощь за една паница леща, да бжде продадена кръвьта на българския войникъ и да се опетни светостьта на освободителното дѣло. България се бие за своя идеалъ, който не може и не бива да се купува съ пари. Най-вече азъ не мога за 50 милиона да вържа безвъзвратно България къмъ колата, политиката на Германия, а искамъ свобода за маневриране въ тази политика, а не утре да ми кажатъ: ще вървишъ тука защото си платенъ.*

11. Когато, преди началото на войната, въпреки германскитѣ увѣрения, Гърция мобилизира, генералъ Жековъ поискалъ да се отложатъ военнитѣ действия.

12. Когато въ 1916 г. германцитѣ и австрийцитѣ искатъ български войски за Галиция, за да спасяватъ Австрия, генералъ Жековъ отказва и тамъ бѣха пратени турски войски.

13. Когато за действия срещу Ромъния, германската главна квартира предлага плана: *да се отбраняваме по добруджанския фронтъ и съ главнитѣ сили да прехвърлимъ Дунава*, генералъ Жековъ, изхождайки отъ българския воененъ духъ за интензивенъ нападъ и увѣренъ въ високото морално състояние на частитѣ отъ III армия, както и отъ опасностьта (при отбраната) северна България да бжде опустошена, налага своя: *бързото повалляване на Тутраканската крепость и незабавното настжпване на северъ срещу неприятелската полска армия.* Благодарение на тоя планъ биде записанъ въ аналитѣ на историята вихровия и редъкъ въ новитѣ времена открить пристжпъ срѣщу Тутраканъ, който за всѣкога ще остане велика българска гордость и неувѣхвана слава за високо самоположертвуване. При това, тъй блѣскаво, само вжтре въ 3 месеца, бѣ завършена и цѣлата добруджанска операция*).

Отъ гореизложеното се вижда, че и при грѣшкитѣ, генералъ Жековъ им заслуги, които трѣбва да се иматъ предъ видъ при приценка на дейностьта му. Само този не грѣши, който нищо не работи.

Знаемъ добре, че горнитѣ редове нѣма да бждатъ угодни на мнозина, като единъ видъ оправдание на бившия главнокомандующъ. Заявяваме, че това не е тъй; ние искаме само да се противопоставимъ на онова злоželание — *да бжде той съборенъ, унищоженъ.* Фелдмаршалъ Хиндербургъ и генералъ Лудендорфъ, проявиха редъ военни и полнтически грѣшки, поради което изгубиха войната и сж главни виновници за общата катастрофа на Четворния съюзъ, обаче, при все това, тѣ не се охулватъ и презиратъ, а напротивъ се ползуватъ съ почитъ и влияние средъ германското общество. У насъ тъкмо обратното: злоезичието неправи разница между достойния и недостойния, и то, само защото лицата сж неприятни. У другитѣ народи, въ интереса на традициитѣ, военнитѣ дѣйци

*) Пунктъ 13 е добавка отъ автора.

нарочно се въздигатъ, а ние напротивъ се стремимъ да ги обезславяме и стъпчемъ. Следъ свършека на освободителната война, ние не се спрехме да охулваме главнитѣ дѣйци и да сведемъ до нула тѣхната дѣйность. Славнитѣ победи, който очудиха цѣлия свѣтъ, бѣха умаловажени, представени като дѣла, достигнати едва ли не случайно, съ което силно се изложихме предъ чуждия свѣтъ и зле се обрисувахме предъ младитѣ, като имъ дадохме и лошъ примѣръ за бѫдащи ежби и гонения. Наистина голѣми грѣшки бѣха проявени, обаче редомъ съ тѣхъ имаше и много хубави нѣща, за изтъкването на които трѣбваше да бѫдемъ по-въздържливи — само до степень на научна критика, а не да си служимъ съ вестникарска полемика, която тъй зацапа дѣйцитѣ. Примѣръ: на съкрушителя на Одринъ, генералъ Ивановъ, тоя образованъ и съ формированъ характеръ началникъ, не му простиха неуспѣха презъ 1913 г. Смѣниха го отъ командуването, уволниха го и го охулиха, макаръ той да бѣ направилъ всичко зависящe отъ него. Не по негова вина бѣха оставени само четири наши бригади срещу цѣлата гръцка войска т. е. 7—8 полка срещу 11—12 гръцки дивизии. Той бѣ искалъ своевременно подкрѣпления, но когато му ги дадоха бѣ вече съвсѣмъ късно...

Въ заключение на горѣизложеното, трѣбва да добавимъ, че знаейки какво го очаква въ България, Жековъ пренебрѣгна безопасността си, реши да се върне и да застане предъ Държавния сѫдъ.*) Мизерията, която вече петь години прекарва тоя бившъ главнокомандующъ, сочи на безкористието му, тъй ценно за високопоставенитѣ лица, които, имайки възможността да направятъ милиони, сѫ приели да останатъ бедни, но честни. Грѣшкитѣ сѫ грѣшки, обаче челото е чисто, съвестьта е спокойна!

---

*) Следъ катастрофата, той тръгна за България, обаче не бѣ допуснатъ да се върне отъ съглашенцитѣ. Той настоявалъ дълго време предъ правителството да му се разреши да дойде и да отговаря предъ сѫда. Най-после, следъ две години, бѣ му разрешено, и той се яви за да бѫде сѫденъ и осѫденъ. Тоя жестъ на войнишка доблесть, презъ времето, когато у насъ мнозина и мнозина треперяха и старателно отърсваха отъ себе си отговорността, за да избѣгнатъ сѫдебното преследване, съставлява хубавъ плюсъ за Жекова.

ГЛАВА III

Политически и военни грѣшки

У насъ и до сега още мислятъ, че станалото, по германска заповѣдь, спиране на армията ни у гръцката граница, въ края на 1915 г., е главна причина за произлѣзлата после катастрофа. „Съглашенцитѣ отстѫпваха, не дадоха да ги преследваме; Солунскиятъ десантъ можеше да бѫде унищоженъ, но ни пуснаха да минемъ гръцката граница", — тъй казватъ българитѣ за пропустнатия случай да се свърши още тогава войната на южния фронтъ. Тия сѫждения, даже отъ гледна точка на практичното: „Започне ли се нѣщо, да се кара до край", сѫ много основателни, а понеже спирането се отрази много зле върху действията, то тѣ се явяватъ и съвсемъ необорими.

Времето, когато, за царски връзки, войнитѣ се обявяваха и свършваха, отколе бѣ минало, а пъкъ въ спирането имаше другитѣ причини, стоеще менажирането на гръцкия краль, зетъ на германския царски дворъ. Ненавистнитѣ българи въ никакъвъ случай не трѣбвало да бѫдатъ допустнати въ гръцкитѣ предѣли; въ Солунъ, за който преди две години бѣ произлѣзла войната съ гърцитѣ, български кракъ не трѣбвало да стѫпи. Ето какво срещаме ние по тоя въпросъ въ мемоарите на генералъ Лудендорфа:

„Вниманието ни къмъ Гърция, умората на войскитѣ и разстоянието на комуникациитѣ, *а, може би, и други някои съображения за мене политически и военни причини,* не допуснаха продължението на операциитѣ къмъ Солунъ, макаръ че превземането на тая съглашенска база щѣше много да облекчи положението ни на Балканитѣ. Отъ опититѣ, добити впоследствие, се убедихъ, че съ подобна операция, Германия щѣше да спечели ни единъ български войникъ за западния фронтъ, а пъкъ англичанитѣ, французитѣ и сръбскитѣ части, които после дойдоха на македонския фронтъ, щѣха да се явятъ въ Франция срещу насъ. Ето защо, по сѫщитѣ съоб-

ражения, следъ като бѣхъ назначенъ въ германската главна квартира, продължавахъ да гледамъ на операцията къмъ Солунъ като на второстепенна*.

Нека ни позволи г. Лудендорфъ да не се съгласимъ съ гореизложеното. Иначе ще трѣбва да предположимъ, че германското главно командуване, известно съ бързата си съобразителность, до толкова много трѣбва да е било заблудено, та да не може да разбере, че разгромътъ на неприятелския десантъ и запушването на вратата, презъ която противника свободно можеше да се усилва и да печели теренъ, та да заплаши важния за Германия пътъ: Берлинъ — Цариградъ (както стана после), е операция отъ голѣмо значение; че съ успѣха на тая операция свободната вече българска армия можеше да се съсрѣдоточи въ България, като чукъ върху Румъния, и да застави последната да мине на страната на Централнитѣ сили, — нѣщо, което би донесло огромна полза, отколкото пращането на български войници на западния фронтъ. Недопустимо за насъ е сжщо, че германското главно командуване току тъй би пропуснало цѣли две години да не смаже Солунския десантъ, ако не е било спънато отъ роднинскитѣ царски връзки и отъ надеждата, че Гърция, ако ли не стане съюзница, поне нѣма да отиде на съглашенска страна. — Тая стратегма не донесе, освенъ печални резултати. Германското главно командуване изгуби играта, а заедно съ него и ние.

Относно фактическата страна на станалото, у насъ сжществуватъ две мнения. Едни твърдятъ, че спирането е дошло тъкмо на време, за да избѣгнемъ опасното положение, въ което можахме да попаднемъ. XI германска армия на генералъ Галвица, I армия на генералъ Бояджиева и 3 Балканска дивизия съ една Дунавска бригада още се намирали на северъ въ Сърбия, и за съсрѣдоточването имъ на южния фронтъ необходимо било време. II армия на генералъ Тодорова, въ състава на четири дивизии (2 Тракийска, 5 Дунавска, 7 Рилска и 11 Македонска), била недостатъчно силна да преследва и да порази съглашенцитѣ, които отстжпили, безъ да бждатъ бити. При това тая армия не била готова въ муниционно и продоволствено отношение, поради което щѣла е да попадне въ още по-тежко положение съ отдалечаването си на югъ. Съ нахлуването въ Гърция, тя рискувала да възбуди фланга на съсрѣдоточенитѣ при Верея и Воденъ гръцки войски (мобилизирани), та, когато води бой съ съглашенцитѣ, да я ударятъ въ флангъ.

Второто мнение е следното: незабавното преследване щѣло е силно да обърка съглашенцитѣ и тѣ не биха могли сериозно да се противопоставятъ; че гръцкото главно командуване, сѣчувствуващо на Германия и зле настроено къмъ съглашенцитѣ, нѣмало да посмѣе да нападне II армия, а щѣло да чака защитата на гръцката кауза отъ германския императоръ. Артилерийскитѣ припаси вече пристигали, а продоволствени можало да се намѣрятъ и въ гръцка територия.

Разбира се, отъ стратегическо гледище, последното се вижда съвсемъ вѣрно. Защото по никакви съображения не бива да се дава време на противника да се опомни, а трѣбва да се бие до край, — иначе рискува се да почне той да бие, както и стана следъ малко. Солунъ не бѣ още укрепенъ, а завладѣването му щѣше да тури край на войната на Балканитѣ*).

Тъй че ние имаме право да натякваме на германското командуване, а особено, че, когато Гърция почна да се колебае и даже премина къмъ Съглашението, то не прати достатъчно войски въ Македония, за да грабнемъ инициативата и да биемъ съглашенцитѣ. То остави Македонския фронтъ въ отбрана и даде възможность на противника да се укрепи силно; да удвои и утрои войскитѣ и средствата си, и най-после до привлече и гръцката армия на своя страна.

Както и да е, това спиране у гръцката граница причини тригодишно продължение на войната, угаси бойния жаръ и нападателенъ устремъ у българитѣ, и постепенно подготви почвата за разложение, до степень на окончателно компрометиране положението на Балканитѣ.

Гледището на македонския фронтъ, като на второстепенъ, допусна на германското главно командуване да изтегля постоянно частитѣ си и да остави цѣлата отбрана върху бъл-

---

*) По тоя въпросъ генералъ Хофманъ, германски военоначалникъ на източния фронтъ, презъ последната война, въ мемоаритѣ си казва тъй: „Не разбирамъ защо настжпването срещу Солунъ бѣ спрено. Фалкенхаимъ заявява, че това е станало поради технически причини, когато пъкъ началникътъ на желѣзнопжтнитѣ съобщения бѣ изказалъ на времето тъкмо противно мнение“... Съ непревземането на Солунското пристанище се причини сломяването на България, което имаше тежки последици за изхода на войната.

гарскитѣ войски. Въ началото на 1918 г. на македонския фронтъ вече се намираха само следнитѣ части: отъ XI германска армия шаба й; 3 германски егерски батальона при 265 български дружини: 135 германски картечници при 2813 български картечници; 202 германски топа при 1213 български топа; 9 германски ескадрона при 45 български ескадрона; 0 германски пионерни дружини при 17 български такива, които всички, абсолютно всички, бѣха изтеглени въ една линия по грамадния фронтъ, отъ устието на р. Марица до р. Шкумба (въ Албания).

Българското главно командуване не преставало, презъ всичкото време, съ исканията си да се спре изтеглянето на германскитѣ части и да се изпратятъ подкрѣпления на южния фронтъ, обаче германската главна квартира продължавала да отказва. Тя намирала, че войскитѣ въ Македония сж предостатъчни и можело да се образуватъ резерви, като се извадятъ части отъ бойната линия и се поставятъ отзадъ въ втора линия, т. е. едно подсещане въ работата на българското главно командуване, която то добре знаяло, но нѣмало какъ да я извърши. Българскитѣ полкове, изтегиати въ една линия, дэже не можели да се смѣняватъ за почивка; тѣ посрещали неприятелскитѣ нападения, застанали всички въ бойната линия. Действително, нуждата отъ войски на западния фронтъ, а особено следъ намѣсата на Америка, налагала е постеливо разходване на германскитѣ резерви, обаче все пакъ това не е давало право да се отслабва тъй много македонския фронтъ. При това германската нужда старателно е била скривана подъ претекста на нападателни акции срещу Франция, поради което българското гхазно командуване, изхождайки отъ тежкото положение въ Македония, продължавало да настоява да се спре изтеглянето на германскитѣ части.

Презъ м. ноември 1917 г., на македонския фронтъ се намираха всичко 18 германски дружини, обаче германското главно командуване поиска да се смѣнятъ съ български части отъ Добруджа и Ромжния. Генералъ Жековъ заявилъ, че е невъзможно да се извадятъ български части отъ Добруджа, докато не се разрѣши окончателно въпроса за нейното владение; че това ще предизвика силно негодуване въ България и може да има печални последствия; че войскитѣ на македонския фронтъ, когато съглашенцитѣ сж вече тъй засилени, *не трѣбва да се лишаватъ отъ моралната подкрѣпа, която тѣ намиратъ у бойнитѣ си другари германци; че на изтеглюването на германскитѣ части ще се погледне отъ бвлгаритѣ, като на окончателно анулиране на германското задължение за българска подкрепа и пр.*

Като отговоръ на горнитѣ основателни доводи, генералъ Лудендорфъ разпоредилъ направо до щаба на армейската група Шолцъ, да изпрати за Палестина нѣколко германски дружини, батареи и картечници. Това предизвикало новъ протестъ отъ генералъ Жекова, но, понгже фелдмаршалъ Хинденбургъ обещалъ, че, въ случай на нужда, България ще бжде своевременно подкрепена, повече не се повдигалъ въпроса за станалото изтеглюване. Подобно премълчаване отъ българска страна, следъ нѣколко деня, повлякло новъ германски натискъ за изтеглюването на други части. Искането било мотивирано съ рѣшителнитѣ боеве на западния фронтъ и че ужъ имало признаци за намаление на съглашенскитѣ войски въ Македония, на които ядрото имъ се готвило да се отдръпне къмъ Солунъ. Генералъ Жековъ побързалъ да отговори, че за смѣната на германскитѣ части, изтеглюването на българскитѣ отъ Добруджа не може да стане изведнажъ, а постепенно; че никакви признаци нѣма за намаление на съглашенскитѣ войски, а напротивъ трѣбва да се очаква засилването имъ въ скоро време, поради което той, не само не може да се съгласи съ по-нататъшното изтеглюване на германски части, но иска непременно да остане на македонския фронтъ поне една германска дивизия.

Германското главно командуване първоначално земълчало, обаче, презъ м. януари 1918 г., то отново повторило искането си, и българското било принудено пакъ да убеждава и моли, обаче и тоя пжть не сполучило. Фелдмаршалъ Хинденбурдъ категорически отказалъ, че не е съгласенъ, и трѣбва непременно да се изпълни искането му. Генералъ Жековъ, обиденъ, изпратилъ следната телеграма: „Понеже върховното командуване, въпреки направенитѣ ми до сега основателни доводи, не дава надлежна оценка на нуждитѣ на македонския фронтъ, принуденъ съмъ да се примиря временно съ положението и да заповѣдамъ да се изпълни искането Ви".

Тая нова отстжпка, донесла въ априлъ ново искане: да се изтеглятъ и останалитѣ части отъ фронта, на което генералъ Жековъ отговорилъ така: „За да помогна на рѣшителнитѣ боеве на западния фронтъ, съгласенъ съмъ да изпълня искането, обаче следъ като бждатъ пренесени българскитѣ

части отъ Добруджа и се уреди отбраната на фронта". По въпроса генералъ Жековъ се обърналъ и къмъ правителството, и поискалъ отъ него да вземе рѣшително становище.

Отговора на правителството не закъснѣлъ; той рѣшително казвалъ, *че понеже Германия и Австро-Унгария не сж изпълнили задължението да държатъ по 6 дивизии на фронта, то не е съгласно да се оттегли и тъй малкото имъ пехота и артилерия отъ македонския фронтъ.* — отговоръ, който развръзвалъ ржцетѣ на главнокомандующия за пъленъ отказъ и отнемалъ правото му да прави по-нататъшни отстжпки. Той отговоръ е билъ съобщенъ на германската главна квартира, обаче съ лобавката: „Щомъ намеря, че отслабването на фронта е възможно, самъ ще изпратя излишнитѣ части въ Германия", — отговоръ, който преследвалъ печеляние на време.

Германското главно командуване не искало да чака главнокомандующия да рѣши, кога да бждатъ изпратени германскитѣ части, поради което, освенъ че предложило да се върнатъ 6 дружини и единъ артилерийски полкъ, но още заповѣдало направо на щаба на групата Щолцъ незабавното имъ изпращане. Това поставило главнокомандующия въ положенте трудно, между становището на правителството, че не е съгласно да се изтеглятъ германскитѣ части отъ фронта и започналото се вече издръпване на исканатѣ шесть дружини и батареи, поради което той се отнесълъ до правителството съ следното писмо, което предаваме въ резюме:

„Отъ известно време германското главно командуване постоянно наблѣга за изтеглюването на германскитѣ войски отъ Македония, като много необходими за боеветѣ на западния фронтъ. Водимъ отъ съюзническа лоялность и за да удовлетворя на усилията по водене на гигантската борба въ Франция, азъ, презъ разно време, повърнахъ всички германски войски, които можаха да се освободятъ, като задържахъ само толкова, колкото сж крайно необходими за сигурната защита на позициитѣ въ Македония. Останаха само 3 дружини и 51 батареи, изтеглюването на които, подъ предлогъ, като крайно необходими на западния фронтъ, се иска сега отъ германското главно командуване. Намирамъ, че повече отслабване силитѣ въ Македония ще бжде опасно, понеже сведѣнията говорятъ, че съглашенцитѣ се засилватъ съ гръцката армия и съ разни доброволчески чети отъ Америка и Русия. Ето защо моля да се внесе въпроса за разрешение отъ Министерския съвѣтъ, а сжщо да се направятъ постжпки предъ германското правителство, за правилно и ясно тълкуване на постановленията на военната конвенция, относно размера на помощьта на сжюзницитѣ къмъ България".

Правителството забавяло отговора и чакъ на 10 юний, при повторното искане на генералъ Жекова, съобщило, че телеграфирало на генералъ Ганчева да направи постжпки предъ германското главно командуване, и възложило на министра на Външнитѣ работи да направи сжщото и предъ германското правителство. Обаче резултати нѣмало и, понеже германското главно командуване продължавало да иска частитѣ си направо отъ щаба на групата Щолцъ, генералъ Жековъ телеграфиралъ на генералъ Ганчева (български представитель при германската главна квартира):

„Германското главно командуване иска да се повърнатъ следнитѣ части: а) ведиага — една рота отъ 19 пионеренъ полкъ съ щаба му и 2-а опълченска рота и б) следъ 4 седмици — 201 пионерна рота, безъ да е взело предварително съгласието на българското главно командуване. Съобщете, че нѣмаме възможность да замѣнимъ тия пионерни части. Предупредете ги, че, ако и за напредъ се отслабва македонски фронтъ, ние не ще имаме повече сили и средства да стоимъ срещу съглашенската армия, която скоро ще бжде засилена съ цѣлата гръцка армия, още повече, че, поради неуспехитѣ на австрийцитѣ по р. Деволи въ Албания, ще се застраши дѣсния флангъ на нашия фронтъ. Чуднo е, по какъвъ начинъ уморената наша армия, която постепенно се отслабва съ изтеглюването на германскитѣ части, ще посрещне напора на много по-голѣмитѣ непиятелски сили, снабдени изобилно съ артилерия и бойни припаси. Изтъкнете гдето трѣбва, че положението на македонския фронтъ е твърде сериозно и, ако изтеглюването на германскитѣ части продължава, ще стане скоро застрашително".

Повеже и тая телеграма не помогнала и настояванията за издръпването на германскитѣ части продължили, генералъ Жековъ изпратилъ докладъ до фелдмаршалъ Хинденбурга, въ който изтъкналъ, че положението на южния фронтъ, съ дължина 350 клм. (безъ морска отбрана), при 12 пешъни български дивизии срещу 25 непиятелски, къмъ които скоро ще се присъединятъ най-малко 6 гръцки дивизии, иска не

отслабване, а засилване, като при това, той повдигналъ въпроса и за помощьта, която съюзницитѣ сж длъжни, споредъ военната конвенция, да дадатъ на България. Той завършилъ доклада си съ молба: докато тоя въпросъ не се разрѣши отъ една конференция, да се спре по-нататъшното изтеглюване на германскитѣ части.

И тоя докладъ билъ оставенъ безъ внимание, а относно исканата конференция последвалъ категорически отказъ, че тя е несъвместима съ понятието за върховното команпуване. Понеже фелдмаршалъ Хинденбургъ, следъ нѣколко деня, телеграфически искавалъ очудване защо българското главно командуване не изпълнява исканията на върховното командуване да изпрати определенитѣ артилерийски части, генералъ Жекбвъ заявилъ, *че мероприятията на българското главно командуване не трѣбва да възбуждатъ ни най-малко очудване, а напротивъ трѣбва да се считатъ като напълно отговорящи на истинското положение на Балканитѣ, твърдото запазване на което се налага не само отъ интереситѣ на България.* Той отправилъ и подобенъ докладъ до правителството, да настои за свикването на конференцията, която да определи окончателно задълженията на Германия за подкрепата на България, станала вече тъй необходима напоследъкъ.

Тоя основателенъ докладъ е можалъ да бѫде използуванъ за настояване върху ревизията на конвенцията, обаче работата и тоя пѫть се свършила само съ дипломатически сондажи и преговаряния, докато най-после германското главно команпуване отговорило: *че германцитѣ сж изпълнили точно договорнитѣ си задължения споредъ конвенцията за война срещу Сърбия*, т. е простичко казано, че тѣ не се считатъ свързани съ никакъвъ ангажиментъ къмъ България.

По тоя начинъ въпроса за подкрѣпата на македонския фронтъ билъ вече окончателно рѣшенъ съ пъленъ германски отказъ. Българската армия, само при 3 германски дружини и 51 батареи, вече трѣбвало сама да посрещне очаквания непиятелски ударъ.

Отъ гореизложеното се вижда следното:

1) Че Германското главно командуване, съ спирането ни у гръцката граница, направи крупна грешка, а особено съ наложената тригодишна пасивна отбрана на македонския фронтъ,

съ което даде възможность на съглашенцитѣ да се засилятъ и да вематъ на своя страна и гръцката армия, та най-послѣ и да произведатъ успешния пробивъ, до степень на една катастрофа за цѣлия четворенъ съюзъ.

2) Че постояното изтеглюване на германскитѣ части и отказитѣ да се изпратятъ подкрѣпления не могатъ да бѫдатъ оправдани отъ никакви политически и стратегически съображения. Действително само победата на западния фронтъ можеше да донесе окончателенъ миръ, обаче, когато се видѣ, че действията тамъ силно се затѣгатъ, можеше да се отдѣлятъ части поне за осигуяването на македонския фронтъ. Най-сгодното за това време бѣ следъ руския погромъ, *стига само, при грижитѣ за пълно използуване на руситѣ средства, да се помисляше и за предстоящата опасность въ Македония, както това стана следъ пробива на фронта.*

3. Българското главно командуване, въ старанието си да бѫде лоялно, е било много отстѫпчиво. То не е посмѣло да използува благоприятнитѣ моменти, за да накара германската главна квартира да държи повече смѣтка за българската кауза и за командунитѣ негови права. Действително правени сж били чести противопостави, обаче тѣ не донасяли освѣнъ служебни търкания, и краятъ имъ всѣкога се е свършвалъ съ дадено по неволя съгласие. Българската скромность — да не се настои за премахването на германското командуване и щабове, е била оценена отъ германската главна квартира като голѣма слабость, поради което тя е отишла до тамъ, даже да разпорежда направо на македонския фронтъ. Неестественостьта въ отношенията по едно време е достигнала до тамъ, че следъ падането на Битоля, за да се въздействува върху германската главна квартира да прати подкрепления, генералъ Жековъ трѣбвало да поиска застѫпничеството на Царя. Много интересенъ се явява въ случая царския отговоръ:

„Дълбоко покъртенъ отъ голѣмото народно и военно нещастие — изгубването на Битоля, изказвамъ ви, отъ името на българския народъ, моитѣ най-скърбни съболезнования. Следъ всичко, което азъ поискахъ въ Плесъ отъ фелдмаршалъ Хинденбурга и отъ императора, за което е свидѣтель и самия князъ Борисъ, следъ нееднократнитѣ депеши, които отправихъ до Хинденбурга презъ октомврий и ноемврий, за което получихъ напоследъкъ дързъкъ и оскърбителенъ за

мене и армията ни отговоръ, не искамъ да прося повече. Направете остри и заплашителни постжпки въ Плесъ чрезъ Ганчева. Денътъ 18 ноември е единъ триумфъ съ неимовѣрни последици за Съглашението".

Когато самия Царь е билъ третиранъ така, може да се разбере какви сж били отношенията къмъ главното ни командване.

4. Германското главно командуване не е било искренно при отказитѣ си да прати подкрепления, поради нужда отъ войски на западния фронтъ. Въ тия откази, освенъ менажирането къмъ Гърция, се скривала и интимната мисъль: македонския фронтъ да бжде само толкова силенъ, колкото да служи за охрана на пжтя Берлинъ—Цариградъ, поради което то не поиска да издебне моментитѣ презъ 1916 и 1917 г. за да се нападнатъ и унищожатъ съглашенцитѣ. Сжщо то не е било искренно и при постояннитѣ си наблѣгания да се върнатъ германскитѣ части отъ Македония. Това личи отъ изпращането въ Палестина на германскитѣ дружини, картечници, и батареи, току искани да заминатъ за Германия. То личи още и отъ факта, че щомъ успя да наложи многожеланото изтеглюване отъ Добруджа на тритѣ български дивизии, съ отиването на които въ Македония южния фронтъ се засилваше, то тутакси поиска издърпването на останалитѣ тамъ германски части. По сжщитѣ съображения, то не се противопостави и срещу ослабването на фронта, съ продължението на фланга му едва ли не до Елбасанъ, въ Албания.

5. Германското главно командуване се е отнасяло много пренебрежително къмъ основателнитѣ български доводи за опасното положение на македонския фронтъ *). Погрѣшното му гледище на този фронтъ, като на второстепененъ, се подтвърдява отъ факта, че слѣдъ станалия пробивъ, тутакси то стана много внимателно и реши да изпрати силни подкрепления, които, разбира се, не можаха да пристигнатъ на време.

6. Изпускането на згодния моментъ, когато германската главна квартира бѣ телеграфирала, че Германия не носи ангажиментъ за военна подкрепа на България, да се отговори

*) Напоследъкъ то изпрати персонала и прислугата на много батареи, поради което последнята трѣбваше да се замѣни съ импровизирана българска прислуга.

тутакси, *че по аналогия и последната се счита свободна отъ задължения, на договора,* т. е. да се даде на германцитѣ да разберятъ, че трѣбва да изпратятъ подкрепления, или ще се тури точка на съюза. Добре се знаеше лошото състояние на войскитѣ ни, недостатъчната имъ численость и голѣмото запушване на съглашенцитѣ, т. е. близкия печаленъ завършекъ, и главната ни квартира и правителство непременно трѣбваше да отидатъ до край. Германецътъ въ работата си неразбира отъ сантименталности: той остжпва само на силата, и, предъ дилемата: *или или*, германската главна квартира щеше да удовлетвори исканията ни, за наша полза, за общо-съюзническа полза. Ние премълчахме, и германцитѣ останаха на своето.

7. Лукавството или тънката гръцка игра, за да се заблуди германското правителство и командуване по толкова, та даже когато гръцката армия се биеше вече на македонския фронтъ, тѣ все още продължаваха да заявяватъ: че четворния съюзъ не се намира въ война съ Гърция; че гръцкитѣ войници не съчувствуватъ на Съглашението и нѣма да се бият срещу Германия. Това германско лековѣрие по едно време бѣ достигнало до тамъ, че една седмица преди удара на Добро-поле, въ който щеше да вземе участие цѣлата гръцка армия, германската главна квартира разпореди да се поставятъ въ бойната линия, на македонския фронтъ, германски дружини, които да приематъ желающитѣ да се предадатъ гръцки полкове *). Българитѣ, познавайки гръцкото вероломство, силно се възмущаваха отъ разиграваната цель комедия: да се пускатъ презъ фронта гръцки агенти отъ Берлинъ, да се даватъ условно число топовни гърмежи, да се правятъ знакове съ огледала и пр., — една сжща Одисеева хитра и перифидна гръцка подигравка, за успѣха на която съвсемъ не може да се обвинява българското командуване, и

8. Недържането смѣтка за идейната страна на съюзническата акция на Балканитѣ. Изглеждало, че българитѣ сж потрѣбни само като пушечно месо за реализиране на германската политика. Не били вземани въ внимание българскитѣ въжделения и интереси, въ името на които бѣ поведена вой-

*) Действително, гърцитѣ сж били наклонни да се предадатъ, даже топове, колкото и да се биятъ на страната на съглашенцитѣ, т. е. според наклона на везнитѣ на щастието.

ната; не били надлежно оценени крайнитѣ напрежения, направени отъ българския народъ, като лояленъ участникъ въ съюзническата дейность. Особено релефно това изпъкна при въпроса за Добруджа, тая родна българска земя, — въпросъ жизнено засѣгащъ българския идеалъ за народно обединение, и който, въпреки това, се разреши съ огледъ на германскитѣ интереси. Макаръ, че тая Добруджа да бѣ завладена отъ III българска армия, която води боеветѣ съ три пехотни и една кавалерийска дивизия, а германцитѣ участвуваха съ три дружини и само веднажъ съ 12 дружини (боя при Топра-Хисаръ), срѣдна Добруджа бѣ оставена подъ германска зависимость, посредствомъ германско генералъ-губернаторство, настанено въ Кюстенджа.

Подобенъ сюрпризъ, до една грозна изненада, ужасно възмути българитѣ и покруси силно идейностьта на цѣлата акция на Балканитѣ. „Измамени сме! зле сме онеправдани!“ — казаха силно огорченитѣ български войници, гледайки на станалото, като на чистъ произволъ отъ германското командуване, отъ тоя фелдмаршалъ Макензенъ, българофоба (както го считаха). Предвидения по Букурешкия договоръ кондоминимумъ, още по силно озлоби народа и армията, и войницитѣ, напущайки, съ сълзи на очи, тая чисто българска земя, занесоха злобата си долу, на македоския фронтъ, гдето отиваха по назначение. Като че не стигаше това, а трѣбваше да се подигне още и въпроса за турска компенсация по долното течение на Марица, по който въпросъ генералъ Луденлорфъ въ мемоаритѣ си заявява така: „Азъ считахъ турскитѣ искания за справедливи“, т. е., че въпросътъ е билъ повдигнатъ съ германско знание, за да станемъ по остжпчиви въ исканията си за Добруджа.

Както казахме по-горе, само следъ пробива при Добруполе, когато се видѣ, колко силно бѣ повлияло изветряването на българската идейность за падането на духа, германското главнно командване побърза телеграфически да обнадежва, *че било постигнато споразумѣние съ турцитѣ да не искатъ компенсация и че Германия намира справедливо отстжпването на цѣла Добруджа на българитѣ* (австрийския полковникъ Новакъ въ книгата му „Сгромолясването на централнитѣ сили“). Обаче бѣ късно, когато вече македонски фронтъ не сжществуваше, а, ако ли то станеще на времето, ефектъть му сигуръ щеше отново да подкладе българскитѣ сърдца.

Който лукави и много хитри, както и оня, който много глупи, всѣкога нещастно свършва!

ГЛАВА IV.

Българска неразборня и опака дейность.

Както въ една кжща, тъй и въ държавата, до като съгласието сжществува, никой външенъ не може да се намѣси въ работата ѝ, и посегателствата сж възможни само при крамолата и гонидбата между членоветѣ ѝ. При тая война, Царьтъ на българитѣ, предвиждайки възможнитѣ неприятности съ германската главна квиртира, делегира правата си на главнокомандующъ върху доверенъ нему генералъ, какъвто бѣ тогавашния воененъ министръ генералъ Жековъ. По тоя начинъ, неловкото за Царя положение бѣ премахнато, и той остана само като държавенъ глава, при едно несгасно вмисване въ работитѣ на главната квартира, безъ зависимость отъ германското главно командване и безъ да се бърка въ оперативната дейность на щаба. Съ това генералъ Жековъ изпадна въ трудно положение — да командва войска споредъ насоката, която кормчията дава по свои лични съображения. При това, въ качеството си на обикновенъ генералъ, той нѣмаше и нужната за главнокомандующъ импозантность прецъ германската главна квартира, на чело на която стоеше самъ Кайзера. Това несъответствие го постави, още въ началото, въ голѣмо затруднение, особено когато трѣбваше да отстоява правата си. Скромностьта и стеснението му бѣха счетени като слабость, за единъ видъ мълчаливо съгласие, поради което органитѣ на германската главна квартира въ скоро време го поставиха въ невъзможно положение: първоначално да премълчава, да моли, да убеждава, а найпосле и да протестира, обаче, въ повечето случаи, не искаха да го слушатъ.

Едновременно съ това, и българското правителство, считайки се вънъ отъ подчинението, което генералъ Жековъ щеше да му наложи, влѣзе въ остъръ конфликтъ съ него, перипетитѣ по който продължиха презъ цѣлата война.

Разбира се, съвсемъ иначе щѣше да бжде, ако Царьтъ бѣ фактическия главнокомандующъ, къмъ когото германското

главно командуване не можеще да бѫде невнимателно, па и самъ той нѣмаше да допусне да се настѫпва самолюбието му, което, както е известно, е извънредно голѣмо, и да остави да се накърнява автономиностьта на командуването, което самъ щѣше да представлява. За воденето на операциитѣ, той можеше да постави за началникъ щаба нѣкой опитенъ и знаещъ офицеръ, съ което, като главнокомандующъ и едновременно и държавенъ глава, щѣше да бѫде правъ и пълненъ разпоредитель съ всичкитѣ власти и средства въ царството. Съ това много отъ недоразуменията съ германцитѣ щѣха да бѫлатъ отстранени и гонидбата между правителството и главното командуване нѣмаше да сѫществува.

Това не стана, и генералъ Жековъ, освенъ съобразяванията съ волята на Царя, трѣбваше още да се брани по три фронта, срещу германското главно командуване, срещу българското правителство и срещу съглашенцитѣ на фронта, а при подобни условия никога нищо хубаво не може да се очаква. Сѫщо тъй въ трудно положение попадна и българското правителство, което, разчитайки на подкрепата отъ германското разположение, не смѣеше да се противопостави срещу прекаленитѣ, често пѫти, материални искания отъ германското правителство. При лошитѣ отношения съ главното командуване, то предпочиташе да отстѫпва, но да не прибѣгва до покрепата на генералъ Жековъ, подозиранъ въ желанието да го събори отъ властьта.

Ето тука се крие началото на създаденото невъзможно вѫтрешно положение, което германцитѣ не изпуснаха майсторски да използуватъ за своя изгода. Съ бързата си съобразителность, тѣ успѣха да застанатъ въ покровителственно положение къмъ правителството и да го заангажиратъ за удовлетворение на разнитѣ имъ искания отъ материално средство.

Не обичащи да се шегуватъ въ работата, тѣ прострѣха мрежа отъ етапни комендантства въ цѣлата страна, съ единствено назначение да спомагатъ на германския износъ. Безъ съгласието на нашето правителство, тѣ ги свързаха съ телефони, жицитѣ на които, закачени своеволно по нашитѣ линии, пречиха много на функцията на последнитѣ. Тѣ настаниха въ тила голѣмъ брой интендантски служащи и нестроеви чинове, необходими ужъ да заготвятъ провизии за германскитѣ войници на фронта, а въ сѫщность — да купуватъ и изпращатъ за Германия всичко, което имъ се попадне на ржка. Тия интендантства и нестроеви служащи покачиха значително цѣнното състояние на намиращитѣ се въ България германски военни, на които издържането ставаше на българска сметка.

Успѣли вече да вематъ експлоатацията на желѣзницитѣ: Дедя — Добричъ, София — Нишъ и Нишъ — Македония, тѣ почнаха да разпореждатъ съвсемъ самостоятелно съ трафика, давайки всѣкога предимство на своитѣ тренове и не допущайки ревизията имъ отъ българскитѣ власти, даже при очевидностьта, че изнасятъ отъ България поставенитѣ подъ възбрана произведения. Това силно пречеше на редовното изпращане на хранителни и бойни припаси на македонския фронтъ. При това често пѫти тѣ капризничиха при превозвата на българскитѣ военни чинове, заставяйки ги често пѫти да чакатъ цѣлъ день следующия влакъ.

Тѣ обсебиха богатата плячка въ Кюстенджа и Средна Добруджа, която трѣбваше да бѫде разпредѣлена по равно между взелитѣ участие въ добруджанската операция съюзници.

Тѣ използуваха напълно богатата плячка отъ Ромъния, като поставиха караули по Дунава и не допускаха да се изнесе нищо за България; даже не можаха да се изтеглятъ стадата говеда, които българскитѣ части бѣха откарали съ себе си при напущането си въ Ромъния. Тѣхната безцеремонность достигна до тамъ, да обискиратъ багажитѣ на войницитѣ ни отпускари и да не допускатъ да се развѣва български флагъ по Дунава.

Тѣ не признаваха българската възбрана върху предметитѣ отъ първа необходимость и постоянно изтощаваха средствата на страната, като при това бѣха неумолими при найнадното настѫпване на тѣхнитѣ даже най-дребни интереси.

За да отпуснатъ на българската армия стохилядни комплекти облекло, освенъ високата стойность на единъ предметъ, тѣ поискаха отгоре и компенсация: по 4 к. г. вълна и 4 к. г. вълнени парцали, за единъ.

За да се приготвятъ нужнитѣ, за българскитѣ части 25,000 маски срещу задушливитѣ газове, поискаха освенъ стойностьта и двойно количество кожи.

За приготвянето на нѣкакви бойни материяли, тѣ предложиха да имъ се даде въ разпореждане цѣлото пашкулно производство въ страната...

За да поправятъ валутата си, тѣ наложително поискаха да използуватъ износа на българския тютюнъ въ Швейцария, при ограничението, щото тоя тютюнъ да се продава на Германия, която за своя смѣтка да го продава въ Швейцария,— нѣщо, което щѣше да причини голѣма щета за българскитѣ търговци.

Насмалко остана да турятъ ржка и върху единственото българско богатство, мината Перникъ.

Изобщо исканията имъ отъ материално естество постепенно ставаха тежки, безъ да държатъ смѣтка за българскитѣ интереси, — сжщо като въ завоюванъ край.

Съ нашата главна квартира не се церемонѣха, а върху съчувствующето имъ правителство натискаха по всѣки начинъ, даже по нѣкога съ заплашвания, че нѣма да отпускатъ артилерийски припаси отъ Германия, че ще го считатъ за отстжпникъ отъ поетитѣ задължения, а следователно ще му откажатъ подръжката си. Германского главно командване не се стесняваше да разпорежда направо до частитѣ си на македонския фронтъ и своеволно да ги изтегля обратно. То стигна до тамъ, че, безъ знанието на българското главно командуване, формирува отъ българскитѣ части германски армии, корпуси и дивизии, и настани тамъ германски щабове. Безъ съгласието на българското команцуване и правителство, то разреши на Енверъ паша, подъ претекстъ на ревизия на турскитѣ войски*), да обходи Македония, а въ сжщность да пропагандира между населението панислямската идея. То скри даже отъ българския царь, отиването на германския кайзеръ въ Добруджа. И много още други прояви на българско незачитане и ощетяване бѣха проявени, въпреки българската лоялность къмъ съюза и при нежеланието да се достига до пъленъ разривъ.

Това надменно и своеволно държане на германското главно командуване по всичко, което се отнасяше до българитѣ, много пречеше на доброто желание на нѣкои разбрани германски военачалници, като генералитѣ Стексъ, Шолцъ, Шойбенъ, Кревелъ и други второстепенни, за коректни и по-близки отношения къмъ българското войнство.

Неговитѣ остри откази на всѣко българско искане, неукрили се отъ масата, и постояннитѣ му налагания отъ всѣко естество, постепенно увеличаваха лошото настроение, късаха

*) Въ това време въ Македония имаше само една турска дивизия.

и тѣй слабитѣ вече връзки между двата съюзника и създаваха предметъ на ропотъ у войскитѣ и народа. Изобщо, сатрапското държане, предавано и върху неговитѣ у насъ органи, успѣ да породи силния български страхъ отъ окекунство, отъ нечестно спомагане за осжществяването на народното обединение и за запазването на нашитѣ интереси. Така бѣ; и ето защо и до сега още не преставатъ у насъ да считатъ за главни виновници на нещастията ни германското главно командуване и правителство, безъ да се държи смѣтка, че винитъ всѣкога иде, когато се яде, а пъкъ у насъ нѣмаше кой да отстрани ржката, която безцеремонно посѣгаше на всичко.

Правителството и главното командуване, заети съ вражду-вано и ежби, забравяха да държатъ смѣтка за правата и задълженията си, които трѣбваше да имъ служатъ не за противодействия, а само за взаимно спомагане въ дейностьта. Правителството гледаше на главната квартира съ лошо око и никой министръ не стжпяше въ нея, като да бѣ непријателска, въ отговоръ на което и главнокомандующиятъ и неговитѣ щаба му избѣгваха срещата съ членоветѣ на правителството, иначе казано—дѣлеше се мегданъ. При тия лоши отношения, подигнаха се недоразумения по разни въпроси, разрешението на които всѣкога бѣ противоположно на искането. Такива бѣха: а) голѣмото число на освободенитѣ отъ фронта съ министерски постановления младежи; б) подчинението на администрацията въ завладѣнитѣ земи и въ тиловата зона на армията; в) производството на офицеритѣ отъ действующата армия, по представление отъ военния министъръ; г) зависимостьта на военната полиция; е) правото за интернирване и освобождение на подозрителнитѣ лица отъ завладѣнитѣ земи; ж) редовното и пълно обдържане на войскитѣ по фронта съ средствата на страната; з) оплакванията отъ фронта за тежкото положение и сторенитѣ неправди на войнишкитѣ семейства. И други още разни недоразумения и противодействия, които, добавени съ клюки и интриги отъ заинтересуванитѣ лица, доведоха работата до пъленъ разривъ. Срещу главнокомандующия, считанъ вече демократъ и съ намерение до свали правителството, последното поиска да се ограничатъ правата му и да се постави въ относителна зависимость отъ правителството. То усѣ да убеди Царя да ут-

върди „Правилника за главното командуване", срещу който генералъ Жековъ не реагира, обаче, съ това, лошитѣ отношения още повече се влошиха.

Изобщо, презъ тия сждбоносни дни, въ функциитѣ и отношенията на двѣтѣ висши държавни инстанции сжществуваха постоянни ежби, които изхабяваха енергията имъ за целесъобразно използуване на физическитѣ, духовни и стопанствени усилия на народа и армията, и даваха преднина на амбиции за права, по субективно или партийно схващане.

И това ставаше у насъ, когато въ другитѣ воюващи държави се вършеше тъкмо обратното. Тамъ цѣлата държавна машина работеше за благополучния изходъ отъ войната и всичкитѣ отрасли на властьта бѣха напълно солидарни въ общитѣ усилия за спомагане на войскитѣ и на бедствующитѣ народни маси. Правителствата и главнитѣ командувания бѣха истински спомагачи при преследванията на общата цель; не търсиха кой кому е подчиненъ, кой кому е неприятенъ или неудобенъ. Замрѣлитѣ партийни вѣяния и частни разправии, даваха възможность за пълна хармония въ напреженията на всички, отъ най-голѣмия до най-долния органъ на властьта.

Защо Царя не застави странитѣ къмъ солидарна дейность, или своевременно не ги отстрани, се явява чудно. Едни казватъ, че не можалъ да намери подходяще лице за главнокомандующъ, други, че не искалъ, съ смѣната на Радославова, да влезе въ остъръ конфликтъ съ германската главна квартира, която и безъ това гледала вече подозрително на странението му, особено следъ нанесеното му оскръбление съ скриването на посещението на Енверъ паша въ Македония и визитата на кайзера въ Добруджа, гдето Царя, за голѣмо германско неудоволствие, все пакъ успѣ да стигне.

Други лица, имащи претенцията да знаятъ по-добре работата, заявяватъ, че гонидбата между правителството и главното командуване е влизала въ смѣтката на Царя, за да държи по-здраво въ ржцетѣ си двѣтѣ страни.

При невъзможностьта да се провери това, ний ще кажемъ, че даже и да е сжществувало царско домогване за *„раздѣляй и владей"*, все пакъ то не намалява вината на двѣтѣ висши инстанции, които, подъ диктовката на отечествените интереси, неминуемо трѣбваше да турятъ точка на опас-

щитѣ разправии, или пъкъ, при невъзможностьта за съвмѣстна дейность, да си отидатъ.

Както казахме по-горе, това бѣ използувано отъ германцитѣ, за да се наложатъ по-пълно и да станатъ по остри въ отказитѣ си. Правителството, отишло далечъ съ ангажиментитѣ си, не можеше вече освенъ да отстжпва, а когато това бѣ невъзможно, се извиняваше съ несъгласието на главното командуване, което пъкъ не всѣкога бѣ разположено да поема отговорностьта, напримеръ: по отзоваването на българскитѣ чиновници отъ Добруджа, искано настоятелно отъ германската главна квартира; както и при други случаи на разни отстжпки, засѣгащи средствата на страната и зависящи само отъ компетентностьта на правителството. И за подобни невъзможни отношения, разбира се, не чуждитѣ хора, на които се допусна своеволно да се разполагатъ въ страната, бѣха виновни, а само нашитѣ разправии, заядливости и криви схващания на права и задължения. Когато кжщнитѣ враждуватъ, всѣкога външнитѣ печелятъ. Голѣмата нужда на Германия отъ провизии, материяли и сурови произведения караше германцитѣ да не държатъ смѣтка за нашитѣ интереси, за което пъкъ на насъ се налагаше да бждемъ много внимателни и да не допускаме да бждемъ зле експлоатирани.

Ето именно въ това се заключава най-голѣмата отговорность на двѣтѣ, най-висши, презъ време на войната, държавни инстанции, членоветѣ на които бѣха после сждени и осждени, обаче тъкмо за онова, що не поладаше подъ сждебно преследване. Подготовката на войната и нейното обявяване, щомъ не е уличена зломишлена цель, се считатъ продукция на политическа идейность и убеждения, и като такива, не могатъ да влизатъ въ категорията на престжпнитѣ дѣяния. Действително, обвинението бѣ обосновано и върху пакостяване на народния интересъ и на проявитѣ на користна цель, обаче присждата на Държавния сждъ, съ заседатели земледелци, намиращи се подъ давлението на земледѣлското правителство, искаще непременно наказателенъ вердиктъ, да констатира користна целъ (освенъ за двама) и подлежи на ревизия отъ единъ конституционенъ сждъ, който да установи действително сжществуващата зла умисълъ и користолюбивитѣ подстрекавания на управницитѣ, още повече, че коронните сждии, при разглеждането на дѣлото, по разнитѣ въпроси, както и при осждането по законъ съ обратна сила, останаха

на особенно мнение*.) Виновността на генералъ Жековъ остана само поради влизането въ сила, презъ време на войната, на раздѣлъ III отъ Военно-наказателния законъ, по което сждиитѣ признаха, че, безъ тоя отдѣлъ, войната би станала невъзможна, — следователно не намѣриха елементъ на престжпление. По въпроса за осжждането ще се повърнемъ по нататъкъ.

*) Коронните сждии бѣха г-да Мариновъ, Ивановъ, (И.), Каракулаковъ, Боженски и Митаковъ.

ГЛАВА V.

Германска оперативна дейность.

Искахме да бждемъ скромни и да не се докосваме до дейността на едно висше командуване, излезло отъ срѣда съ вековни традиции, на германското, обаче, принудени сме, наредъ съ българската дейность, да зачекнемъ и нея, като въ тѣсна връзка една съ друга. Ако ли въ общежитието е вѣрно, че лошо начало-лошъ край, още по-вѣрно е, че лошо започнатата война много лошо свършва. Действително бивать случаи да се изправятъ първоначалнитѣ грѣшки, но непременно съ загуба на време за пълно довършване на противника, тъй както и стана при действията срещу сърбитѣ въ 1915 г. На командующия съюзнитѣ армии, фелдмаршалъ Макензена, бѣ дадена директива за достигане на цель локална, безъ право на размахъ въ пространството за окончателно унищожение на врага. Бѣ му заповѣдано: *да бие сърбитѣ, дето ги намѣри, и колкото е възможно по-скоро да възстанови и осигури сухопжтното съобщение между Австро-Унгария и България [т. е. Берлинъ—Цариградъ).* Тая директива, противна на съвременнитѣ понятия за водене на операциитѣ, обаче съ огледъ на германския интересъ — да се отвори по-скоро пжтя презъ Цариградъ за Мала-Азия, спъна фелдмаршала да насочи действията за пъленъ сръбски погромъ, а тъй само колкото да ги изгони и да осигури съобщението съ Цариградъ. Още съ падането на Нишъ, той счете по-важната часть на задачата си изпълнена и разпоредн германското ядро отъ 4 дивизии да си отиде въ Германия (така му е било заповѣдано). А сръбската армия не бѣ още разбита и се налагаше незабавното ѝ преследване съ всички сили, до пълно поваляване.

Понеже българскитѣ 6 и 9 дивизии, поради силно планинската мѣстность, прилива на рѣкитѣ и липса на мостовъ материалъ, бѣха останали назадъ, преследването бѣ почнато следъ нѣколко деня, и сърбитѣ успѣха да избѣгнатъ пара-

лелно гонене и, необезпокоявани, да стигнатъ презъ Албания до Адриатика, за да бждатъ отвезени въ о. Корфу. А съвсемъ иначе щѣше да бжде, ако ли и четиритѣ германски дивизии*) бѣха още въ Сърбия, и тутакси се предприемеше паралелно преследване: съ широкъ фронтъ, съ силни колони, съ постоянно натискане по фронта и съ по-далечни обходи по-фланговетѣ. Вжтре въ въ 3—4 деня, сръбското бѣгство щѣше да бжде неминуемо, и армията имъ цѣла трѣбваше да капитулира.

Действително, българското главно командуване разпореди да се изпратятъ части за да пресекатъ пжтя на сърбитѣ презъ Косово поле, обаче тия части се оказаха слаби да форсиратъ Качанишкото дефиле и да напреднатъ презъ Гилени за Приштина, и сръбската армия си отиде. По тоя начинъ бѣ изпусната живата плячка отъ 150,000 сръбски войници и се даде възможность на тая армия да излезе после на македонския фронтъ, съ около 80,000 души, и да вземе живо участие въ боевете тамъ. Тая фатална грѣшка сжществено измени положението въ Македония и много силно се изрази върху по-нагатъшнитѣ действия, докато най-после доведе и до пробива на нашия фронтъ. Тъй че плюсътъ на съюзническата акция срещу Сърбия, следъ избѣгването на сръбската армия отъ пленяване, се обърна въ огроменъ минусъ, безъ да може по-нататъкъ да се поправи.

По тоя въпросъ ето какво казва германския генералъ Хофманъ въ мемоаритѣ си: „Конрадъ фонъ Хетцендорфъ (началникъ щаба на австрийската главна квартира) искалъ да унищожи сръбската армия и предлагалъ българскитѣ главни сили да бждатъ концентрирани по на югъ, за да се отреже пжтя на сръбското отстжпване, обаче Фалкенхаимъ (оберъ-квартимейстера въ германската главна квартира) задържалъ българитѣ на Тимокъ, отъ което последвало задръсване на лѣвото крило на Макензена и позволило на сърбитѣ да избѣгнатъ обграждането".

Следъ изпускането на сърбитѣ, германското главно командуване, поради погрѣшно схващане на германскитѣ интереси, спре българското настжпване въ гръцка територия и застави българската армия да заеме за тригодишна пасивна отбрана, на македонския фронтъ. Това даде възможность на

*) Бѣха оставени само частитѣ отъ XI германска армия на генералъ Галвицъ (две дивизии и Алпийския корпусъ).

съглашенцитѣ да се засилятъ и да привлекатъ и гръцката армия на своя страна. Пакостьта на общото дѣло ний изтъкнахме по-горе и нѣма защо да се повръщаме на тоя въпросъ.

Презъ 1916 г., когато бѣ предприета операцията на I българска армия на генералъ Бояджиева къмъ Воденъ—Костуръ, германското главно командуване, отъ страхъ да не се развие тя успѣшно (което не му идеше на смѣтка поради респекта къмъ Гърция), не позволи на XI армия на генералъ Винклера да настжпи за съвместни действия съ I армия; то не допусна на сжщия да подкрепи генералъ Бояджиева, даже когато армията на последния вече бѣ принудена да отстжпва и можеше да бжде бита и унищожена. Това егоистично германско поведение костува на България 40,000 жертви, изгубването на Битоля и падането на нападателния духъ у нашитѣ части.

Презъ сжщата година, по заповѣдь на командующия XI армия, генералъ Винклера, българскитѣ войски, за да съкратятъ бойния фронтъ и да се приближатъ до комуникациитѣ, трѣбваше да отстжпятъ Битоля на съглашенцитѣ и да се отдръпнатъ на позиция северно отъ тоя градъ. По тоя случай генералъ Лудендорфъ казва: „Българитѣ пакъ не издържаха и трѣбваше съ бой да отстжпятъ на задна позиция", т. е. че е имало бой и отдръпването е станало подъ натиска на противника. А това ще рече, че отстжпването е станало не поради българска неиздържливость, а следствие на погрѣшната оценка на положението отъ генералъ Винклера, възъ основа на която той е побързалъ да издаде нужната заповѣдь въ разгара на самия бой. Отъ положителни сведения се установява, че боятъ не е билъ опасенъ и че отдръпването е било извършено отъ войскитѣ въ редъ и съ постепенно задържане на противника (частитѣ, които не сж издържали, обикновено бѣгатъ, а не се отдръпватъ съ бой, както твърди г. Лудендорфъ).

Отстжпването на Битоля е било предрешено отъ германското главно командуване, както това се вижда отъ мемоаритѣ на генералъ Лудендорфа, въ които се казва: „Полковникъ Ганчевъ ме моли да не се отстжпва Битоля, понеже то щѣло да произведе много лошо впечатление у българитѣ", отъ което излиза, че, когато Ганчевъ узналъ решението, се е помжчилъ да убеди Лудендорфа, обаче последния не послушалъ, а следователно и заповѣдалъ на генералъ Винклера *да отпсели войскитѣ северно отъ тоя градъ*. И понеже съ

това бѣ извършена една крупна политическа и военна грѣшка, и знаяйки какво потресно впечатление произведе то тогава върху войскитѣ и народа, той иска да го мотивира *съ невиздържането на българскитѣ войски.*

Тъй или иначе отстжпването на тоя главенъ центъръ на Македония, огнището на българската революционна дейность въ турско време и при борбата ни за духовно освобождение, бѣ първия голѣмъ пасивъ, който българитѣ записаха на германска смѣтка, и предизвикаха силно разочарование въ идейностьта на войната. То събуди сръбскитѣ надежди за побѣда, като едно начало на влизане въ роднитѣ имъ предѣли. Още на другия день сръбския престолонаследникъ, съ депутатитѣ отъ Скупщината, е влѣзалъ въ града и открилъ заседанията на тая Скупщина...

Относно оперативната дейность на германското командуване въ добруджанската операция, като изложени въ книгата ни „Действията на III армия въ Добруджа", ний ще я отминеме и ще продължимъ по-нататъкъ за македонския фронтъ.

Както поменахме по-рано, съглашенцитѣ все повече се засилваха, а германското главно командуване, освенъ че отказваше да изпрати исканитѣ подкрепления, но още и продължаваше да изтегля отъ фронта германскитѣ отдѣления. При тия условия, противника нанесе удара си върху слабо укрепения и най-тънко заетия участъкъ въ Мъглянскитѣ планини, на който се намираха части крайно изтощени отъ тригодишното безсмѣнно стояне въ бойната линия, средъ снѣговетѣ и мъглитѣ по 1800 метрови височини, много зле хранени, съ изпокъсано облѣкло и обуща, поради което бѣха морално подхлъзнати и слабо издържливи. Ако ли германското главно командуване не бѣ изтеглило своитѣ отдѣления отъ фронта, или би изпратило своевременно исканитѣ подкрѣпления, пробива сигуръ щѣше да бжде отхвърленъ. Това то не направи, поради което носи голѣма часть отъ вината за произлезлата катастрофа. То не може да се оправдае даже съ липса на войски, понеже, ако преценеше добре критическото положение на македонския фронтъ, непременно щѣше да намери такива и да ги експедира още на 17 или 18 септември, за да пристигнатъ и се противопоставятъ, поне на линията Тетово-Скопие-Ципъ. То намери доста свободни войски, обаче когато бѣ вече много късно. То изпрати 51 ландверна ди-

визия и Алпийския корпусъ, взети отъ французкия фронтъ, и 50, 217 и 219 пѣх. дивизии отъ окупационнитѣ войски въ Румъния, които всички едва успѣха да се съсредоточатъ въ северна Сърбия, когато противника вече победно маршираше по Моравската долина.

Интересно бѣ, че фелдмаршалъ Хиндербургъ, на 26 септември, т. е. 11 деня следъ пробива, бѣ подалъ следната телеграма: „Идемъ да ви спасимъ съ всички разполагаеми сили", обаче спасението бѣ много закъснѣло; фронтъ вече не съществуваше, и следъ два дена България бѣ принудена да сключи примирие. Тая телеграма оборва всецѣло твърденията на генералъ Лудендорфа (въ мемоаритѣ му), че германското командуване основателно е отказвало да прати подкрепления, тъй напримеръ: „Невѣрни сж българскитѣ твърдения, че не сме изпълнили договорнитѣ си задължения да оставимъ на македонския фронтъ 6 германски дивизии, понеже спогодбата за това се отнасяше само до похода срещу Сърбия, презъ 1915 г., а пъкъ когато азъ бѣхъ назначенъ въ главното командуване, въ Македония се намираше около 1 германска дивизия. Тая спогодба бѣ изгубила сила, а съ учредяването на германското централно върховно командуване (за цѣлия четворенъ съюзъ), то не извърши никакъвъ пропускъ въ това отношение. Силитѣ на двете страни (съюзници и съглашенци) на македонския фронтъ бѣха почти равни; влѣзлата на страната на съглашението гръцка армия нѣмаше никакъвъ боенъ опитъ и тя, по вътрѣшно убѣждение, не бѣ на страната на съглашенцитѣ. Българската армия бѣ имала дълга почивка (тригодишно безсмѣнно стояне въ бойната линия ли?) и имаше възможность да закрепне, та би трѣбвало тя намъ да помогне (!). Германското главно командуване знаеше, че може да се надѣва, какво тя ще успѣе да задържи очакваната атака, както действително стана, гдето имаше още желание за бой. Германскитѣ началници въ България и ние смѣтахме че на нѣкои мѣста неприятеля може да успѣе, но не вѣрвахме, че цѣлата(?) българска войска ще се демобилизира до степень да се бие само до 15 септември. Германското главно командуване не можеше да се приюти на всѣки викъ за помощь, то трѣбваше да иска и българитѣ да направятъ нещо—иначе не можеше да се помогне. Ний сме били въ Македония или на западния фронтъ бѣше все едно. Ние нѣмахме достатъчно сили да се държимъ на запад-

ния фронтъ и да образуваме на Балканитѣ новъ германски фронтъ. Би трѣбвало да направимъ това, само ако искаме да се утвърдимъ тамъ трайно(!)". „Ето какъ той се мжчи да оправдае оставянето на македонския фронтъ безъ подкрѣпление.*

Почти сжщото той прави на друго мѣсто въ мемоаритѣ си, като казва: „Ние наблегахме предъ българското главно командуване върху необходимостьта да си набави резерви, понеже то бѣ поставило въ бойната линия повече отъ потрѣбното, а бѣ задържало отзадъ по-малко части, отколкото се имаше нужда. Генералъ Жековъ полека-лека се реши да послуша нашия съветъ; превозката на българскитѣ войски отъ Добруджа на македонския фронтъ го улесни въ тая му задача". По-нататъкъ, за да подчертае по-силно, че е нѣмало нужда отъ подкрѣпления, Лудендорфъ добавя: „Българскитѣ войски, дошле отъ Добруджа, бѣха много по-силни, обаче все пакъ ние оставихме и германски части", и при това изтъкване, той премълчава да каже, че тия войски отъ Добруджа бѣха употрѣбени: 4 Преславска дивизия—да заеме опразненитѣ отъ германскитѣ части мѣста, а Сборната дивизия да продължи фронта въ Албания, поради което тия дивизии не можаха да бждатъ използувани, като войски отъ II линия.

Най-интересенъ се явява генералъ Лудендорфъ въ желанието си да оправдае по всѣки начинъ германското главно командуване, като казва: Германския командующъ групата армии смѣташе, съ своевременно изнесени напредъ резерви, да спре отстжпването на българскитѣ части на втора позиция, обаче той видѣ надеждитѣ си осуетени; 2-а и 3-а дивизии отстжпваха, въ пъленъ редъ(!), въ две посоки, едната задъ Черна, а другата задъ Вардаръ, и българскитѣ резерви въ съставъ на 2 германски дивизии(?) не влѣзоха въ бой. Германскитѣ части, усилени преди малко съ баталиони отъ Ромъния (съ шестьте ламдверни нали?) не можаха да запълнятъ сами пробива; сжщо пропаднаха и другитѣ опити(?) да се организира съпротива, понеже българската армия си отиваше дома". Съ тия думи генералъ Лудендорфъ иска да каже, че презъ време на катастрофата, македонския фронтъ е ималъ достатъчно резерви, които можали да отхвърлятъ неприятелския пробивъ, ако 2 и 3 дивизии биха дали време да пристигнатъ; че им ло нѣкакви български резерви отъ 2 германски

дивизии, които не успѣли да влѣзатъ въ бой. Много е чудно, отъ где взема той тия германски дивизии, когато на фронта презъ това време имаше само 302 дивизия (подъ германско командуване, обаче съставена отъ български части), 1 Софийска, 6 Бдинска, 4 Преславска, 2 Тракийска, 3 Дунавска, 7 Рилска, 9 Плевенска, Планинска, Македонска и 10 Бѣломорска дивизии, които всички се намираха на бойната линия, съ отделени отъ тѣхъ малки резерви, и не можаха да се употрѣбятъ като войски отъ II линия. Тѣ биха могли да се използувитъ само за тласъкъ напредъ, който да застави противника да спре напредването си къмъ Вардарската долина, обаче такъвъ ударъ не бѣ заповѣданъ и дивизиитѣ останаха на позициитѣ си до деня, въ който получиха заповѣдь да се отдръпнатъ.

Най- неправъ се явява г-лъ Лудендорфъ съ тенденцията си съвсемъ да събори българското началство, като казва: „Запазиха стойкостьта и желанието да се биятъ само ония български части, що се намираха въ непосредствено германско командуване, а всички останали, командувани отъ български начальници, не проявиха никаква издържливость и просто не искаха да се биятъ". Той нарочно премълчава фактитѣ, че I българска армия, която не бѣ въ посредственно германско командуване, самоотвержено се би презъ тия дни около Добрань и нанасе жестоко поражение на английскитѣ и гръцки войски; че 8 и 10 български дивизии, които бѣха вънъ отъ германско подчинение, отблъснаха презъ тия дни неприятелскитѣ атаки срещу Сересъ и Кара-баиръ; че 1, 6 и Сборната дивизии, за които германското командуване, презъ време на отстжпването, бѣ почти номинално, следъ като отблъснаха противника, пжтуваха при пъленъ редъ и дисциплина, и се явиха при Скопие съ високъ духъ, готови да ударятъ върху съглашенцитѣ.

Действително, геранскитѣ офицери и части се държаха отлично въ боеветѣ, обаче не бива да се отказва сжщото и на българскитѣ отъ горепоменатитѣ дивизии. У хората имаше желание за бой, но не се намери кой да ги използува за поправяне на положението. Германското командуване, при погрѣшното си убеждение за пълната българска неблагонадежность, а най-вече държейки се у наложената му отъ по-горе пълна пасивна отбрана, не се счете въ право да рискува

съ контраофансива, даже когато противника безрасждно се бѣ врѣзалъ въ мъгленския участъкъ.

Тия нѣща сж много добре известни на тогавашния оберъ, квартиромейстеръ на германската главна квартира генералъ Лудендорфа, обаче, за да оправдае неизпращането на германски подкрепления и да защити собствения си престижъ, той гледа да не падне прашецъ върху германската бойна дейность, макаръ, че тя сама по себе си изобщо е тъй славна, че нѣма нужда да се криятъ произлѣзлитѣ грѣшки, а още повече да се отнема, за нейна смѣтка, извършеното отъ младшата българска армия, на която той не признава даже заслугата за вихровото поваляване на тутраканската крепость.

Ний знаемъ добре грѣховетѣ си и нѣма да отидемъ по сжщия пжть — да миемъ себе си съ стварване вината за Добро поле върху щаба ни групата Шолцъ. Ний ще кажемъ истината, че катастрофата бѣ последица отъ сложно стечение на причини, отъ които най-важни сж две: а) силния духовенъ упадъкъ у частитѣ на Добро поле и б) че военачалника фонъ Шолцъ и щаба му (които тъй много се различаваха въ отношенията си отъ ония груби при фелдмаршала Макензена и фонъ Бело), бѣха оставени безъ германски подкрепления, а следователно и безъ достатъчни средства да посрещнатъ сериозно удара. При подобно изоставяне на собствената имъ участь, когато българскитѣ войски бѣха изтегнати въ една линия по 360 километровия фронтъ, при 15 само дружини общъ резервъ, и съ артилерия, нѣколко пжти помалко отъ неприятелската; при наложената отъ германското главно командване двегодишна строго пасивна отбрана, която именно донесе разколебаването на частитѣ, тѣ, ако и да бѣха пропуснали системното укрепявание на Мжгленския участъкъ и правилното разположение на войскитѣ по позицията, все пакъ не сж единствени виновници за катастрофата. Най-голѣмата отговорность носи само този, който, въ опаснитѣ дни, остави българскитѣ войски безъ подкрѣпа отъ бойнитѣ имъ другари германаци. Защото и при крайно неблагоприятнитѣ условия въ Македония и при голѣмото българско разколебаване, ако ли на фронта се появиха, даже презъ последнитѣ дни каскитѣ само на две германски дивизии, духътъ щѣше да се повдигне, и повратътъ въ действията би билъ неминуемъ.

България бѣ принудена да капитулира; изпратенитѣ германски подкрепления, пристигаха неедновременно и, не мо-

жаха да се противопоставятъ даже въ Сърбия, а Ромъния, отхвърлила Букурешкия договоръ, принуди германцитѣ да очистятъ територията ѝ. По тоя начинъ, окончателно бѣ компрометирано общото положение откъмъ югъ, нѣщо, което ще да подтвърди голѣмото значение на македонския фронтъ, огромната вина на ония, що не го подкрепиха своевременно, що не влезоха въ нуждитѣ на българитѣ, не възприеха основнитѣ имъ доводи за засилването на тоя фронтъ. Разбира се, че тегленето къмъ своето е нѣщо много естествено, обаче до като то не е достигнало до криви схващания на собственитѣ интереси и до самозабрава въ отношенията къмъ съюзницитѣ. Евангелското изречение: „Кому много дано, много взищется" трѣбваше да се има предъ видъ отъ ген. Лудендорфа при обвинението му само насъ, българитѣ, що тогава все още не бѣхме порасли до степеньта на германската култура и боеспособность. Той трѣбваше да бжде по-снисходителенъ, защото, преди нашата катастрофа, германската армия бѣ понесла грамаденъ неуспехъ още на 10 августъ.

ГЛАВА VI

Българска оперативна дейность

Най-напредъ ще трѣбва да признаемъ, че плана за стратегическото разгъване на цѣли четири наши дивизии по западния фронтъ, не бѣ въ интереса на идейностьта, съ която се намѣсихме въ войната. Това странично разгъване отъ Дунава до южнитѣ склонове на Балкана, отговаряше повече на германската тенденция — да се освободи и осигури съобщението между Берлинъ и Цариградъ, а не и на българскитѣ въждѣления: *да се повали окончателно сръбската армия и да се осигури за всъкога свободата на Македония.* 12 наши бригади трѣбваше да действуватъ по силно планинската мѣстность въ източна Сърбия, която, при есеннитѣ дъждове, поради прииждането на рѣкитѣ, става трудно проходима. При това, директрисата на българското настжпване, концетрична съ оная на германското и австрийско отъ северъ и западъ, щѣше непременно да доведе до стълпяване въ района на общитѣ действия, като остави пространството на югъ и югозападъ свободно за маневриране на сръбската армия, а следователно и за нейното спокойно отстжпване, ако то се наложи. Това бѣ първата важна грѣшка, която бързо бѣ използувана отъ фелдмаршалъ Макензена, за да върне въ Германия 4 дивизии и която въ резултатъ донесе затягането на действията, а главно — изпускането на сръбската армия отъ пленъ. Съвсемъ другояче щѣше да бжде, ако тоя планъ предвиждаше на западната граница само две, засилени съ опълченски части, дивизии, а останалитѣ две, заедно съ пристигашата 3 Балканска дивизия, бѣха съсредоточени въ права посока отъ юго-истокъ. Съ това, когато 6 германски дивизии почняха да натискатъ отъ северъ, австрийскитѣ отъ запад и дветѣ ни дивизии — отъ истокъ, едновременно съ тѣхъ щѣше да се насочи една самостоятелна армия отъ Лѣсковецъ и Враня, въ тилъ на главнитѣ сръбски сили, оперираши въ посока къмъ Дунава, Тимока и по долината на Нишава

Сърбитѣ още въ началото щѣха да бѣгатъ и пълния имъ погромъ би билъ неминуемъ.

Така се разсъждава днесъ, обаче тогава, въ началото на действията, не е било тъй лесно да се измѣни плана на Макензенъ, утвърденъ отъ германската главна квартира. Оставало е само едно: щомъ се е видѣло, че заповѣдьта на фелдмаршалъ Макензена преследва егоистичната цель: *да се освободи и осигури пътя Берлинъ — Цариградъ*, то щабъ трѣбваше самъ да вземе ефикасни мѣрки за окончателното унищожение на сръбската армия. Като остави III армия срещу Ромъния и 2 Тракийска и 10 Бѣломорска дивизии срещу Гърция, всички останали части той трѣбваше своевременно да съсредоточи въ Македония, тамъ нейде на Овче поле, готови да посрещнатъ една съглашенска офанзива къмъ северъ и да заплашатъ и пресекатъ отстжпването на сърбитѣ презъ Албания. Вмѣсто това, часть отъ 3 дивизия, която действуваще отъ юго-източна посока, бѣ притеглена на северъ по долината на р. Морава; 7 дивизия бѣ разхвърлена широко; 5 дивизия пристигна едва на 27 октомври, а Македонската чакъ на 30 сжши. Частитѣ, пратени да пресекатъ пътя на сърбитѣ презъ Косово поле, бѣха слаби да изпълнятъ поржчението. 8 дивизия, станала вече излишна за 1 армия, бѣ пратена късно при II армия, (на 5 октомврий), когато не само тя, но и 9 дивизия, вмѣсто да продължаватъ да настжпватъ срещу Нишъ, трѣбваше, една седмица по-рано, да се спуснатъ по долината на р. Морава за Македония и да се присъединятъ къмъ II армия. Макензенъ нѣмаше да се съгласи, обаче щаба на действующата армия вече длъженъ бѣ да му го наложи. Особено щомъ бѣ узнато за появяването на съглашенцитѣ отъ югъ, тоя щабъ трѣбваше да постави остро въпросътъ за да се изпратятъ германски подкрепления въ Македония, например онія, що преди десетина деня бѣха повърнати въ Германия.

Тъй или иначе, цѣли две седмици, положението въ долината на р. Вардаръ не бѣ стабилизирано; то не отговаряше на условията: да се попречи на сръбската армия да се спусне на югъ, или да отстжпи презъ Албания, както и да се посрещне една съглашенска акция къмъ северъ.

Подобно късно съсредоточаване на силно ядро въ Македония не може да бжде оправдано отъ неизвестностьта за поведението на Ромъния и Гърция, понеже първата не мо-

билизира, а за втората — германцитѣ бѣха сигурни въ неутралитета й, а пъкъ успеха въ Македония щѣше да отнеме за известно време желанието на тия държави да се намесятъ въ войната (както и стана, че Ромъния едва следъ година се намѣси). На първо време достатъчни бѣха оставенитѣ срещу тѣхъ заслони, а 5 дивизия, още въ началото, а следъ нея и 11 дивизия трѣбваше да се изпратятъ при II армия. Ако ли пъкъ е имало непреодолими пречки за съсредоточаването имъ, то, като се преценеше безцелното отрупване на I армия съ цѣли 4 дивизии (по западната граница), трѣбваше тутакси да се поиска разредяването къмъ югъ, та поне цѣлата левофлангова дивизия да се придаде къмъ II армия*). Тоя пропускъ се отрази освенъ за избѣгването на сръбската армия, но и върху понататъшния развой на действията срещу появилитѣ се отъ югъ съглашенци. Слабата II армия, отъ която една група действуваше срещу сърбитѣ (3 Балканска дивизия, 1 бригада отъ 5 Дунавска дивизия и 1 бригада отъ 7 Рилска дивизия), вмѣсто да нападне съглашенскитѣ войски, излѣзли вече по линията Криволакъ-Костурино (Струмишко), премина сама въ отбранително положение, въ което остана до 3 декемврий. Това даде възможность на съглашенцитѣ да засилятъ положението си по Вардара.

Следъ падането на Нишъ, съглашенцитѣ почнаха да се отдръпватъ, обаче II армия се яви много разхвърлена и силитѣ й недостатъчни за незабавно преслѣдване. 8 дивизия и конницата бѣха насочени въ западна посока: 3 дивизия и една бригада отъ 5 дивизия все още действуваха срещу сърбитѣ; 2 дивизия бѣ около Бѣласица срещу англичанитѣ. Свободни бѣха само 7 Рилска и 11 Македонска дивизии и 2 бригади отъ 5 Дунавска дивизия, които преминаха въ отбрана, и, поради широкото си разположение, когато настжпи момента, закъснѣха да преследватъ и дадоха възможность на французитѣ и англичанитѣ да отстжпятъ въ Гърция. Отстжпването на единъ небитъ противникъ, по собствена негова инициатива, всѣкога съставлява изненада за другата страна, която до като се изготви и тръгне, той вече е въ състояние да се отдалечи отъ бързия и силенъ ударъ. Така стана и въ тоя случай.

*) Както стана, когато Макензенъ бѣ поискалъ и I Софийска дивизия да се прехвърли северно отъ Балкана и щаба се противопостави.

Въ 1916 г. операцията, предприета къмъ Леринъ—Костуръ отъ I армия на генералъ Бояджиевъ бѣ дѣло на българското главно командуване, което планирало да съкрати Македонския фронтъ*), като армиитѣ навлезатъ въ гръцка територия и заематъ линията: устието на р. Струма—Круша планина—Воденъ—южнитѣ крайнини на Преспанското и Охридско езера. Обаче германската главна квартира, за да не се наруши гръцкия неутралитетъ, не се съгласила и операцията била отложена. Следъ малко, то използувало слуховетѣ за предстоящо настжпване на съглашенцитѣ по Вардарската долина и, като изтъкнало необходимостьта да се изпревари, то успѣло да добие германското съгласие. Било решено: *II армия на генералъ Тодоровъ да настжпи по долното течение на р. Струма, I армия на генералъ Бояджиева къмъ Леринъ-Воденъ а централната XI германска армия (съставена повече отъ български части) да остане пасивна по двата брѣга на Вардара.* — решение, което още на пръвъ погледъ обѣщавало пъленъ неуспехъ. На двете, настжпвающи много раздалечено, флангови армии, липсвала общность въ действията и тѣ сж можали да станатъ застрашителни само при едновременното настжпване и на XI армия, тъй че противника да не може да прехвърля войски въ желана посока.

Съглашенцитѣ не дочакали почването на тая операция и, още на 9 августъ, предприели действия по Вардарската долина, собствено върху участъка между Дойранското езеро и р. Вардаръ, заетъ отъ бригадата на полковникъ Чаръкчиевъ (9 и 37 полкове съ 54 орждия). Той почналъ тридневно силно обстрелване, съ около 300 орждия, на укрѣпената на бързо наша позиция, съ окопи не повече отъ 80 с. м. дълбочина и безъ всѣкакви закрития. Противника, на 11 сжщи, преминалъ въ атака. Французкия генералъ Сарай и сръбския престолонаследникъ наблюдавали боя и самоуверено очаквали успешния му край, обаче употрѣбения, за пръвъ пжть, отъ нашитѣ артилеристи, преграденъ огънь силно наказалъ английскитѣ части и атаката била отблъсната. Нашитѣ части, ако и видѣли за първи пжть силата на барабанния огънь, останали на мѣстата си, и

*) Собствено, интимната мисъль на главното командуване е била, съ успешни удари върху съглашенцитѣ, да се повлияе върху Ромъния, която вече се готвила да се обяви на страната на Съглашението.

подъ непрекъснатия артилерийски обстрелъ на цѣлото разположение, почнали да засилватъ позицията си.

На 14, противника засилилъ огъня си и направилъ невъзможно движението въ цѣлия участъкъ. Той се опиталъ отново да атакува, обаче пакъ неуспешно. На 15, 16 и 17, непріятелскитѣ батареи били удвоени и кръстосания имъ огънь достигналъ максимума си. Абсолютно нищо не се виждало отъ взривоветѣ и пръсканията, обаче нашитѣ батареи, и въ тоя димъ и праховакъ, успѣвали, съ преградния си огънь, да осуетяватъ вражескитѣ опити за минаване въ атака. 27 полкъ далъ около 1000 жертви; теленитѣ мрежи предъ него били скѫсани, окопитѣ по в. Жековъ разрушени и една отъ ротитѣ му трѣбвало да напусне преднатa позиция . . . Положението било вече много опасно, обаче голѣмитѣ загуби на противника не му позволили да завърши атаката.

Полковникъ Чаръкчиевъ разбралъ, че нощната атака е предстояща и заповѣдалъ пълна бдителность на пехотата и артилерията. Интересна е заповѣдьта, издадена отъ него, за предстоящата опасность, въ която той вложилъ пълната си самоувѣреность въ успѣха, като казвалъ: *„Нощесъ противника ще атакува, обаче дерзайте — победата е наша!...* И наистина, въ 11 ч. по полунощь, по цѣлия фронтъ на бригадата, билъ поисканъ прегражденъ огънь, който тутакси билъ даденъ отъ нашитѣ батареи и произвелъ опустошения и внесалъ голѣмъ смутъ у настѫпващитѣ. Изненаданитѣ 17 французка колониална и 26 английска дивизии повърнали назадъ, отсѫпили на позициитѣ си и повече не посмѣли да предприематъ нападъ. Това упорито държане на тая бригада, по една почти неукрепена позиция, срещу тройно по-силенъ противникъ, съ значителна артилерия, при първо излагане подъ непріятелския барабаненъ огънь, показва, че за българския войникъ, държанъ умѣло отъ началницитѣ и подкрѣпянъ отъ тѣхната самоувѣреность въ успеха, нищо не значи числеността, липсата на бетонни закрития и ужасния барабаненъ огънь. Той е непоколебимъ, щомъ на началницитѣ му сѫ корави и решителни. Въ случая командира на бригадата е възприелъ тежкъ та задача, поверилъ се е всецѣло на изпълнението ѝ и, застаналъ непоколебимо на поста си, предалъ на по-долнитѣ своята решителность и вѣра . . .

Понесалъ сериозни загуби противника по нататъкъ не предприелъ нищо по цѣлия фронтъ. Поради действията на I армия срещу Леринъ—Воденъ, той почналъ да изтегля часть отъ войскитѣ си назадъ, въ посока на настѫпването на генералъ Бояджиева. Интересното е, че полковникъ Чаръкчиевъ е допасялъ за това оттегляне на пехотни и артилерийски части, обаче, въпреки туй, XI армия продължила да бездействува:

Споредъ съставения планъ: II армия на генералъ Тодорова, настѫпваща по долното течение на р. Струма, като срещнала не особена съпротива, заела Демиръ Хисаръ и Сересъ, обаче не продължила действията си по десния брѣгъ на тая рѣка. Тя се спрѣла на лѣвия брѣгъ и останала за всѣкога въ това положение. I армия на генералъ Бояджиева, макаръ че трѣбваше да преодолява силна планинска мѣстность, съ масивитѣ на Чеганъ и Ниджe, все пакъ успѣ да заеме Леринъ, Баница—Костуръ. Запазила силно посоката за Солунъ, съглашенцитѣ, вече свободни отъ спрѣлата се II армия и отъ пасивната XI, хвърлиха значителни сили върху нея и, следъ жестоки и упорити за българското оржжие боеве по Чеганъ и Малка Ниджа, успѣха да я отхвърлятъ и изтикатъ къмъ Леринъ. По тоя начинъ I армия бѣ оставена да бѫде бита, безъ да ѝ помогне съсѣдната XI армия, даже когато противника вече застрашаваше позицията ѝ южно отъ Битоля.

Тая несполучлива операция бѣ голѣмъ български неуспѣхъ, който причини първото българско разочарование и подби настѫпателния духъ у нашитѣ части; тя даде начало на вѣчно голѣмо „стой", което продължи цѣли две години.

За да се види по-добре какъ се е развивала тая единствена по-важна операция на македонския фронтъ, както и напрѣженитѣ усилия на частитѣ при атакуването на масива Чеганъ и Малка Ниджа, а сѫщо и кървавата отбрана 2300 метровия Каймакчиланъ, ние ще направимъ едно бегло описание на действията за всѣкой день.

I армия на генералъ Бояджиева въ съставъ: 8 Тунджанска дивизия, 3 Балканска бригада, една бригада отъ 6 Бдинска дивизия, 11 Сливенски полкъ и 3 конна бригада на полковника Данаилова, тръгнала къмъ обектитѣ си на 16 августъ 1916 г. Следъ като заела Леринъ, Костуръ и Баница, тя достигнала склоноветѣ на Каймакчиланъ-билото на Малка Ниджа и, на 20 августъ, почнала упорити боеве по линията: Мегарич-тепе—Чеганъ—монастиря св. Спиридонъ, по която

противникътъ постоянно се засилвалъ съ нови подкрепления. Той изкарвалъ по високитѣ гребени все нови батареи, между които и доста тежки. Нашата артилерия, поради планинската мѣстность, не е можла да се настани на удобни близки позиции; подвозването на снарядитѣ било много трудно и нѣкъде трѣбвало да се извършва на ржце. При това, недостатъчнитѣ артилерийски припаси не позволявали ефикасна борба съ неприятеля, батериитѣ на който доминирали съ огъня си, непрекжсванъ по цѣлъ день, и съ сила около 20 снаряда въ минута, върху всѣка наша батарея. Особено силна съпротива срѣщнали нашитѣ по склоноветѣ на Чеганъ, на тоя високо подскокналъ конусъ, заетъ се тежки батареи и при подстжпи, обстрелвани флангово отъ съседнитѣ височини. Скалистото било на Малка Ниджe не допускало солидно окопаване, и частитѣ, въ плиткитѣ окопи, страдали твърде много отъ прицелния артилерийски огънь.

Почнатото на 23 настжпване ставало бавно, особено по урвеститѣ склонове на Чеганъ. Всѣки опитъ за атака е билъ осуетяванъ отъ ураганитѣ на превъзходнитѣ по число неприятелски батареи. Желѣзницата отзадъ постоянно сваляла нови неприятелски войски. Нашитѣ части продължавали да натискатъ постепенно, но, понесли вече сериозни загуби, трѣбвало привечерь да се спратъ. Нашитѣ батареи почти изстреляли снарядитѣ си.

На 24, 25, 26 и 27 августъ, противника всѣде указалъ силенъ отпоръ; засилената му артилерия подържала непрекъсната бомбандировка, която не преставала и нощемъ, особено по билото на Ниджа. Планирани били нощни атаки, обаче, излезли несполучливи. Даденитѣ голѣми жертви, силната физическа и духовна умора на войницитѣ и постоянното засилване на противника наложили — армията на 27 вечерьта, да застане въ отбранително положение.

Нашитѣ почнали да се окопаватъ, но противника, на 28 сл. пл., самъ преминалъ въ настжпление и атакувалъ участъка на 12 Балкански полкъ, обаче, посрешнатъ стойко, билъ кърваво отбитъ. Артилерийския огънь срещу 30 Щейновски и 10 Родопски полкове не престаналъ цѣла нощь. На 29, 30 и 31 августъ, неприятелската артилерия изсипала нови хиляди снаряди по цѣлата позиция, а най-вече отъ тежкитѣ си батареи. Не останало мѣсто не бито, и нашитѣ, поради каменистата почва на Ниджe, силно пострадали.

Отневата борба съ противника, заемащъ командующи височове и не скжпящь бойнитѣ припаси, продължила до 9 септемврий, когато той отново настжпилъ и атакувалъ десния флангъ на 1 Тунджанска бригада. 10 Родопски полкъ, подкрепенъ съ конницата, стремително миналъ въ контраатака и накаралъ неприятелскитѣ части да бѣгатъ, обаче превъзходния неприятелски огънь не му позволилъ да преследва.

Бдинската бригада на полковникъ Тасева, поради силния артилерийски обстрелъ, била принудена да се отдръпне на главната позиция. На 13, артилерийския огънь продължилъ непрекъснато и презъ нощьта; той се добавилъ и съ хвърлянето на мини. Привечеръ сърбитѣ атакували 3 Тунджанска бригада, обаче били отбити.

На 14 септемврий, неприятелския артилерийски огънь достигналъ максимума си. Отъ пръсканията и взривовитѣ цѣлата позиция е била обвечена въ гъстъ димъ, като отъ паднала мъгла. Най-много страдали нашитѣ отъ хвърленитѣ мини, отъ които всѣка тежала по 30—40 кгр. Най-после, силната умора и голѣмитѣ загуби на 29 Ямболски полкъ наложили изваждането му отъ бойната линия, обаче, докато стане това, войницитѣ не издържали и почнали да се оттеглятъ назадъ, поради което почналъ да се отдръпва и съседния 23 Шипченски полкъ. Това вече предизвикало напускането на Малка Ниджа. Опиталия се да настжпи противникъ е билъ посрещнатъ отъ ураганитѣ на нѣкои батареи и съ контра-атаката на пристъгналия 12 Балкански полкъ, и той не можелъ да завземе билото на Ниджа. Положението е можало все още да бжде поправено, но, за да не се излагатъ частитѣ отново подъ ужасния обстрелъ и понеже 10 Родопски полкъ, задавенъ отъ бомби и мини, не можалъ повече да издържи, било заповѣдано на цѣлата 8 Тунджанска дивизия да се оттегли на задна позиция.

На 15 септемврий сл. пл., приближилия се противникъ се разгналъ въ боенъ редъ и почналъ да обстрелва новата позиция. Силни негови колони се насочили къмъ самия леви флангъ на армията, включващъ въ себе си масива на високия Каймакчаланъ. Следъ масовъ огънь, сърбитѣ атакували върха и успѣли да минатъ теленитѣ мрежи, обаче, контра-атакувани отъ защитницитѣ (11 Сливенски полкъ), били отбити съ голѣми загуби. На 16 и 17 септември, следъ нова непрекъсната бом-

бардировка, тѣ отново повели атака върху Каймакчаланъ и пакъ успѣли да преминатъ теленитѣ мрежи, обаче, и тоя пѫть контра-атакувани, били катурени по урвиститѣ склонове. Борцитѣ понесли голѣми загуби, особено 11 Сливенски полкъ, въ който всички дружинни командири и много строеви офицери излѣзли отъ строя. Каймакчаланъ е билъ подкрепенъ съ една дружина отъ 23 Шипченски полкъ.

На 18 и 19 септемврий, противника непрекѫснато обстрелвалъ върхътъ и постепенно се приближавалъ къмъ изнемощѣлитѣ сливенци. Юнацитѣ останали и безъ ротни командири, и почти половината отъ полка излѣзалъ отъ строя. При подобно разнебитено състояниа, цѣли три сръбски полка чакали готови да се хвърлятъ на ножъ, обаче нашитѣ сами напуснали позицията си по склона, и се отдръпнали на самия връхъ. Следъ малко командира на бригадата насочилъ остатъцитѣ Сливенци заедно съ дружината Шипченци, да отнематъ обратно изгубената позиция, обаче контра-атаката не успѣла. Поискано било разрешение да се отстѫпи отъ в. Каймакчаланъ на задна позиция, но не е било позволено. Артилерийския огънь, а особено минитѣ постоянно уредявали броя на защитницитѣ и внасяли извънредно тежко впечатление съ вида на разпокъсанитѣ жертви, съ хвърченето на откъснатитѣ тѣлесни части. Нашитѣ вече изнемогвали, когато пристигналъ новоназначения началникъ на участъка генералъ Богдановъ, който не закъснѣлъ да даде другъ обратъ на работата.

Едновременно съ атаката на Каймакчаланъ, противника повелъ две атаки срещу 3 Тунджанска бригада (десна съседка на Сливенци), обаче и двата пѫтя е билъ принуденъ да отстѫпи съ бѣгство. Въ това време, предадения къмъ 8 Тунджанска дивизия 33 Свищовски полкъ, откъмъ лѣвия флангъ на 3 бригада, и още по-влѣво отъ него, 3 конна бригада на полковникъ Данаилова преминали неочаквано въ настѫпление. Конната бригада атакувала около с. Долно Върбени 176 французки полкъ и изсѣкла и пръснала две негови дружини. Въ вихровия си налетъ, тя стигнала до неприятелскитѣ батареи, изсѣкла прислугата на една отъ тѣхъ и, срещната вече съ силенъ пушеченъ и картеченъ огънь, трѣбвало да се върне. Сърбитѣ отъ лѣво избѣгали по-рано.

Този именно е билъ момента да се нанесе силно поражение на съглашенцитѣ, обаче 8 дивизия не разполагала повече съ пресни сили и заповѣдала на 33 полкъ да се върне.

Къмъ 4 ч. сл. пл., сърбитѣ се опитали да отнематъ позицията на самия върхъ, Каймакчаланъ, обаче били кърваво отблъснати. Сѫщо и на 20, следъ силенъ обстрелъ, тѣ поискали отново да атакуватъ, обаче пакъ не успѣли. За подкрепа е била изпратена още една наша дружина.

Срещу 1 Тунджанска бригада, презъ нощьта срещу 22, неприятелътъ успѣлъ да се приближи до теленитѣ мрежи, но, контра-атакуванъ неочаквано, е билъ скоро отхвърленъ.

Но Каймакчаланъ, макаръ и обстрелването да продължавало неспирно и да действували минохвъргачки отъ голѣмъ калибъръ, изпратенитѣ подръжки поправили положението. На 23 противника отново атакувалъ върха и успѣлъ да стигне на 50 крачки до позицията, но съ силенъ контра-ударъ е билъ отхвърленъ съ голѣми загуби. Къмъ 4 ч. сл. пл., той отново атакувалъ, но ударенъ флангово отъ подръжкитѣ, понесълъ голѣми жертви и отстѫпилъ съ бѣгство. Позицията на Каймакчаланъ била усилена съ още две дружини (отъ 45 полкъ).

На 24, противника подържалъ непрекъснатъ огънь по цѣлата позиция; той извадилъ нови тежки батареи и почналъ да обстрелва флангово разположението на 8 Тунджанска дивизия.

На 25, подъ покровителството на тоя силенъ огънь, противникътъ се приближилъ до цѣлата позиция на около 100—150 крачки.

На 27, нашитѣ части на Каймакчаланъ контра-атакували сърбитѣ, отхвърлили ги съ много голѣми загуби и завладѣли изгубената си позиция по склона, като взели трофеи две планински орѫдия, 5 картечници и 3 минохвъргачки. Съ това частитѣ отново се изложили на силенъ тридневенъ бомбовъ и минеръ валежъ и понесли нови загуби. На 30, огъня се още повече засилилъ и сърбитѣ отново тръгнали въ атака, което вече наложило да се напусне повторно позицията и да се застане на самия връхъ. Понеже нѣмало отгде да се пратятъ повече подръжки за да закрепятъ положението, било заповѣдано на армията: да се оттегли на 2 октомври на задна позиция: в. 2368 (срещу Каймакчаланъ) — завоя на Черна—Кенали—къмъ Пелистеръ.

На 8 октомври, приближилия се противникъ открилъ силенъ огънь по височинитѣ на лѣвия брѣгъ на р. Черна. Нашата артилерия не била въ състояние да се бори повече

съ мощната непри-телска. Неприятелскитѣ части, срещу участъка на 1 Тунджанска бригада, използували мъртвото пространство подъ капаритѣ и успѣли да преминатъ на лѣвия брѣгъ на р. Черна. Къмъ 5 ч. сл. пл., артилерийския огънь върху 10 Родопски полкъ надминалъ възможностьта и пострадалия полкъ трѣбвало да се отпръпне на два километра, а заедно съ него отстжпилъ и пострадалия лѣвъ флангъ на 30 Шейновски полкъ. Изпратени били подкрепления за контра-атака, обаче, поради объркването на частитѣ, такава не била произведена.

Презъ последующитѣ дни, противника продължавалъ силниятъ си огънь и постепенно се приближавалъ къмъ позицията. На 15 октомври, той почналъ силнитѣ си атаки, обаче постоянно билъ отхвърлянъ, на мѣста даже съ ножове, 28 Стрѣмски полкъ отбилъ осемь атаки. Въобще презъ тия дни, най-много се е отличила съ упорството си 1 Тунджанска бригата.

На армията, командувана вече отъ германския генералъ Винклера, пристигнали въ подкрепа 2 германски полка и една наша опълченска дружина. Разпоредено било: 1 Тунджанска бригада съ 42 и 146 германски полкове да атакуватъ противника, обаче поради силния огънъ, тия части едва успѣли да напреднатъ около 2 к. м. На 21 дъжда и бурята попречили на по-нататшното настжпване; при това поцигналъ се въпроса за командуване на частитѣ. Генералъ Винклеръ не искалъ да подчини германския подполковникъ Вайцъ подъ бригадния командиръ полковникъ Цвѣтковъ, и разпоредилъ: 3/4 отъ бригадата на последния да се подчини на Вайца и само останалитѣ части да бждатъ подъ началството на полковника; сжщо и цѣлата българска артилерия, която имала двама полкови командири, да се командува отъ германски артилерийски майоръ. Неудобството отъ тая германска претенциозность се проявича скоро.

Най-напредъ нѣмало общъ началникъ за водението на тая операция. При това подполковникъ Вайцъ, за да оправдае закъснѣлото настжпване, заявилъ на полковникъ Цвѣткова, че една дружина отъ 23 полкъ била изчезнала и не можли да я намерятъ, обаче, провѣрено, оказало се, че дружината не е мърдала отъ мѣстото си. Тоя день атаката не станала.

На 22 сутриньта, следъ едночасова артилерийска подготовка, частитѣ почнали да настжпватъ. Колоната на полковник Цвѣткова, подъ ураганитѣ на неприятелскитѣ батареи, къмъ 4 ч. сл. пл., се приближила до ревута при с. Бродъ. Германската колона съ 44 полкъ, поради силния обстрелъ, добивенъ съ много картечници, напрелвала баиио. Атакующитѣ части не могли да достигнатъ тоя день обектитѣ си и атаката била отложена.

На 23, 24 и 25 октомврий, въ участъка на 3 Тунджанска бригада, борбата се засилила съ постоянно заемане и обратно отнемане на предните окопи, при кото повечето офицери биш убити и ранени. На 26 и 27 октомврий, противника силно натискалъ върху 55 и 56 полкове, но е билъ отбитъ съ контра-атаки.

На 28, противника открилъ съсредоточенъ огънь по позициитѣ на 12 Балкански и 23 Шипченски полкове, разрушилъ телените мрежи и най-издаданитѣ окопи, но, когато се приближилъ, е билъ контра-атакуванъ и отхвърленъ. Сжщо тъй на 29, 30 и 31, той успѣлъ на нѣкой пунктове да премине телените мрежи, обаче, сжщо контра-атакуванъ, се е отпръвалъ.

На 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8 и 9 ноемврий, противника, не предприемалъ нищо, а се задоволявалъ съ артилерийско обстрелване на позициитѣ. На 10 ноемврий, изсипалата се маса артилерийски снаряди върху 55 и 56 полкове принудили тия части да отстжпятъ назадъ, поради което генералъ Винклеръ заповѣдалъ на новопристигналитѣ 39 и 40 полкове да отнематъ обратно изгубената позиция. Тия части, не влизали до тогава въ бой, съвсемъ нѣмящи понятия за мощния артилерийски огънь и неориентирани за положението и мѣстността, биш тласнати право отъ походенъ редъ въ борбата и, следъ като претърпяли извънредно голѣми загуби, съвсемъ се разбъркали и отстжпили.

На 15, 16 и 17 ноемврий произлѣзли ожесточени боеве, обаче противника не е ималъ успехъ; тамъ гдето много се приближавалъ е билъ контра-атакуванъ и отхвърлянъ. Частитѣ пи, ако и силно разстроени, продължавали да стоятъ твърдо на позицията. На 18 ноемврий, когато още отивалъ бой командующия XI армия генералъ Винклеръ изпалъ заповѣдь: *армията да се отегли на позиция северно отъ Битоля...*

Ето ей тъй печално бѣ завършена тая самостоятелна операция, която можеше да донесе завземането на Воденъ и прекъсването на желѣзнопжтнитѣ съобщения съ Солунъ, ако ни изпратенитѣ по после покрепления бѣха дадени на 1 ар-

мия, още въ началото на настжпването (16 августъ), или поне когато частитѣ заемаха гребена на Малка Нидже.

Собствено, операцията можеше да има най-решителни резултати, ако още въ началото бѣ подкрепена съ единовременното настжпване на XI армия, тъй че, съ съвмѣстнитѣ действия на тритѣхъ български армии, противника да се постави въ невъзможно положение за собствена отбрана. Германското куртизиране съ Гърция не допусна това; пакето главно командуване не може да се наложи, даже и тогава, когато натиснатата силно I армия рискуваше да бжде разгромена. Цѣли три месеца тая армия, оставена сама, е поглеждала за помощь обаче напусто. Частитѣ по урвеститѣ масиви на Чеганъ и Нидже бѣха се стопили подъ силния неприятелски огънь и, ако и изгубили половината отъ състава си, все пакъ се биха до последния моментъ. Гигантската нѣколкодневна борба по Каймакчаланъ за всѣкога ще съставлява гордость за българската армия, за славния 11 Сливенски полкъ, който цѣли десеть деня, обливанъ съ дъждъ отъ чугунъ и свинецъ и останалъ на четвъртъ, устоя до край. Каймакчаланъ стана слѣщенна гробница на славнитѣ юнаци, легнали съзнателно за отечеството и патъркаляли десетки вражески ектакомби по скалитѣ и урвеститѣ склонове на тоя планински великанъ! Въобще всичкитѣ части на тая армия се биха самоотвержено, атакуваха и контра-атакуваха презъ всичкото време, и неуспѣха на операцията изключително се дължи на голѣмото превъзходство на артилерийскитѣ машини и на изобилието на бойнитѣ снаряди у противника.

За станалото отстжпване на Битоля, поради оттеглюването на бойната линия северно отъ тоя градъ, главното ни командуване, като не предупредено, не носи отговорность, обаче неговата попататашна резервираность остава необяснима. Тъй например, когато съглашенцитѣ вече водяха нѣколкодневни усилени атаки по височинитѣ на лѣвия брѣгъ на р. Черна и сериозно заплашваха съ пробивъ фронта, генералъ Жековъ, за да спомогне за отхвърлянето имъ, заповѣдалъ на командующия XI армия да тласне съседната 3 Балканска дивизия за ударъ въ флангъ. Понеже Винклеръ не изпълнилъ тая заповѣдь, главнокомандующия пратилъ на полковникъ Ганчевъ въ Берлинъ следната телеграма:

„Командующия XI армия генералъ Винклеръ и началникъ щаба му, като че ли иматъ главна грижа да отстжпватъ,

Нашитѣ заповѣди сж пълни съ дреболии; двойственостьта на командуването и разбърквайето на частитѣ сж до толкова, че сега нито единъ български началникъ на дивизия не командува свои части; германскитѣ началници, подчинени на нашитѣ, не обичатъ да изпълняватъ заповѣдитѣ имъ, защото нашия щабъ на XI армия ги поощрява въ това. Докладвайте въ смисъль на горното и отново настойте върху необходимостьта да се спре часъ по скоро отстжпването и да се възприеме нашия възгледъ за контра-ататакуване съ 3 Балканска дивизия, което, не само ще парализира инициативата на противника, но ще го постави и въ безизходно положение".

Тоя документъ ако и да говори за правилнитѣ схващания на генералъ Жекова да бие завърлитѣ се нахално съглашенци, сочи и автономностьта на германския генералъ Винклеръ. Отъ факта, че на 3 дивизия, и следъ тая телеграма, не е било заповѣдано да настжпи, показва, че пасивностьта на генералъ Винклера му е била наложена отъ германската главна квартира, несъчувствуваща на единъ нашъ успехъ къмъ гръцката граница, а нашето главнокомандуване е било безсилно да се наложи.

Едновременно съ развиването на Леринската операция плановѣ и ония на III армия въ Добруджа, успѣхитѣ на които внесоха успокоение на македонския фронтъ, гдето отхвърлянето на I армия зле се бѣ отразило върху духътъ на частитѣ. Достатъчно е да се посочи факта, че следъ падането на Тутраканската крепость и бързото настжпване на северъ отъ Долни Дунавъ, хиляди чинове отъ македонския фронтъ бѣха поискали да се приведатъ въ III армия, гдето сраженията се печеляха едно следъ друго. Подробноститѣ по добруджанскитѣ боеве, като изложени въ книгата ни „Действията на III армия въ Добруджа", издадена въ 1921 г., нѣма да разглеждаме тука, а ще направимъ само кратко описание на боевете презъ тая, на вечни времена, славна епопея, създадена съ движение напредъ и ура, съ стремителенъ натискъ, при пълнота на възторженитѣ чувства за обединението на братското племе. Операциитѣ се развиха така:

На 2 септемврий 1916 г., III армия на генералъ Тошевъ, останала цѣла година въ бездействие, премина възторжено румънската граница и изтласка румънскитѣ части къмъ крепостьта Тутраканъ и Силистра. На 4 септемврий конната дивизия атакува и превзе при с. Кочмаръ колоната на 19

ромънска дивизия, идяща отъ Добричъ за подкрепа на Тутраканския гарнизонъ. На 5, 4 Преславска дивизия и 1 Софийска бригада на полковникъ Недѣлкова, подъ общото началство на генералъ Киселова, съ открить пристжпъ, при едно неспирно търчене на бойния редъ, съ развети знамена и при ревътъ на непрекъснато ура, вжтрѣ въ 3 часа, превзеха фортовия поясъ на крепостьта и изтласкаха гарнизона къмъ втората отбранителна линия. На другия день, 6-й, къмъ 4 ч. сл. пл., Тутраканския гарнизонъ бѣ окончателно сломенъ и принуденъ да сложи оржжие. Пленници здрави 28,000 войници, 480 офицери и 3 бригадни командири; трофеи: около 150 топа (между които и дветѣ наши батареи взети отъ ромънитѣ презъ 1913 г. при гр. Фердинандъ); хиляди пушки, револвери, саби, снаражения, обози, паркове, складове и несмѣтно число други предмети. Числото на пленницитѣ, плюсъ хилядитѣ убити и ранени, показа, че противника е надвишавалъ атакующитѣ ни войски, обаче нито численото превъзходство, нито силата на модерното укрепяване не можаха да спратъ литналитѣ се на открить пристжпъ български части.

Сжщия день, когато нашитѣ напрягаха последни усилия при Тутраканъ, 3 Софийска бригада на полковникъ Зафирова се хвърли върху 9 ромънска дивизия, идяща отъ Силистра, на помощь на Тутраканъ (за да удари въ флангъ и тилъ на атакуващитѣ ни войски), и ѝ нанесе тежко поражение при с. Сарсанларъ, завършено съ паническо бѣгство. Тоя вихровъ бой на 5 наши дружини съ 8—9 ромънски, реши участьта на крепостьта Силистра, която, изпразнена, бѣ заета следъ два деня.

Сжщия день (6-й), централно срещу фронта на III армия, се появи цѣлъ руски кавалерийски корпусъ и положението стана застрашително. Посоката целеше едно врѣзване на тая конна маса въ пространството между Тутраканъ и Добричъ т. е. въ тилъ и флангъ на войскитѣ ни при тия два града. За противодействие срещу ѝ стоеше при гр. Куртъ-Бунаръ само нашата конна дивизия, съ своитѣ 16 ескадрона противъ рускитѣ 32 ескадрона, нашитѣ млади момци яхнали дребни кончета срещу рускитѣ казаци, хусари и драгуни, на високитѣ породисти катани и въоржжени съ страшнитѣ на видъ пики ...Предстоеше ужасенъ двубой, съ шансове за успѣхъ 80% на страната на рускитѣ юнаци... Нашата конница първоначално се резервира, обаче подкрепена отзадъ

съ две пеши дружини, има смѣлостьта да излезе напредъ и да образува завеса по цѣлия фронтъ, и, съ изкусно маневриране, да спре руския корпусъ, който почна самъ да се резервира. Смѣлитѣ действия на нашитѣ конни части поправиха положението до толкова, че, предъ очитѣ на тоя корпусъ, Конната дивизия има куража да проскача 30 к. м. на югъ и да стигне около Добричъ, гдето положението бѣ вече загубено, за да го поправи съ удара си въ флангъ и тилъ на спорната сръбска дивизия, действуваща въ състава на рускитѣ войски.

На 5, 6 и 7, произлѣзоха неравнитѣ боеве около Добричъ, първитѣ сражения съ прочутата руска пехота, добавена съ ромънски части. Войскитѣ на генералъ Кантарджиева и 6 дивизия на генералъ Попова, ако и по-малочислени, успѣха да отбиятъ тридневнитѣ атаки, и да оборятъ легендата, че българскитѣ войници нѣмало да се биятъ срещу освободителитѣ си... Последния день, 7-й, когато българската самоуверенность бѣ още повече закрепнала, едно непредвидено произшествие насмалко остана да донесе пълния ни разгромъ. Когато дѣвофланговата 6 дивизия водеше бой съ настжпващитѣ руски части, доброволческата сръбска дивизия неочаквано се появи на фланга и, като смете 36 Козлодуйски полкъ, правеше въ безредие почти цѣлата дивизия, фланга на която се отдръпна чакъ до с. Чамурлий. 35 Врачански полкъ и [illegible] роти продължаваха да се задържатъ, обаче постепенно [illegible]. Пристигналитѣ две дружини отъ 53 полкъ и [illegible] на две роти отъ 36 Козлодуйски полкъ поправиха донѣкжде положението, обаче фланговитѣ удари на сърбитѣ продължаваха и опастностьта все повече растеше. [illegible] въ тоя критически моментъ, довтаса Конната дивизия отъ северъ (откъмъ Куртъ-Бунаръ) и удари въ флангъ и тилъ върху сръбската дивизия, която бѣ повалена и почна да се спасява съ бѣгство, което повлече и остжпването на рускитѣ и ромънски части, действуващи срещу Добричъ [illegible] вече само да се преслѣдва.

На 12 септември, III армия настжпи срещу руско-ромънскитѣ войски и произлѣзоха двудневни непрекъснати боеве [illegible] с. с. Кузгунъ—Кара Омеръ. Равниятъ по число противникъ пресрѣщна настжпването на армията и атакува [illegible] войскитѣ на дѣсния флангъ, на генералъ Кан-

тарджиева и ония на генералъ Попова, обаче контра-атакуванъ бѣ принуденъ да се оттегля съ бѣгство. I Софийска бригада, съ постояненъ натискъ, успѣ да изтласка дѣсния неприятелски флангъ, обаче сърбитѣ и руситѣ използуваха голѣмия интервалъ между I Софийска и 4 Преславска дивизии, атакуваха лѣвия флангъ на 2 Софийска бригада и разнебитиха 16 Ловчански полкъ, съ което спрѣха напредването на I Софийска бригада и онова на намиращия се южно 7 Преславски полкъ. Положението стана критическо, обаче изпратениятъ 6 Търновски полкъ успѣ да спре отстѫпването на Ловчанци, а успѣшнитѣ действия на генералитѣ Кантарджиева и Попова, а особено вихровата атака на 3 Преславска бригада на полковникъ Кметова, която изтласка руситѣ отъ с. Деведжикьой и заплаши лѣвия имъ флангъ, поправиха положението до толкова, че, още презъ нощьта, цѣлата неприятелска армия безредно отстѫпи на Кубадинската позиция.

Преследването се почна на другия день 15, и още, на 16, III армия застана срещу Кубадинъ. Макаръ, че цѣли две седмици частитѣ постоянно пѫтуваха по тѣсни задушливи пѫтища, презъ храсталаци и гори, при жара и голѣмо безводие, и бѣха понесли голѣми загуби въ боеветѣ, особено при повалянето на Тутраканската крепость, за да не се дава на противника да се опомни и усили, бѣ решено незабавното атакуване на Кубадинската позиция.

И започнаха се тогава двудневнитѣ кръвопролитни боеве по укрепената Кубадинска позиция, на 55 български, 4 германски и 3 турски дружини, при 27 български и 3 германски ескадрони, срещу 92 руски, ромънски и сръбски дружини, при 32 руски и 8 ромънски ескадрони. I Софийска дивизия съставляваше лѣвото крило на армията; 4 Преславска и 6 Бдинска дивизии центъра; Добричскитѣ войски (8 Приморски полкъ, една дружина отъ 48 полкъ и три турски дружини) — дѣсното крило; Конната дивизия — крайно дѣсно крило, съ една погранична дружина на фланга.

На 18 къмъ пладне, 2 Софийска бригада и 4 Преславска дивизия превзеха участъка около с. Кокарджа и пробиха неприятелската позиция, обаче 1 и 3 Софийски бригади, 6 Бдинска дивизия и Добричскитѣ войски останаха предъ неприятелската позиция. Конницата води продължителенъ пеши бой предъ с. с. Османча и Едилъ-кьой и заношува предъ теленитѣ мрежи на противника. По тоя начинъ нашитѣ

не успѣха да завладѣятъ тоя день цѣлата отбранителна линия и противника, съ едно малко огъване централно, заношува на нея.

На 19, предстоеше да се доразвие успеха на пробива съ обща контра-атака по цѣлия фронтъ, обаче противника изпревари. Успѣлъ вече да притегли резервитѣ си, той удари върху лѣвия флангъ на 7 Преславски полкъ и го приведе въ безредно отстѫпване. Намѣсата на 2 Софийска бригада прекрати отстѫпването и сръбскитѣ преследващи части, на свой редъ, бѣха обърнати въ бѣгство. Едновременно съ това, противника насочи ударъ и върху дѣсния флангъ на 1 Преславска бригада, и изненадания 31 Варненски полкъ повърна назадъ, и две гаубични и две полски батареи станаха плячка на руситѣ.

Вече положението при 4 Преславска дивизия изглеждаше загубено, когато юначния 47 полкъ, намиращъ се въ дивизионна подръжка, начело съ юнака си командиръ полковникъ Марковъ, съ чевръста крачка и съ ура, довтаса на време и, като повърна обратно Варненци, хвърли се съ тѣхъ въ решителна атака. Смаяниятъ противникъ избѣга и плѣненитѣ батареи бѣха спасени. Работата се поправи, обаче бригадата не бѣ вече въ състояние да настѫпва и трѣбваше да премине въ отбрана.

Дѣснофланговата 3 Преславска бригада почна настѫпването въ 7 ч. сутриньта. 19 Шуменски полкъ атакува в. 147 (Коджа югъ) и, подъ масовия артилерийски огънь на противника, ако и два пѫти контра-атакуванъ, успѣ да заеме билото заедно съ силно укрепения в. 147. Особено се отличи 1 дружина отъ тоя полкъ, която, обхваната отъ фланга и атакувана нѣколко пѫти, успѣ да завладѣе тая височина. Съ настѫпването на тъмнината, руситѣ все повече се усилваха, обаче Шуменци, съ редица контра-атаки, парализираха тѣхнитѣ опити. На стрелбата отблизо отговаряли съ ура, съ бомби, съ ножове; борили се по фасоветѣ, въ рововетѣ и предъ окопитѣ. Ту напредвали, ту се отдръпвали. Въ продължение на 3 часа, височината четири пѫти минавала въ едни и въ други рѫце. Най-после противника билъ принуденъ да се откаже отъ обратното завладѣване на тоя връхъ.

Освенъ сутришната флангова атака върху 7 Преславски полкъ, противника презъ деня атакува нѣколко пѫти цѣлата

му позиция. По нѣкога непріятелскитѣ вериги достигаха на десетина крачки до окопитѣ, обаче, контра-атакувани биваха отблъсквани. Подръжкитѣ биле вече изразходвани, частитѣ съвсемъ уредели; свръзка липсвала.

Презъ нощьта положението на 4 Преславска дивизия още повече се влоши. Частитѣ ѝ се задържаха по завладѣнитѣ мѣста, обаче общия имъ численъ съставъ бѣ спадналъ на 6000 души и не бѣха въ състояние повече да устоятъ на нови непріятелски удари.

Преждевременното отстѫпване на 6 Бдинска дивизия отъ боя срещу Кубадинъ, голѣмитѣ загуби на 4 Преславска дивизия, намаляването на 16 Ловчански полкъ до численость на една дружина, развалата на нѣколко тежки и полски батареи, и изразходването на артилерийскитѣ снаряди, при условието, че противника постоянно получава подкрепления, а III армия не може скоро да разчита на такива, всичко това застави генералъ Тошева да поеме отговорностьта и да отдръпне побѣдителката III армия на изходнитѣ ѝ позиции гдето частитѣ да могатъ да се уредятъ, отпочинатъ и да дочакатъ подкрепления.

Частитѣ незабѣлѣзано отстѫпаха и заеха отбранителна линия на 4 к. м. отъ Кубадинската позиция (отъ Дунава до морето). Понеже пехотата не бѣ достатъчна за такъвъ голѣмъ фронтъ, участъка на крайния дѣсенъ флангъ, около морето, бѣ предоставенъ на конницата...

Противника, засиленъ съ новопристигналата 15 руска дивизия, премина въ настѫпване, обаче 10 дневнитѣ му опити да пробие фронта останаха безуспѣшни. Нѣколко пѫти рускитѣ части достигаха до теленитѣ мрежи на окопитѣ, но контра-атакувани биваха отхвърляни назадъ. Най-опасно бѣ положението на 3 октомврий, когато натиснатия турски корпусъ напусна-часть отъ позициитѣ си и безредно отстѫпи въ южна посока, при което противника плѣни около 1000 турци и две батареи. Тоя неочакванъ инцидентъ можеше да се изрази въ голѣмъ пробивъ на фронта, ако 3 роти отъ 4 Маршеви полкъ, още презъ нощьта, не бѣха пратени на мѣстото и стремително не атакуваха вмъкналия се въ позицията противникъ..

Едновременно съ настойчивитѣ руски атаки срещу III армия, произлѣзе неочакваното преминаване на Дунава отъ

ромънскитѣ войски на генералъ Авереско, западно отъ Тутраканъ. Това неочаквано произшествие силно заплаши тилътъ на армията и се рискуваше да се изгубятъ достигнатитѣ успехи, и главното да се изпадне въ тежкото положение на безредно отстѫпване. Тая опасна криза продължи 3 деня и се свърши съ сюрприза на връщането на ромънскитѣ части оттатъкъ Дунава.

При двунедѣлната отбрана, най-тежка задача се падна на Конната дивизия. Тя трѣбваше да действува срещу цѣла ромънска дивизия и руския кавалерийски корпусъ. Въ окопи безъ телени мрежи, съ пушки безъ ножове и безъ ржчни бомби, тя се противопоставя цѣли две седмици срещу ромънцитѣ дневни и нощни атаки и не допусна на руския кавалерийския корпусъ да се спусне на югъ.

На 7 октомврий, опасността да се пробие дѣсното крило на III армия бѣ окончателно премахната. Противника, разколебанъ вече и понесалъ сериозни загуби, бѣ принуденъ да премине въ отбрана. Пристигането на 217 германска дивизия (9 дружини отъ II категория войски) и единъ тежъкъ артилерийски полкъ, дадоха възможность на III армия да премине въ настѫпване и да изтласка на северъ руско-ромънскитѣ сили.

Противника бѣ успѣлъ да се укрѣпи силно по цѣлата линия отъ Дунава до морето. Той разполагаше съ 32 руски дружини (61 и 115 дивизии), съ 13 сръбски доброволчески дружини и съ 71 ромънски дружини (2, 5, 9, 12 и 19 дивизии); руския кавалерийски корпусъ 32 ескадрона и ромънската Каларашка бригада — 8 ескадрона, или всичко съ 116 дружини и 40 ескадрона.

III армия трѣбваше да атакува съ: а) български 65 дружини (I софийска, 4 прѣславска, 6 бдинска и Сборната дивизии) и 28 ескадрона; б) германски 12 дружини (217 дивизия и бригадата Боде;) и в) турски 18 дружини (корпуса на Вилми паша); всичко 95 дружини и 28 ескадрона. Действително противника превъзхождаше съ 21 дружини и 12 ескадрона и заемаше силно укрепена позиция, обаче морала и тоя пѫть бѣше на българска страна.

На 19 октомври почна самата атака. Споредъ плана на Макензенъ: лѣвото крило на армията трѣбваше да демонстрира, а дѣсното крило, което бе засилено съ тежки германски и български батареи и съ германски дружини, трѣб-

ваше да атакува най-интензивно. Следъ ужасния артилерийски огънь на тежкитѣ батареи по позициитѣ на Топра-Хисеръ, дѣсното крило премина въ настжпване, обаче, при всичкитѣ проявени усилия, само Конната дивизия, на крайния дѣсенъ флангъ, можа да отбелѣжи известенъ успехъ; останалитѣ части, съобразявайки се съ напредването на германскитѣ части, почти останаха на мѣстата си. 217 германска дивизия, насочила се стремително срещу Топра-Хисаръ, поради силния артилерийски обстрелъ, забави движението си и найпосле бѣ принудена да се спре. Бригадата Боде, съобразявайки се съ нея, сжщо остана назадъ. Тъй, че тоя день, въпреки радостното съобщение за падането на Топра-Хисаръ, боя на дѣсното крило на армията остана безрезултатенъ.

Генералъ Кантарджиевъ (началникъ на дѣсното крило на армията), поради слабо достигнатия успехъ, а особенно ненапредването на 217 германска дивизия и на бригадата Воде, разпореди да се произведе нощна атака съ всичкитѣ части, обаче, по искането на началника на 217 германска дивизия, (вследствие понесенитѣ загуби, умората на хората и попълването на бойнитѣ припаси) атаката не се състоя.

При лѣвото крило, демонстративнитѣ действия се развиха така: 6 търновски и 41 полкове, следъ като заеха височинитѣ около с. с. Милчова и Арабаджи, бѣха принудени да се спратъ. 1 Софийски полкъ, следъ упоритъ бой около Милчова, успѣ да се изкачи на главната неприятелска позиция и почна да реже теленитѣ мрежи по височината 161. 2 Софийска бригада достигна окопитѣ по в. 132. 1 Софийска дивизия се утвърди на достигнатитѣ мѣста.

Турския корпусъ, поради малкото си артилерия, не напредна, поради което генералъ Тошевъ (командующъ лѣвото крило) засили частитѣ му съ четири български батареи.

4 Преславска дивизия рано сутринята изтласка преднитѣ неприятелски части при с. с. Карабака и Бешаулъ и вечерята зае височинитѣ западно отъ с. Аджемларъ, гдето се и затвърди.

На 20 октомври, действията на лѣвото крило, отъ демонстративни, се обърнаха въ активни. 25 Драгомански полкъ, бѣ успѣлъ да изреже, презъ нощьта, теленитѣ мрежи на в. 132 и, призори, съ ножове обърна противника въ бѣгство и се утвърди на върха. 2 дружина отъ сжщия полкъ, опитали се презъ нощьта два пжти да реже теленитѣ мрежи, къмъ 9

часа сутриньта, успѣ съ ножове да изгони противника и да земе в. 122.

1 Софийски полкъ, изрѣзалъ презъ нощьта теленитѣ мрежи по в. 161, на разсъмване атакува самия връхъ, обаче 6 Търновски полкъ все още продължаваше да остава около с. Арабаджи. Началника на дивизията разпореди полка да се подкрепи съ огъня на всички отзадъ батареи и прати 4-а батарея да го придружава въ атаката. Къмъ пладне противника почна да чисти окопитѣ при с. Арабаджи и 6 Търновски полкъ тутакси се втурна въ атака на в. 150. Последва общо бѣгство и противника едвамъ успѣ да отвлече батареитѣ си. Дѣсния флангъ на отбранителната Кубадинска линия бѣ окончателно завладѣна отъ 1 Софийска дивизия, къмъ 5 часа вечерьта.

Турския корпусъ засиленъ съ българскитѣ батареи атакува сутриньта и зае неприятелскитѣ окопи по линията Коларджа — Чиф. Сусъ Али бей.

4 Преславска дивизия, постепенно изблъсквайки руситѣ, достигна къмъ пладне линията Аджемлеръ-Карабака. Противника избѣга къмъ Кубадинъ. По тоя начинъ лѣвото крило на армията спечели голѣмо преимущество по цѣлата линия, а 1 Софийска дивизия се затвърди окончателно на дѣсния флангъ на неприятелското разположение.

Поради тия успехи, началника на лѣвото крило реши да премине въ общо настжпване; той съобщи това на фелдмаршалъ Макензена, който се съгласи да го подкрепи съ направия се въ разпореждането му 31 Варненски полкъ. Генералъ Тошевъ заповѣда на генералъ Киселова да почне атаката на Кубадинъ, а на турския корпусъ да нападне и завладѣе с. Качамакъ. 4 Преславска дивизия, безъ да дочака 31 Варненски полкъ, както и изравнюването на дѣснофланговия 30 Козлодуйски полкъ, (отъ Сборната дивизия), къмъ 3 ч. сл. пл., премина въ решително настжпване, и, съ постепенно изблъскване на рускитѣ части, можа къмъ 6 ч. вечерьта да заеме линията срещу Кубадинъ — в. Чобанъ Иса, съ което заплаши силно фланга на неприятелското разположение срещу дѣсното крило на армията (по линията Османча—Топра Хисаръ). По тоя начинъ бѣ окончателно превзета неприятелската позиция отъ с. Кубадинъ до Дунава и остана само руската непосредствено около с. Кубадинъ. Въ боя тоя день

4 Пръславска дивизия плѣни 24 офицери и 2800 войници отъ 61 руска дивизия.

Частитѣ отъ дѣсното крило на армията срещнаха и тоя день извънредна съпротива, особено отъ силно укрѣпения Топра-Хисаръ. Къмъ 9 ч. сутринята, Конната дивизия успѣ да превземе с. с. Чатмаларъ и Карлжкьой, обаче пехотнитѣ ѝ части, поради силенъ фланговъ обстрелъ, не можаха да напредснатъ. Деня почти изтичалъ и постояннитѣ подканвания отъ генералъ Кантарджиева и отъ фелдмаршала не помагали. Само въ 6 ч. вечерьта, когато дѣсната колона на полковникъ Табакова, превзела вече с. Тузла и появила се на фланга за съдействие на централната колона, тогава последва общъ натискъ и противника избѣга къмъ с. Милчево. По тоя начинъ едновременно съ 4 Пръславска дивизия по фронта, и Конната дивизия успѣ да заплаши тилътъ на противника при Топра-Хисаръ.

217 германска дивизия, която трѣбваше да завладѣе Топра Хисаръ, срещна извънредна съпротива и пакъ не можа да успѣе.

Сборната дивизия сѫщо слабо напредна.

На 21-й, 1 Софийска дивизия води продължителни боеве срещу засилените съ руски части, ромъни и можа да спечели пространство къмъ укрепения пунктъ Черна вода.

Турския корпусъ, подкрепенъ съ още две български батареи, настѫпи и завладе с. Качамакъ.

4 Пръславска дивизия, съ неимоверни усилия, превземайки постепенно неприятелскитѣ окопи, успѣ най-после къмъ 5 ч. вечерьта, за завладей самия Кубадинъ, центъра на 20 радиални пѫтища, и окончателно да заплаши тила на Топра-Хисарската група.

При източното крило, Конната дивизия, съ 16 Ловчански и 11 маршевъ полкове, постепенно изтласка противника и, следъ сериозно сблъскване при село Милчова, отхвърли ромънитѣ къмъ с. Топра-Хисаръ, съ което лѣвото неприятелско крило бѣ вече повалено. Неприятелскитѣ части почнаха съ бѣгство да изпразднуватъ Топра-Хисаръ. Противника бѣ битъ по цѣлия фронтъ, обаче не остави почти никакви трофеи и даде нищожно число плѣнници. Разбира се, съвсемъ иначе щѣше да бѫде, ако главната атака бѣ насочена централно, върху с. Кубадинъ (както това искаше щаба на III армия), завладѣването на което щѣше да отхвърли лѣвото

неприятелско крило къмъ морето, а дѣсното да препрати къмъ Дунава.

Противника вече бѣгаше; само около Черна-вода той още се съпротивляваше и 1 Софийска дивизия можа да заеме тая предмостна крепость едва на 26 октомври. . .

На 22 октомври се почна преследването на противника Конната дивизия тръгна съ усиленъ маршъ край морето и още сѫщия день зае гр. Кюстенджа, а на другия день настигна отстѫпающитѣ ромъни при с. Кара-Мурадъ, които изсѣче, плѣни и пръсна.

На 22, 4 Преславска дивизия води бой съ рускитѣ ариергарди, а на другия день бѣ срѣщната, при гр. Меджидие, отъ частитѣ на 9 Сибирски корпусъ, току пристигнали на фронта, и, съ неимовѣрни усилия и контра-атаки, тя разби корпуса, обърна го въ бѣгство и зае гр. Меджидие.

На 30 октомври 1 Софийска дивизия и всички германски части излѣзоха отъ състава на III армия и заминаха за Свищовъ, за прехвърлюване въ Ромъния. Останалитѣ части заеха отбранителна линия между езерото Ташавлу и с. Бонасчикъ и почнаха да се окопаватъ. Конната дивизия продължи преследването на противника къмъ Бабалагъ и Хърсово.

На 6 ноември, руската армия (61, 115 и 30 руски дивизии, 9 Сибирски корпусъ, 3 Стрѣлкова бригада и кавалерийския корпусъ) премина въ настѫпване. На 23 ноември, 30 руска дивизия неочаквано се нахвърли върху укрепения пунктъ Беришъ тепе и успѣ да заеме нѣкои окопи, обаче контра-атакувана бѣ отхвърлена съ голѣми загуби. Атакитѣ влѣво и вдѣсно се повториха, обаче и тѣ бѣха кърваво отхвърлени. Сборната дивизия запържа своитѣ позиции до край.*)

На 1 декември руситѣ почнаха атакитѣ си върху позицията на 4 Пръславска дивизия. Подъ прикритието на силенъ артилерийски огънь, тѣхнитѣ вълни на нѣколко пѫти достигаха теленитѣ мрежи, даже и ги преминаваха, но всѣкога контра-атакувани бивѣха отхвърляни съ голѣми загуби. Особено много жертви руситѣ дадоха по силно укрѣпения в. 204 (наречень Капонира), когато, последователно, три дни атакуваха най-усилено. Превъзходния неприятелски огънь разсипа окопитѣ и закритията, обаче Пръславци останаха твърдо на

*) Поради спречкване съ фелдмаршалъ Макензенъ, командующий III армия генералъ Тошевъ, бѣ замѣненъ съ генералъ Нерезовъ.

позицията. Не помогнаха и рускитѣ бронирани автомобили, отъ които единъ се оплете въ теленитѣ мрежи, а другъ, повреденъ, остана предъ окопитѣ.

Най-упоритата атака бѣ срещу 19 Шуменски полкъ, която трая всичко единъ часъ. Руситѣ вървѣха стремително въ нѣколко линии и успѣваха да достигнатъ теленстѣ мрежи и даже преминаха презъ първия имъ поясъ. Отхвърлени кърваво, тѣ се спрѣха на 200—600 крачки, и насочиха други части за да ударятъ отстрани върху силно укрепения върхъ 204. Следъ барабаненъ огънь, тѣ почнаха 6-а атака. Нови, въ нѣколко линии, вълни се покатериха по двата склона на върха и, покривайки земята съ групове, се доближиха до теленитѣ мрежи и почнаха да ги режатъ. Поваленитѣ линии тутакси биваха застѫпвани отъ други. По теленитѣ мрежи конвулсивно се гърчиха убити и ранени; по склоноветѣ вече се търкаляха около 600 трупа, обаче напора на задницитѣ продължаваше. Искаха на всѣка цена да завладѣятъ върха. Славния 19 Шуменски полкъ остана непоколебимъ и успѣ най-после да отбие тая първа по устремъ и последня по четъ руска атака... Голѣмитѣ загуби принудиха противника да мине въ отбрана.

На 15 декемврий, III армия настѫпи на северъ, и следъ сериозно съпротивление на 20-и, по линията северно отъ Сатулъ Ноу-Даутче, тя тръгна на северъ къмъ укрепената непиятелска позиция по линията: предъ Мачинъ – Исакча — Тулча, и, следъ нѣколкодневни боеве, тя окончателно изблъска противника задъ Долни Дунавъ...

По тоя начинъ, цѣлата добруджанска операция, само вѫтре въ три месеца, при постоянно настѫпване и атаки, и само два пѫти въ положение на активна отбрана, бѣ блѣскаво завършена. Добруджа бѣ цѣла освободена.

Едновременно съ настѫпването на III армия къмъ Долния Дунавъ, отиваха и боеветѣ въ Ромъния, въ които взеха живо участие I Софийска и 12 Сборна дивизии. На последната се падна при Калугерене да се противопостави флангово на ромънския силенъ ударъ, който насмалко остана да отреже Дунавската армия отъ съобщението ѝ и да я отхвърли на изтокъ. I Софийска дивизия действува срещу руситѣ, появили се съ значителни сили на фланга ѝ, които тя успѣ да отхвърли и постепенно напредна чакъ до р. Серетъ...

Изгубихме политически Добруджа, изгубихме после и цѣлата война въ Македония, обаче добруджанската операция, добре замислена и добре изпълнена, съ повалата на Гутрацинъ, съ боеветѣ при Кочмаръ, Сарсанларъ, Добричъ, Кубадинъ и Меджидие, и съ настѫпването къмъ Долния Дунавъ, ще съставлява на вечни времена велика българска гордость и слава на вихровата Конница, на славната Прѣславска, на безстрашната Софийска и на непоколебимата Сборна девизия. Побѣдени долу въ Македония, защото не искахме повече до се биемъ, ний обзети всецѣло отъ гореща идейность, само съ нѣколко замаха, съкрушително бихме горе, съзнателно врѣхме на северъ, за да провалимъ вразитѣ.

Въ края на 1916 г., произлѣзоха кървави боеве по лѣвия брѣгъ на р. Струма, между англичанитѣ и частитѣ на 7 Рилска дивизия, при следнето обстоятелство и развитие:

Частитѣ на 7 дивизия, къмъ средата на августъ 1916 г. (едновременно съ операцията на I армия на генералъ Бояджиева къмъ Леринъ), бѣха заели Сѣрското поле по линията на р. Струма — с. с. Хазнатаръ—Елишанъ—Тахинското езеро, срещу противникъ владѣющъ мостоветѣ на р. Струма (Орлякъ и Комаринъ) и имащъ значителни части на височитѣ по дѣсния брѣгъ на рѣката.

Въ началото на септемврий, английскитѣ войски били постепенно засилени. На 10 сѫщи, подъ покровителството на огънь отъ значителна артилерия, тѣ преминали въ настѫпване въ посока на с. с. Неволенъ и Караджово (на дѣсния брѣгъ на рѣката), обаче били отбити. На 15, 23, 28 тѣ отново настѫпили, въ посока на с. с. Еникьой — Караджово — Карадинъ, обаче били жестоко наказани и дали много жертви.

Едва на 30 септемврий, англичанитѣ бѣха успѣли да се затвърдятъ при с. с. Долно и Горно Караджово, съ което било флангово запашено и с. Еникьой. Положението станало опасно, защото съ завладѣването на това село и на с. Неволенъ, непиятеля е можалъ да образува обща позиция съ широкъ планармъ и спокойно да съсрѣдоточва значителни части въ пространството на лѣвия брѣгъ на рѣката. И действително, следъ малко, Еникьой било завладѣно и положението на частитѣ на 7 дивизия по равнището станало критическо. Трѣбвало или да атакуватъ и отхвърлятъ английскитѣ части задъ рѣката или сами да се отпрѣпнатъ и да заематъ твърдо положение по височинитѣ около Демиръ Хисаръ.

Необходимо е да се изтъкне, че по-рано още, щаба на II армия, поради силнитѣ действия срещу I армия на генералъ Бояджиева, е искалъ разрешение да атакува Круша планина, обаче главното командуване не се съгласило и направенитѣ разпореждания за настжпване се отмѣнили, обаче 7 Рилска дивизия е била оставена на изходното си положение по Струмското равнище (щаба на II армия е считалъ, че все ще стане нужда да се спомогне на I армия). Когато положително се узнало, че противника изтегля части и ги прехвърля срещу генералъ Бояджиева, командующия II армия генералъ Тодоровъ повторно разпоредилъ да се приготвятъ частитѣ за настжпване (23 октомврий, № 7427), но главното командуване и тоя пжтъ не се съгласило, и допълнителна заповѣдь не последвала. При подобно положение, новоназнатения началникъ на 7 Рилска дивизия, генералъ Русевъ, нѣколко пжти искалъ да се разреши въпроса: *или напредъ, или изтеглюването на дивизията отъ равнището и заставането ѝ на заднитѣ височини*, обаче въпроса останалъ висящъ.

При подобна обстановка, когато 7 Рилска дивизия е заемала фронтъ около 45—50 к. м. и разположението ѝ по равнището било крайно незгодно, англичанитѣ, вече съсредоточили около 30 батерии по севернитѣ склонове на Круша планина, преминали въ настжпване. Тѣ тласнали въ атака 27, 28 и 10 Ирландска бригади, съ главна посока къмъ с. Еникьой, отбранявано отъ 13 Рилски полкъ.

Боя започналъ (3 октомври) въ 6 часа сутринята и се завършилъ едва къмъ полунощь, при което с. Еникьой два пжти е било отстжпвано на англичанитѣ и обратно отнемано отъ нашитѣ, съ ножове. Влезлия въ селото противникъ тутакси е билъ контра-атакуванъ и обръщанъ въ бѣгство, обаче по-нататъшното му преследване е било невъзможно. Трѣбвало да се минава р. Струма, която усилено се обстрелвала отъ превъзходната неприятелска артилерия и да се даватъ голѣми жертви, а пъкъ далечното преследване не е влизало въ съображенията на по-висшето началство за единъ ударъ въ пространство. Понесли значителни загуби, упорититѣ англичани не се отказали отъ новъ опитъ; тѣ, презъ нощьта, атакували трети пжть и отново заели с. Еникьой, и нашитѣ вече били принудени да отстжпятъ. Тѣ се отдръпнали и укрепили на задна позиция, на която останали до 4 сжщи, когато, споредъ получената заповѣдь, дивизията почнала да се изтегля и да

се затвърдява по заднитѣ височини, обаче съ дѣсенъ флангъ пакъ оставенъ по равнището, като защита на Рупелското дефиле.

Боя, голѣмия бой, се водилъ най-решително отъ двете страни. Англичанитѣ вкарали три бригади, хвърлили около 250—300 хиляди снаряди и то не по цѣлия боенъ редъ, а само на единъ участъкъ около 7—8 к. м. Английскитѣ полкове настжпвали стремително, стройно, въ дълги вериги; тѣ се затвърдявали бързо на завладенитѣ пунктове, защищавали ги упорито, обаче не издържали удара на ножъ. Отъ 7 Рилска дивизия взели участие въ боя 13 Рилски, 14 Македонски и 17 артилерийски полкове и нѣколко тежки батареи, които действували съ отчаяна решителность, а особено пехотата при неудържимия налетъ въ двете контра-атаки.

Загубитѣ отъ двете страни били доста голѣми. Следъ боя, 13 Рилски полкъ трѣбвало да се преустрои отъ 4 въ 3 дружиненъ съставъ. Ирландската бригада сжщо се преустроила отъ 12 въ 9 дружини, при роти само отъ 100 до 120 души. Началницитѣ на 10 Ирландска и 27 бригади били смѣнени . . . и, поради голѣмитѣ загуби, англичанитѣ се отказали да действуватъ по-нататъкъ и не предприели повече нищо срещу излезлитѣ съ честь отъ огнения поясъ около с. Еникьой Рупци, при всичко, че първоначалнитѣ имъ намѣрения цѣлили пробиването на фронта, като единъ видъ спомагане на ромънитѣ при действията въ Добруджа, развиващи се най-благоприятно за III българска армия. Ето защо при голѣмитѣ жертви, които бѣха дадени, особено отъ 13 Рилски полкъ, въ тоя бой, все пакъ тѣ се явяватъ изкупени отъ заслугата въ отразяването на английската офансива, успеха на която, следъ несполуката на операцията на I армия къмъ Леринъ—Битоль, щѣше да се отрази много зле върху духътъ, па даже и за одържането на Македонския фронтъ.

По-нататъшнитѣ действия на македонския фронтъ бѣха вече пасивни и, макаръ да се разработваха оперативни планове, частитѣ не мръднаха отъ мѣстата си, до самия день на пробива, 15 септември. Ржководството отъ българското главно командуване се е изразявало повече въ съгласяването на общитѣ усилия срещу неприятелскитѣ атаки, които всички бивали успешно отблъсвани. Щомъ загърмявали топоветѣ, вече отъ които, предаванъ по Осоговската планина, се случвало часъ въ Кюстендилъ и потвърждавало донесението за

силната атака, генералъ Жековъ, заедно съ Н. Ц. В. Престолонаследника, заминавалъ за бойното поле, за да следи отблизо вървежа на боя и да влияе насърдчително върху борцитѣ. Честитѣ, а по нѣкога и безразсѫдни излагания на Царския синъ, за да излѣзе незабелѣзано отъ главнокомандующия пунктъ за обзиране на бойното поле, удивлявали офицеритѣ и войницитѣ и засилвали решителностьта имъ за биене на врага. Както въ Добруджа, тъй и на македонския фронтъ, той никога не бѣ изпусналъ случая да се узове на фронта и да застане около най-решителния пунктъ, за което бѣ се сдобилъ съ пълната обичъ на офицеритѣ и войницитѣ.

Главното командуване, при новия главнокомандующъ групата армии, генералъ Шолцъ, бѣ успѣло да уреди по-нормални отношения между двата щаба. Разбира се, че щаба на Шолцъ вършилъ пакъ онова, което му заповѣдали отъ Германия, обаче, преди да пристѫпи къмъ изпълнение, той докладвалъ предварителне за одобрение отъ главнокомандующия.

Презъ 1917 г., съглашенскитѣ атаки при Вардара, Добро поле, завоя на Черна, Битоля и между Пръспанското и Охридско езера бѣха кърваво отбити. Въ май 1918 г. издадената като полудъга, часть отъ позицията на 5 Дунавска дивизия (на дѣсния брѣгъ на Вардара), тъй наречените „Яребични височини", засипана отъ превъзходенъ артилерийски огънь, бѣ завладѣна отъ противника. Нашитѣ се задържаха по фронта, но. понеже не бѣха обърнали внимание на вѫтрешния си лѣвъ фланъ, неприятеля се промъкналъ въ тъмнината и ударилъ въ тилъ на позицията, върху 49 полкъ, ротитѣ на който не успѣли да изкочатъ отъ скривалищата. Загуби: много убити и ранени и около 1000 пленници. Изобщо 49 полкъ бѣ пропадналъ едва ли не цѣлокупно.

Това за първи пѫть изпускане на единъ нашъ отбранителенъ участъкъ, бѣ едно прелюдие на станалото следъ 4 месеца на Добро поле; единъ силенъ раздрусъ, който спомогна за изпъкването на отрицателнитѣ качества у нашия войникъ, а особено въ частитѣ на тая дивизия.

Още вечерьта на другия день, пристигнали въ щаба на дивизията: главнокомандующиятъ, Престолонаследникътъ и генералъ Шолцъ, за да анкетиратъ станалото и да обмислятъ начина за поправяне на злото. Тѣ решили да се отнематъ

*) Памѣтна ми е строгата бележка отъ главнокомандующия придружаването на Н. Ц. Височество на издадения пунктъ въ мо дуезерния участъкъ.

обратно височинитѣ, за което частитѣ да се усилятъ и хвърлятъ въ контра-атака отъ близката II линия. Командующиятъ I армия и дивизионниятъ началникъ изказали пълна самоувѣреность въ успеха и били вече направени съответни разпореждания за подготовката.

Да, тоя нашъ пръвъ неуспехъ изтъкна сериозно западналата бойна стойность на войскитѣ ни и даде самоувѣреность на противника за по-нататъшни сполучливи действия. Даже и българскиятъ царь, разбралъ вече лошото състояние на армията, бѣ подалъ следната телеграма до генералъ Жекова:

„Благодаря за съобщението касателно обиколката ви по фронта. Много съмъ доволенъ за прегледа на войскитѣ и че положението въ 5 Дунавска дивизия е закрепено. Знамъ, че духътъ на войскитѣ е много лошъ, и че тѣ сѫ за жалость, съвършенно заразени отъ разни престѫпни агитации. Действующата армия е окончателно отровена отъ политически и партизански страсти. Заради туй не мога да разчитамъ, както по-напредъ, на нея. Катастрофалнитѣ последствия отъ това грозно положение нѣма да закъснеятъ да турятъ край на моята дейность на Истокъ".

На тая отчаяна телеграма генералъ Жековъ отговорилъ съ увѣрение, че положението ще се поправи, обаче предвидливиятъ Царь едва ли се е подалъ на увѣрението за скорото поправяне на положението, което той добре знаялъ, че е вече много разколебано.

За да се спомогне на контра-атаката на Яребичнитѣ височини, 5 дивизия е била подкрѣпена съ 80 пех. полкъ, и се заповѣдало на II армия да произведе демонстративно нападение на струмския фронтъ. Главнокомандующия, увѣренъ вече въ непременното отнимане на изгубената позиция, останалъ, още нѣколко деня, грѫмнатъ отъ рапорта на командующия I армия, съ който акцията се представлявала за трудно изпълнима, а поради лошото настроение у войницитѣ и силно пошатнатъ имъ духъ, и за твърде рискована, и се искало отлагането ѝ.

И действително, презъ време на подготовката на контра-атаката, произлѣзли печални нѣща въ 5 дивизия: непокорства, колективни протести, бѣгства къмъ противникътъ и въ вътрешността, отказване на цѣли дружини да заематъ мѣстата си, заплашвания за да се тероризиратъ началницитѣ.

Главнокомандующия смѣнилъ командующия I армия и нѣкои по-долни началници (но не и началника на дивизията). обаче атаката останала за всѣкога отложена. Макаръ че и командующия II армия да е донесалъ сѫщото, че частитѣ му сѫ разколебани и ненадежни, все пакъ това изоставяне на контра-атаката съставлява единъ видъ официално признаване на началническото безсилие отъ най-горното до най-долното стѫпало на иерархията. Въпроса е билъ отъ особено значение за подиганието на моралътъ и падналата самоувѣреность у войницитѣ, които съ контра-атаката щѣха да видятъ, че можемъ да отплащаме и че не обичаме да прощаваме на врага Трѣбвало е да се съсредоточатъ повече части и артилерия отъ близката II армия, и удара непременно да се произведе още повече, че растоянието е било кѫсо и можело бързо да се стигне до завладенитѣ Яребични височини. А тамъ бѣха гърцитѣ, вѣковнитѣ ни врагове, биението на които не е тъй мѫчно и щѣше да възрадва не само войскитѣ, но и цѣлия български народъ.

Тукъ предаваме извлечение отъ предписанието на главнокомандующия до командующия I армия, по случай искането на последния да се отмѣни контра-атаката.

„Изложението въ рапорта ви е твърде неприятна за мене изненада. Следъ редъ доклади направени отъ васъ, когато бѣхъ въ армията ви, и следъ направенитѣ нареждания за предприемане на контра-атаката, не можахъ да допусна, че ще искате отмѣнението или отлагането ѝ, понеже нѣкои изпаднали въ малодушие и лишени отъ рицарско чувство началници подали рапортъ, че нѣмали доверие въ своитѣ подчинени.

Още въ деня на катастрофата азъ дойдохъ при васъ не за разходка, а да се запозная съ действителното положение и да ви поканя да предприемете възможно по-скоро контра-удара и да възстановите честьта на 5 дивизия, честьта на поверенитѣ ви войски и доброто име на българското оръжие, както и да не се оставя противника да тържествува дълго време съ лесния си успѣхъ. До 30 юний бѣхъ два пѫти при васъ и при 5 дивизия и тогава именно трѣбваше да доложадвате за недостатъчностьта на материялнитѣ средства (които впрочемъ сѫ твърде достатъчни за въпросното бойно предприятие) и за моралната несигурность на войскитѣ. Ако тогава се е вѣрвало, че войскитѣ, макаръ и изложени до сега

на тежки лишения, ще изпълнятъ своя дългъ на честь и достойнство, не разбирамъ защо сега трѣбва да се изгуби тази надежда, вследствие рапортитѣ на нѣкои слаби и впечатлителни началници, които сѫ се оставили да бѫдатъ командувани отъ своитѣ подчинени. Следъ преживѣнитѣ тригодишни трудности и лишения, следъ дълго пасивно стоене въ окопитѣ и при сегашното състояние на духа, действително не е лесно да се поведатъ частитѣ напредъ, и за това началницитѣ, особено офицеритѣ, отъ ротенъ командиръ нагоре, сѫ длъжни непременно да бѫдатъ на висотата на служебното назначение и да държатъ здраво въ ржцетѣ си своитѣ подчинени, готови да изпълнятъ всяка заповѣдь, колкото трудна и да е тя. Войницитѣ много лесно схващатъ слабостьта на своитѣ началници и сѫ ползуватъ, за да облегчатъ, а, ако може, и да отстранятъ тяжеститѣ и рисковетѣ на своя служебенъ дългъ.

Не мога да не ви кажа, господинъ генералъ, че като представитель на главното командуване, никога не съмъ билъ поставенъ въ такова деликатно положение, както сега, съ вашата нерешителность да се предприеме въпросната контра-атака, проектирана отъ васъ и одобрена отъ мене, чрезъ тържественъ докладъ на 9 того при щаба на 5 дивизия, въ присѫствието на Н. Ц. В. Престолонаслѣдника и на командующия армейската група Шолцъ.

Искането отъ васъ сега отлагане на атаката за неопределено време, значи, че тя едва ли ще се предприеме нѣкога, защо не я заповѣдамъ, и ако, за свързанитѣ съ нея рискове, вината не поема, не само вашата и на началника на дивизията отговорности, но даже и оная на полковитѣ командири. Съ течение на времето ще изчезне и слабото чувство на силно накърнената бойна честь на 5 дивизия, а противника ще се укрепи на новата си позиция, гдето тъй позорно изгубихме нашъ полкъ и създадохме евтина бойна слава на нашия окопенъ врагъ.

Че сме рискували, при неуспеха на атаката, да се компрометира цѣлото положение на 5 дивизия, е предлогъ, за да се оправдае бездействието. При Хума има събрани цѣли маси и моето дълбоко убеждение е, че атаката, добре водена съ повече отъ 100 орждия и извършена на такова разстояние, по-добре позната мѣстность, щѣше да успѣе съ вѣроятность не по-малка отъ 90%, стига да имаше начал-

ници, които да се решатъ да я предприематъ, като рискуватъ всичко за всичко.

Взето всичко туй предъ видъ и въпреки дълбокото си огорчение, принуденъ съмъ да удобря решението ви, да не се предприема сега атака за обратно завладяване на изгубената позиция. Но рано или късно тая атака трѣбва да се състои, ако не съ сегашнитѣ отговорни началници — съ други. Честьта на победоносното до сега българско оржжие трѣбва да се възстанови на всѣка цена. Азъ не мога да оставя да се понижава духа на войника чрезъ мекошавость и нерешителность, неизмеримо по гибелни отъ рисковетѣ на една атака. Само способнитѣ за атака войски могатъ достойно и сигурно да се отбраняватъ.

„Не ще простя никому отъ виновнитѣ за тъй печалното изгубване на Яребична".

Следъ прочитането на горното строго предписание, неволно изтъква въпроса, защо генералъ Жековъ известенъ по настойчивостьта си, се е съгласилъ съ временното отлагане на контра-атаката. Вижда се, че той трѣбва да се е убедилъ, че съ подобни морално подхлъзнати части не е възможно да се предприеме нападателна акция и че ще трѣбва преди всичко, тѣ да се подтегнатъ и подготвятъ за предприемане на ударътъ. Последното се потвърдява отъ сменяването на командующия I армия и изпращането на поста генералъ Нерезова, комуто било възложено да вземе мерки за подигането дисциплината и духътъ въ частитѣ, и, когато всичко бжде готово, да опредѣли деньтъ на контра-атаката. Генералъ Нерезовъ, следъ като разгледалъ новото положение на 9 дивизия и, като намерилъ, че завладѣването на издаденитѣ Яребични височини, само ще отслаби фронта, решилъ да остави дивизията въ разположението заето отъ нея следъ падането на тия Яребични височини, поради което контра-атаката била за всѣкога изоставена.

Интересното бѣ, че когато германцитѣ бѣха почти изтеглили частитѣ си отъ фронта и духътъ у нашитѣ войски бѣ достазападналъ, щаба на действующата армия, въпреки постоянното искание на германски подкрѣпления, намери за възможно, въ края на 1917 г., да изпрати, дошлата отъ Добруджа Сборна дивизия на генералъ Кантарджиева за да продължи дѣсния флангъ на македонския фронтъ въ Албания, едва ли не до Елбасанъ.

Действително станалото тамъ изблъскване на австрийцитѣ войски заплашвало фланга и трѣбвало да се помогне на австрийцитѣ, обаче, мислимъ, че това не биваше да става съ цѣла дивизия, и въ никакъвъ случай за продължително време. Следъ удара тамъ, дивизията трѣбваше да се изтегли обратно, и, като отдѣли единъ полкъ, който, засиленъ съ частитѣ отъ II категория войски, намиращи се по албанската граница, да го остави за охрана на крайния дѣсенъ флангъ на армията. Тая дивизия, тъй или иначе, трѣбваше да бжде издърпана отъ Албания (като се наблѣгнеше силно за увеличаването на австрийскитѣ войски) още съ падането на Яребичнитѣ височини, а непременно вече при полсжителното очакване на неприятелския ударъ върху Мориховско. Тя трѣбваше да бжде използувана като войска отъ II линия и да се постави централно въ полината на р. Вардаръ. Това не бѣ направено и казватъ само поради желанието да се владѣе извѣстна часть отъ Албания, та при свършването на войната да се получатъ, като компенсация, българскитѣ села западно отъ Дебъръ и важния Призренъ, които, споредъ направения по-рано уговоръ, оставали въ австрийска територия . . .

Изтъквайки всичко гореизложено по оперативната дейность на главното ни командуване, ние ще завършимъ съ следното заключение :

Успешнитѣ операции сж невъзможни, ако не сжществува едно цѣло и обединено въ едни ржце, а при това още и родно командуване; ако оперативнитѣ идеи не изхождатъ отъ диктовката на националнитѣ стремежи и интереси; ако върху командитѣ функции влияе вмесването на неотговорни фактори, а още повече, ако една чужда висша инстанция се явява съ егоистичнитѣ си съображения. Германскитѣ военачалници, не познавайки българската психика, държащи се надменно и призрително, не искаха, па и не можаха да използуватъ мощния импулсъ на българскитѣ въжделения, и, понеже бѣ имъ допуснато да се месятъ и участвуватъ въ командуването, тѣ я караха само съ огледъ на германскитѣ интереси, споредъ нарежданията, които даваше германската главна квартира. За да се види още по-добре, възможно ли е било, при голѣмото презрение къмъ насъ, тия чужди началници да застанатъ достойно на мѣстата си, ще си послужимъ тукъ съ извадката отъ мемоаритѣ на фонъ Херцендорфъ (началникъ щаба въ Австрийската главна квартира) относно

пасажа за българитѣ и сърбитѣ извлеченъ отъ писмото на графъ Молтке (началникъ щаба, на германската главна квартира), писано въ надвечерието на войната въ 1914 год.

„Съберете всичкитѣ си сили срещу Русия. Даже и италианцитѣ не могатъ да излѣзатъ такива подли кучета за да ни ударятъ въ гърба. Нахвърлете българитѣ срещу сърбитѣ и *нека тѣзи дриплювци да се избиятъ едни други*“. . .

Това го казва най-висшия тогава германски военачалникъ и не може да не бѫде друго, освенъ точенъ изразъ на нахалното къмъ насъ отнасяние презъ войната.

При подобни условия, българското командуване се указа безсилно да наложи вѣрнитѣ си схващания; поради желание за лоялность къмъ съюзника, то търпеше наложеното отъ по-горе. Веднажъ то се показа крайно неотстѫпчиво и успѣ да добие своето. Това бѣ при обявяването война на Ромъния, когато генералъ Жековъ, видѣлъ, че германския планъ — да се отбраняваме по Добруджанския фронтъ, би изложилъ силно Северна България на нашествие, се противопостави категорически и успѣ да наложи собствения си планъ. Бързото и успешно реализиране на тоя планъ за винаги ще съставя това българска гордость и хубавъ атестатъ за вѣрнитѣ български схващания по воденето на операциитѣ, и за проявената въ случая решителность отъ главното командуване, респективно отъ генералъ Жековъ.

Всичко това навежда на вѣрната мисъль, че ако операциитѣ въ Македония бѣха предоставени на българското главно командуване, което щѣше да води тогава цѣлата българска войска, подпомогната съ германски отдѣления, идейността въ действията щѣше да изхожда всецѣло отъ възложенията за народно обединение, поради което и самитѣ операции щѣха да бѫдатъ по-сполучливи, отколкото подъ диктовката на германската главна квартира. Например, при операцията къмъ Воденъ, която въ резултатъ ни донесе сериозно поражение, ако българското главно командуване бѣ самостоятелно, щѣше непременно да тласне напредъ и XI армия, и хубавитѣ резултати, даже и разбиването на съюзшенцитѣ, биха били неминуеми. Така бива всѣкога, когато кѫщнитѣ интереси сѫ предоставени на външни хора, а домакинътъ трѣбва само да слуша и да изпълнява това, което му се каже!

Насмалко остана да бѫдемъ непълни, ако пропусняхме да споменемъ следната грѣшка, направена отъ щаба на действующата армия:

Следъ хубавото употрѣбяване на Конницата и нейнитѣ отлични действия презъ войната въ Добруджа, поради съображения за фуражъ и паша и за да се образува подвиженъ резервъ на IV армия, дветѣ конни дивизии бѣха изпратени въ Бѣломорскитѣ земи, при гр. Ксанти. Тия съображения излѣзоха погрѣшни. Не бѣха взети въ внимание лошитѣ климатически условия въ тоя край, гдето върлува най-злокачествена малария (пападати), и мириядитѣ комари и хапливи мухи, постоянно измѫчватъ конетѣ и хората. Конницата скоро бѣ принудена да прати половината отъ конския си съставъ на поправка въ Родопитѣ, и ескадронитѣ останаха съ съвсемъ малко репове. А съвсемъ иначе щѣше да бѫде, ако тая конница бѣше съсредоточена негде въ западна България, например въ Самоковско, гдето фуража е всѣкога въ изобилие, и нахождението ѝ тамъ щѣше да даде възможность за притеглюването ѝ, въ случай на нужда, най-много за 4—5 дни, на главния театъръ, на важното Овче поле. Тогава при пробива на Добро поле, здравата конница, съ запазения си висшъ духъ и пълна дисциплина, нѣмаше да допусне безредното отстѫпване на пехотнитѣ части и мѫжки щѣше да се противопостави срещу вражеското напредване, за което свидетелствуватъ отличнитѣ действия на оставения въ Македония 6 коненъ полкъ. За резервъ на IV армия трѣбваше да се дадатъ достатъчно пехотни части, даже войски отъ II категория, а конницата, още съ връщането си отъ Добруджа, да се прати направо въ западна България. — Действително новия началникъ щаба на действующата армия, генералъ Бурмовъ, поиска, въ края на августъ, да изтегли нѣкои полкове, обаче бѣ много късно; конницата бѣ вече имобилирана отъ лошитѣ мѣстни условия, а пъкъ Бѣломорската отбрана, следствие уволнението на старитѣ призиви и върлуването на „Панавати“, бѣ станала съвсемъ илюзорна.

ГЛАВА VII.

Последната дейность на българското главно командуване

Главното командуване, виждайки духовния упадъкъ у войскитѣ, поради изтеглюването на германскитѣ части отъ фронта, не бѣ преставало да иска отъ германската главна квартира — да спре по-нататъшното отслабване на Македонския фронтъ и да изпрати достатъчни подкрепления. Неговото писмо отъ 11 юлий 1918 г., въ резюме казва:

„Последнитѣ действия въ Албания, поради слабитѣ австрийски войски тамъ, наложиха да се продължи Македонския фронтъ до в. Топъ (югоисточно отъ Елбасанъ) съ изпращането на една българска дивизия, поради което не можехме да си образуваме поне единъ малъкъ резервъ (IV Преславска дивизия зае по фронта мѣстото на изтегленитѣ германски части). По тоя начинъ българската армия все пакъ е изтегната въ линия отъ устието на р. Струма чакъ до Елбасанъ, безъ никаква поддръжка, — положение много опасно, особено при слабата маневренна способность на частитѣ. Понеже има силно основание да се предполага единъ голѣмъ неприятелски ударъ, мисля върховното командуване да подложи на сериозно проучване положението на македонския фронтъ и да се обсждятъ начинитѣ за действителна и своевременна подкрепа на българската армия“.

На горното писмо върховното командуване (германското главно командуване бѣ станало върховно за съюзнишкитѣ войски) отговорило и тоя пжть съ съветъ — да се заеме отбранителната линия още по-слабо, та да се спестятъ войски за резерви (понеже то имало сведение, че съглашенскитѣ войски били по-малобройни отъ българскитѣ), т. е. това, което щаба на действующата армия вече билъ направилъ съ отдѣляне на два пехотни и единъ артилерийски полкове въ свое разпореждане, а генералъ Шолцъ оставилъ около 7—8 дружини резервъ на групата армии. — Ето защо главнокомандующия тутакси отговорилъ:

„Що се отнася до отдѣлянето на резерви, ние издадохме своевременно нареждане за изтегляне назадъ, колкото се може, повече части. II и IV армии иматъ вече по една бригада въ резервъ, а групата Шолцъ около 7 — 8 дружини, обаче ние не можемъ да надминемъ известни граници, наложени отъ сигурностьта на фронта. Численостьта на съглашенската армия вече възлиза на около 151,000 въоржжени войници, къмъ което, като се добавятъ картечницитѣ и минохвъргачкитѣ, ще се получи численность 210,000 бойци, което число значително ще се увеличи съ присъединяването на цѣлата гръцка армия. Нашитѣ сили сж значително по-малки и, при слабата ни маневренна способность, много е мжчно да се разполага съ силни резерви. Азъ моля още веднажъ върховното командуване сериозно да проучи положението на Балканитѣ и да ми съобщи, какви мѣрки то мисли да взема за подкрепа на българската армия при очаквания, къмъ края на августъ или началото на септемврий, неприятелски ударъ. Моля сжщо да се въздействува върху Австрия да изпрати достатъчно войски въ Албания, за да се освободи отъ тамъ поне 36 полкъ (?)“

Германската главна квартира отговорила изврътливо съ изказването: „Германия, въ случай на нужда, е готова да подкрепи България съ всички средства, до колкотото положението на другитѣ фронтове ще й позволи да разполага съ войски“. Това, разбира се, не успокоило главната квартира, и, когато, въ началото на септемврий, биле поискани да се върнатъ и последнитѣ германски дружини, тя разбрала, че българската армия е оставена окончателно сама да посрещне удара, очакванъ вече поденно.

Именно, ей този е билъ момента за излизане отъ безизходното положение. Знаело се, както казахме по-горе, че армията е силно изморена физически и духовно; че се е подала много на зловреднитѣ агитации за свършването на войната; че частитѣ, изтегнати въ една линия, едвамъ заематъ голѣмитѣ си фронтове: че липсва артилерия, аероплани и достатъчно снаряди за по-нанататъшна борба. Знаело се сжщо, че съглашенцитѣ засилени съ гръцката армия, двойно даже и тройно надвишаватъ нашитѣ войски и разполагатъ съ много машини, — т. е. че, при подобни условия борбата става вече непосилна и съ голѣмъ рискъ, поради което налагали се едно отъ дветѣ: или *незабавно подкрепяване на*

македонския фронтъ съ 2 — 3 германски дивизии, или пълenъ превратъ, за да се тури край на тая война, легнала вече само върху българитѣ. Обаче, и тоя пжть, надеждата дано нѣкакъ се одържимъ и прекалената скруполозность за лоялностьта къмъ съюза, пакъ повлияли за пропускането да се осигоримъ срещу възможното нещастие. Изобщо, едно държание: *тый* и *тый*, или по-добре ориенталско упование на провидението, да стане това, що ни е писано.

За всѣки случай, още на 10 августъ щаба на действующата армия разпоредилъ да се спре изпращането на добитъка на паша въ Моравско, а на 26 сжщия заповѣдалъ пълна бойна готовность въ 2 и 3 дивизии, а следъ малко и въ 4 Преславска, дето се предполагалъ неприятелския ударъ, въ посока на Прилепъ. На 3 септемврий, той предупредилъ щаба на армейската група Щолцъ да засили отбраната на Добро поле, по поводъ на което последния донесълъ, че разпоредилъ да се изпратятъ тамъ 6 дружини, 2 гаубични батареи и 1 картечна рота. При това щаба заповѣдалъ на намиращитѣ се въ негово разпореждане 14 и 78 пехотни и 24 артилер. полкове да се приближатъ задъ I армия, а после да се преместятъ още западно, та въ случай на нужда, да могатъ да подкрепятъ и 3 Балканска дивизия. Той зисилилъ и I армия съ 5 гаубични батареи взети отъ II и IV армии.

Телеграмата отъ щаба на групата Щолцъ, че се надѣва съ резервитѣ да противостои срещу всѣка евентуалность въ Мориховско, подействувала успокоително и щаба на действующата армия останалъ на по-раншното становище за пасивна отбрана (съ действия отъ подръжкитѣ, колкото да се отблъскватъ неприятелскитѣ атаки), за което не счелъ даже за нужно да попълни разпорежданията на Щолца.

Като на зло, генералъ Жековъ, въ началото на септемврий, т. е. въ очакването на неприятелския ударъ, напусна командуването и замина на лекуване въ Виена*) Съ това главната квартира изведнажъ бѣ лишена отъ действителното отговорно лице, заангажирано всецѣло въ дѣлото; отъ ра-

*) Слухътъ, че той нарочно се помахналъ отъ главната квартира, е крайно неоснователенъ, понеже бѣ сериозно боленъ отъ възпаление на вжтрешното ухо и потрѣбно бѣ да му се направи сложна операция.

ката, която бѣ навикнала да държи яко браздитѣ на управлението; отъ умътъ, който, самостойно решаваше въпроситѣ. Земѣстникъ главнокомандующиятъ, генералъ Тодоровъ, който преди два месеца, въпреки желанието на Жекова, билъ назначенъ за неговъ помощникъ, не е познавалъ оперативната работа на щаба, а пъкъ началникъ щаба генералъ Бурмовъ, намираще се сжщо отскоро на поста и, работилъ подъ непосредственото ржководство на генералъ Жекова, не билъ успѣлъ да усвои необходимитѣ похвати за управление и да изработи у себе си самоувѣреность въ решенията. Командуващъ дивизия, не преминалъ стажа на командующъ армия и не успѣлъ, въ два месеца вжтре, напълно да усвои предшествующата оперативна дейность на щаба, той самъ още се е нуждаялъ отъ упжтване.

По тоя начинъ, презъ най-опаснитѣ дни на войната, главното командуване се яви обезглавено, — положение, което вече никой не бѣ въ положение да поправи. Генералъ Тодоровъ, ако и добъръ боенъ дѣецъ, не можеше бързо да се справи се легналата върху му тежка задача, да схване основателно общото положение на фронта и да бжде напълно готовъ съ мѣркитѣ срещу възможни евентуалности. Съ заповѣдь № 1649 отъ 9 септемврий, той бѣ оставенъ за замѣстникъ на отпжтувалия сжщия день на лечение генералъ Жековъ.*) Узналъ за пробива, на вечерята дадена въ Двореца на 15, въ честь на саксонския краль, той призори заминалъ за Кюстендилъ, гдето, като не можалъ да добие точни сведения за произлѣзлото, побързалъ да отиде на фронта, при 3 Балканска дивизия.

Дали генералъ Жековъ, ако не бѣ отпжтувалъ, би могълъ да поправи работитѣ следъ пробива е въпросъ, на който мнозина отговарятъ утвърдително, обаче едно е положително, че той щѣше да бжде непосредствено при частитѣ и изпратенитѣ 7 полка за подкрепление щѣха да бждатъ организирани въ командна единица и насочени едновре-

*) По тоя въпросъ сжществува недоразумение: генералъ Тодоровъ казва, че е узналъ за назначението си на 14, когато дошелъ въ София и отишелъ да види въ квартирата генералъ Жекова, гдето му казали, че последния е вече отпжтувалъ. Генералъ Бурмовъ, началникъ щаба на действующата армия, твърди обратното, че Тодоровъ е знаелъ по-рано и че даже е приемалъ доклади. Горното подлежи на разследване.

менно въ действие, а не частично; че съ авторитета си щѣше да повлияе поне за спирането на безредното отстжпване.

Много интересенъ е бюлетина на щаба на действующата армия, издаденъ на 1 септемврий, за положението на фронта, въ края на който се казва:

„На македонския фронтъ се намираме въ надвечерието на започването на една по-голѣма активность отъ страна на противника, главно въ разположението на сърбитѣ. Дали тази активность ще се изрази само въ частични нападения за заемане билото Добро поле — Вѣтреникъ или въ единъ прозивъ съ обектъ Прилепъ, ще покаже бждащето, а именно, кжде ще бждатъ вкарани французкитѣ резерви".

Отъ горнето става явно, че главното командуване е трѣбвало вече сериозно да се готви за посрещане на неприятелската офанзива, още повече, че нѣколконедѣлнитѣ приготовления на противника, наблюдавани отъ Добро поле, положително потвърждавали силния ударъ въ тая посока. Действително, взети били нѣкои и други мѣрки, обаче било е пропуснато най-важното — да се премахне двойствеността въ командуването, като се отнеме автономността на щаба на групата Шолцъ и да се постави въ пълна зависимость отъ щаба на действующата армия, който да влезе въ ролята на истински разпоредитель. Генералъ Жековъ презъ това време билъ боленъ, а пъкъ не генералъ Бурмовъ е трѣбвало да направи това, а генералъ Тодоровъ, следъ като замѣстилъ Жекова, не се счелъ въ право да извърши подобна промѣна въ установилитѣ се, отъ две години, отношения съ щаба на групата Шолцъ. Едно фатално стечение на причини, което тъй много допринесе за катастрофата.

Тъй или иначе, въ тоя сждбоносенъ моментъ, германското командуване бѣ оставено самостоятелно да разпорежда, споредъ наложената му отъ германската главна квартира, пасивна отбрана на цѣлия фронтъ (на което бѣ се поддало и нашето командуване). Като права последица отъ това бѣ а) невземане на необходимитѣ мѣрки за подготвяне на възможенъ контра-ударъ, б) слабото засилване на Доброполския участъкъ, само съ 6 дружини и 2 батареи, (отъ които три дружини закъснѣха да вематъ участие въ боя на 15), и в) оставянето на резервитѣ на XI армия и на ония на щаба на

действующата армия пръснато и далечъ отъ заплашената посока. Тия три пропуска повлияха най-много за бързия неприятелски успехъ.

И гръмотевичниятъ ударъ, дошелъ не отъ ясно небе, а отъ нависналитѣ цѣлъ месецъ мълниеносни облаци, съвсемъ смая главната квартира. Едва тогава се разбра, че посоката на удара не е къмъ Прилепъ, а къмъ високата Мориковска мѣстность, съ директриса на северъ, режаща централно между I и XI армии. И се разтичаха тогава да притеглятъ странично оставенитѣ резерви, да кърпятъ фронта, да се мжчатъ да наваксатъ пропуснатото и, средъ смущението, пакъ пропуснаха най-ефикасното за излизане отъ тежното положение.

Предвидливиятъ всѣкога търси изходъ отъ бедата въ решението да я предотврати, а когато това е невъзможно, той се готви да я срещне мжжки. Иначе казано, щомъ условията не позволяватъ да се изпревари противника, началника съсредоточва задъ заплашения пунктъ достатъчно резерви за единъ контра-ударъ въ време на боя, или, за да може, когато противникътъ навлезе въ позицията, да удари върху му и да го отхвърли кърваво. Германското командуване и щаба на действующата армия считайки едно контра-настжпване за невозможно, трѣбваше поне да засилятъ достатъчно участъка на Добро поле и да съсредоточатъ задъ него разполагаемитѣ резерви. Подобно централно съсредоточаване задъ Мориковско, около Вардара, щѣше да даде преимущество да се действува въ права посока и въ сжщото време да се маневрира и къмъ Прилепъ и Дойранъ, въ случай, че противника се насочи за тамъ.

Щаба на действующата армия и оня на групата Шолцъ очакваха да очакватъ отбиването на атаката по сжщия начинъ, по който по-рано бѣха отбивани десетки други атаки. За Добро-полския участъкъ тѣ считаха, че силно планинския теренъ съ позициитѣ по висовитѣ и скалитѣ, нѣма да допусне на противника да реализира голѣми успехи, и че усилването му съ 6 дружини е повече отъ предостатъчно, поради което оставиха резервитѣ на мѣстата имъ, около Прилепъ и задъ I армия.

Отъ картата изведнажъ се вижда, че посоката къмъ Прилепъ е странична и ударътъ тамъ може да донесе само отклоняването на лѣвия флангъ на XI армия, когато завладѣ-

ването на Мориховското било дава преимущество да се опери-
рира право на северъ, между I и XI армии.

Да се разчита на непристжпностьта на терена всѣкога е много опасно. Както за качилия се на високо дърво човѣкъ има камъни за събаряне, тъй и за високитѣ и непрестжпни позиции сжществува силна далекобийна артилерия, която подготвя завладѣването имъ, даже ако неприятелската пехота трѣбва да пълзи, за да ги стигне. Само маневрирането, придружено съ съответна численость, може да осигури владението на терена; само активната отбрана е въ състояние да посреща възможнитѣ неблагоприятни случайности по бойнитѣ участъци.

Наистина, духътъ у войскитѣ се е считалъ падналъ, че частитѣ не сж способни за нападателни действия, обаче, и така да бѣ, никой не биваше да неглижира съ задължението: да подготви каква годе настжпателна акция, като опитъ за спиране на врага; никой нѣмаше право да се откаже отъ преимуществата на активната отбрана, като единствено средство за париране на неприятелския успехъ. За да се подготви подобно нещо, разполагаше се съ достатъчно време, още отъ десети августъ, когато бѣ заповѣдано да се спре изпращането на добитъка на далечна паша, чакъ до 14 септември.

Слабостьта отгоре всѣкога се предава въ голѣмъ размеръ надолу. Въ случая, твърдата воля и решителностьта на високото началство щѣше да импулсира по-долнитѣ началници, и чрезъ тѣхъ щѣше да въздействува и на частитѣ, отъ които по-голѣмата часть, предъ очевидната опасность за отечеството, бѣха се достатъчно подтегнали.

Казватъ че шаба на действующата армия се считалъ спънатъ, за да подготви и предприеме единъ контраударъ и въобще да измѣни до тогавашния начинъ на действие, което се вижда и отъ думитѣ на подполковникъ Нойковъ, бившъ началникъ на оперативния отдѣлъ на щаба на действующата армия, въ книгата му „Защо не победихме“:

„Идеята да се посрещне неприятелския ударъ, не чрезъ право противодействие съ резервитѣ, а съ единъ самостоятеленъ ударъ въ нѣкой другъ пунктъ, бѣше удобрена отъ главнокомандующия. Скоро, обаче, тая идея трѣбваше да бжде изоставена, понеже следъ заповѣданото нѣколко месеца по-рано приготвяне за настжпване отъ II армия, главнокоман-

дующия се убеди, че подобна самостоятелна акция е много трудна, още повече, че командующия II армия бѣ донесълъ, че при сжществующето морално състояние на войскитѣ и ницшжната маневреность на частитѣ, да се разчита, на успехъ при настжпване оттатъкъ Струма, е съмнително. Когато въ началото на септември стана явно, че съглашенцитѣ готвятъ решителна атака, начина за отбиването ѝ даже не бѣше разискванъ въ щаба на действующата армия. Както главнокомандующия генералъ Жековъ, който замина на лечение на 8 септември, тъй и началникъ щаба му генералъ Бурмовъ, стояха на гледището, че удара трѣбва да се посрещне чрезъ засилване на войскитѣ въ атакувания участъкъ. Мнението на щаба на групата Шолцъ, че той разчита съ разполагаемитѣ резерви да задържи натиска на съглашенцитѣ, идеше да успокои щаба на действующата армия върху правилностьта на взетото решение. Този начинъ на действие, въ продължение на три години, не бѣше се указалъ непригоденъ“.

Така се е гледало на работитѣ въ главната квартира, поради което, и следъ заминаването на генералъ Жекова, тѣ ся били оставени да отиватъ по старому. Но, както всѣка рецепта, щомъ болестьта влезе въ опасния кризисъ, се измѣнява, тъй и становището на отсжтствующия Жековъ ставаше вече необезателно за щаба на действующата армия. Споредъ вариантитѣ на положението, той бѣ длъженъ да избере ново становище. Независимо това, оставането въ пасивна отбрана, освенъ че не изключаваше, а още и налагаше да се взематъ мѣрки за пълно осигуряване на тая отбрана.

И при подобна наша обезпечность, средъ вѣрване и невѣрване въ удара, командующия съглашенскитѣ войски, генералъ Д' Епере, билъ вече готовъ съ смелия си планъ за пробива на нашия фронтъ, съ главна атака срещу 2 и 3 дивизии, при Добро поле, и следъ разбиването на последнитѣ, колонитѣ му да се насочатъ бързо къмъ Неготинъ и Кавадарци, и да пресѣкатъ на две българскитѣ армии.

Цѣли два месеца, той подготвялъ всичко необходимо за успѣха на атаката. Хиляди и хиляди хора отъ населението работили по съобщенията въ Мжгленско и направили множество пжтеки за пешаци и коне, и широки пжтища за камиони. Къмъ края на августъ, вече се изваивали спиралитѣ на две шосета, отъ Долни-Пожаръ и Катунище. Построени били гнѣзда за картечитѣ и постепенно било улеснено изкачването на тежкитѣ

топове на височина около 1500 м. Засилена била артилерията съ 13 тежки батареи и съ 30 окопни орждия, а сжщо и съ други още десятки тежки английски орждия за газови снаряди. Осигорена била прехраната на осемь дивизии съ нови дековилни линий, а превозоспособността на сжществующитѣ до тогава била повдигната до 700 тона. За батериитѣ билъ складиранъ 7-дневенъ муниционенъ запасъ, и се стоваряли всѣкакви материали, храни, средства и пр. Прекарани били гъсти телеграфни мрежи и поставени слуховни артилерийски постова. Въ надвечерието на атаката, били раздадени на всѣка дружина и рота планове за атакуемитѣ участъци. За да не би да се досетятъ българитѣ, генералъ Д' Епере разпоредилъ да се произведатъ редъ демонстрации съ огневи нападения по Битолския фронтъ, къмъ Гевгели и Сѣресъ. Билъ приготвенъ и голѣмъ аеродрумъ за аеропланни ескадри, които трѣбвало да спомогнатъ на атаката. Въобще всичко било предвидено и организирано, за да се отстранятъ случайноститѣ и да се достигне възможно по-бързъ успехъ.

И тъкмо когато съглашенцитѣ вече бѣха съсредоточили срещу Добро поле 8 дивизии, съ многочисленна и далекобийна артилерия, ний останахме тамъ съ две слаби дивизии, при 150 топа, всички изтегнати въ една линия, безъ всѣкакъвъ отзадъ резервъ, очаквайки безгрижно противника, отстоящъ на стотица крачки отъ позицията, отъ гдето, на единъ скокъ можеше да пробие тънкото ни разположение, прилично повече на аванпостно, отколкото на бойно.

Невземането необходимитѣ мѣрки за сигурна отбрана, съвсемъ не може да бжде оправдано съ липса на войски, защото, следъ пробива, ний намерихме и изпратихме цѣли 7 полка съ нѣколко батареи за спирането на противника; защото, когато войскитѣ сж малко, сжществува начинъ за борене: маневрирането отъ единъ участъкъ къмъ други Това не стана, и частично изпратенитѣ полкове, до съставъ около две дивизии, закъснѣха и не можаха да отхвърлятъ противника. То не може да бжде оправдано и съ надеждата, че и тоя пжть удара ще мине благополучно, както това ставаше цѣли две години, защото положението бѣ вече сжществено измѣнено. Юначнитѣ защитници на Добро поле, отразили по-рано десятки вражески нападения, не бѣха сжщитѣ: високия патриотизъмъ и силния имъ боенъ духъ бѣха застжпени отъ деморализация, отъ зложеланието да се подчиняватъ, да ис-

кать по всѣки начинъ свършването на войната. Всичко това извѣстно на високото началство, трѣбваше сериозно да го загрижи и накара да вземе мѣрки за предотвратяването на злото.

Веднажъ решило да остане въ пасивна отбрана, предъ видъ на значителното съсредоточване на неприятелски сили срещу Добро поле, то бѣ свято зацължено незабавно да коригира бойното поле, за да се оставятъ по първата линия картечницитѣ, минохвъргачкитѣ и бомбохвъргачкитѣ, съ слаби пехотни отдѣления, а живата сила, частитѣ, да се отдръпнатъ назадъ на естествено силната главна позиция, на която да се укрѣпятъ, до колкото времето би позволило. То трѣбваше да се погрижи сжщо за поставяне достатъчни части резерви, които, въ случай на неиздържане, да поематъ върху си отстжпващитѣ и заедно да се хвърлятъ въ контра-атака. Обаче всичко това не стана, освенъ изпращането на подкрѣпления отъ 6 дружини и 2 батареи, безъ да бжде уредено и въздействието отъ съседничѣ участъци въ случай на неприятелски успехъ.

Тукъ му е мѣстото да споменемъ, че презъ тия опасни дни, нашата главна квартира се е намирала въ пълно неведение за положението на западния фронтъ. Тя не е знаяла за лошитѣ социални условия въ Германия, за разслабването на дисциплината въ Германскитѣ части, за нежеланието на отпуснитѣ да се върнатъ на фронта, — въобще за голѣмото разслабване въ германската армия и за сериознитѣ й неуспехи, следъ предприетата офансива къмъ Парижъ. Нашия делегатъ при германското главно командуване е билъ много доверчивъ за да се остави да бжде за блуденъ за сжществуването още на голѣми германски резерви, поради което той не е донесълъ за истинското положение. Германската катастрофа на 10 августъ, при което бѣха пропаднали нѣколко дивизии (за което споменува г-нъ Лудендорфъ) трѣбваше да се знае, отъ нашето главно командуване и съобразно съ това да се взематъ нужнитѣ мѣрки. Разбира се че щѣше да бжде много пластично да се напустне съюзницата Германия презъ най-опаснитѣ дни на войната, обаче спасението на малка България, която можеше окончателно да пропадне, трѣбваше да стои отгоре надъ всички, още повече, че презъ времето на германското могжщество, ний не бѣхме слушани, постоянно политическо и стопанствено ощетявани. Влѣзли въ съюзъ за

постигането на народното обединение, германската политика ни се противопоставяше и стана причина за да се изпустне сръбската армия отъ пленъ и да не се свърши войната на южния фронтъ още въ края на 1915 год., поради спирането ни у гръцката граница. При това, напослѣкъ ти ни оставила безпомощни съ издърпването на германскитѣ части отъ Македония и допустна успеха на пробива въ Мориховскитѣ планини. При подобни условия, лоялността къмъ Съюза бѣ изгубила значението си и ний имахме пълно политическо и юридическо право да почнемъ преговори за сепаративенъ миръ. Обаче, за да станеше това, необходимо бѣ да знаемъ истинското положение на западния фронтъ и въ Германия, да се имать точни свѣдения за произхолящето тамъ въ нашата главна квартира, и споредъ това, да се вематъ съответнитѣ мѣрки. — Изглежда, че само Царя е ималь такава, понеже той, по въпроса за сепаративенъ миръ, бѣ влѣзалъ въ преговори съ австрийския императоръ, които, като станали достояние на германската главна квартира, не можаха да се свършатъ успешно. Нашето правителство и главнокомандване продължаваха да сеставатъ въ неведение за положението и все още се надѣваха въ благополучения край на войната.

Нашето пълно уважение къмъ коравия германски народъ, който тъй дълго изнесе войната съ цѣлия свѣтъ, та и днесъ служи за удивление поради доблестното продължително пренасяне на тежките последствия отъ тая война, обаче какво друго можехме ние малкитѣ да направимъ, когато видѣхме, че германската загуба цѣли и пропадането на отечественото? Разбира се че трѣбваше да помислимъ за спасението на своето! Ние пропустнахме да направимъ това, поради което днесъ сжщо изпадпахме въ тежкото положение на победени.

Печалното бѣ, че въ надвечерието на пробива се устроявахa срещи на високи гости: Баварския и Саксонский крале, и че гощавката на последния въ двореца съвпадна съ деня на пробива на Добро поле. Тия срещи отвличаха вниманието на главната квартира отъ фронта, когато времето бѣ тъй скъпо за разпорежданія. За почетна рота, при посрещането на първия, бѣха назначени отъ 10 Родопски полкъ, намиращъ се на Добро поле, полковия командиръ съ щаба си, двава пружинни командири, 7 млапши офицпри и 200 подофицери и войници. Извънредно старателниятъ полкови командиръ, за

да представи добре полка, бѣ избралъ най-добритѣ действующи офицери, поставилъ за редници храбритѣ и будни подофицери и отдѣлилъ най-представителнитѣ и окичени съ орденски войници, съ което полкътъ бѣ много отслабѣнъ въ числено и бойно отношение. Когато началникътъ на 2 Тракийска дивизия, генералъ Русевъ, молилъ, предъ вилъ очавканата атака върху Добро поле, да не се взематъ тия чинове отъ полка, отговорили отъ щаба на дѣиствующата армия: „Пропущатъ я атакува, я не", при всичко че бюлетинътъ на тоя щабъ, озрично сочилъ на предстоящия върху Добро поле ударъ. Всички тия отборни чинове не успѣха да се върнатъ и да взематъ участие въ боевегѣ при пробива.

[1] Книгата на генералъ Русева: „Добро поле и 2 тракийска

ГЛАВА VIII.

Съглашенски и наши сили.

Атаката.

Въ надвечерието на атаката, съглашенцитѣ разполагали съ следнитѣ сили:

а) 8 французки дивизии и 1 конна бригада	180,000 д.
б) 4 английски дивизии (бригади)	120,000 д.
в) 6 сръбски дивизии	140,000 д.
г) 4 италиянски бригади	42,000 д.
д) 9 гръцки дивизии	135,000 д.
А всичко	620,000 д.

Отъ тия дивизии: сръбскитѣ — Шумадийска, Тимочка и Югославянска, и французкитѣ — 17 колониална и 122 дивизии, били назначени да ударятъ върху участъка на Добро поле: отъ в. Соколъ до в. Петерникъ включително. Тоя участъкъ се заемалъ отъ дѣсно на лѣво: отъ 1 Тунджанска бригада (придадена къмъ 2 Тракийска дивизия) и отъ 2 Балканска бригади. Общата численость на тия бригади възлизала на 6000 души. По тоя начинъ, 45 неприятелски дружини трѣбвало да се насочатъ срещу 15 слаби наши (въ тѣхъ влизатъ и тритѣ дружини отъ 53 полкъ, пристигналъ на подкрепление) или иначе казано — 31,500 неприятелски пушки срещу 6,000 български.

Настѫплението трѣбвало да се поддържа отъ около 6[illegible] неприятелски топа, срещу които непосредствената отбрана на Добро поле разполагала съ около 38 топа. Неприятелска ескадра отъ десятки аероплани щѣла да урегулирва артилерийската стрелба на противника и съ бомби и картечници да тревожи защитницитѣ.

Отъ горното се вижда, че съглашенцитѣ сѫ разполагали съ голѣмо числено превъзходство въ пѣхота, артилерия и машини, при войски добре отпочинали, здраво облечени и [illegible]. Нашитѣ, не смѣнявани две години отъ бойната линия, [illegible]

тивъ били силно изморени, окѫсани, изтощени отъ лоша храна, а главно съ отпадналъ духъ и поддадени на агитациитѣ за по-скоро свършване на войната. Полковетѣ имали слабъ съставъ, който билъ още повече намаленъ, съ голѣмия разходъ на взетитѣ отъ строя войници за разни домакински нужди (прибиране на хранитѣ отъ полето, отгледване на зеленчукови градини и пр.). При това, станалото, преди нѣколко мѣсеца, попълване е донесло голѣмъ процентъ отъ небългарски елементъ: гърци, турци, албанци, съ което още повече се е отслабила бойната стойность на частитѣ. Роти отъ по 80—90 души трѣбвало да отбраняватъ позиции, всѣка около километъръ, т. е. единъ видъ съ стражево охранение. Всичко е било изтегнато въ бойната линия, съ много слаби участъкови поддръжки. Нито единъ аеропланъ е нѣмало въ цѣлия Мъглински участъкъ, когато противникътъ е ималъ цѣли ескадри.

Нашитѣ позиции не били укрепени; изработена била само първата линия. Въ 2 Тракийска дивизия системно укрепване се е почнало въ юли 1918 г., при дохождането на новия а началникъ генералъ Русевъ (смѣнилъ извикания за началникъ щаба въ главната квартира генералъ Бурмовъ). До това време било работено много, обаче безсистемно и не въ дълбочина. Укрепването въ 3 Балканска дивизия било още по-зле, както се вижда отъ издадената заповедь на 8 септември 1918 г., т. е. една седмица преди пробива*), която казва: Нѣкои участъци по позицията не сѫ укрепени въ дълбочина, както се организиратъ позициитѣ, а е приготвенъ само първия окопъ, който на мѣста даже не е приспособенъ за стрелба; втората и третята линии окопи, преграднитѣ и междинни позиции не сѫ напълно организирани". Значи и въ туй отношение войскитѣ не сѫ били готови за посрещане на удара, при който, веднажъ изтласкани отъ първата линия, нѣмало повече где да се спратъ, нѣмало подръжки на които да се опрятъ. При това, най-опасното било, че частитѣ били оставени на първата линия, а не въ дълбочина, както това се изисквало отъ модернитѣ тогава условия за водене на боя, поради които сѫ можали да бѫдатъ окончателно парализирани и разсипани, отъ силно артилерийски огънь на противника, още

*) Тая заповедь е била приготвена отъ щаба на дивизията [illegible] заминаването въ отпускъ на началника на дивизията и се е [illegible] въ изпълнение само следъ завръщането на последния.

на тая линия, безъ да могатъ своевременно да се отдръп-
натъ за по-нататъшна съпротива (както и стана).

На 14 септември въ 6 ч. сутриньта, 640 полски, гау-
бични, и дълги топове, заедно съ минохвъргачитѣ и бомбе-
титѣ открили бѣсенъ огънь по 29 Ямболски и 30 Шейновски
полкове, отбраняващи височинитѣ източно и западно отъ До-
бродолската река... Поради точно измереното разстояние,
окопитѣ били буквално засипани отъ разнокалибрени гранати
и бомби, и отъ близко пращанитѣ мини. Тоя силенъ огънь,
съ малки прекъсвания, продължилъ цѣлъ день и цѣла нощь
и почти разрушилъ окопитѣ, подслонитѣ, теленитѣ мрѣжи и
наблюдателни гнезда по първата линия и съборилъ нѣкои
скривалища и картечни закрития отзадъ; той скъсалъ и теле-
фоннитѣ връзки, а главно силно тероризиралъ защитницитѣ,
заставилъ ги да се скриятъ и доубилъ окончателно и тъй
слабия имъ духъ... Барабанния огънь, който и тъй е силно
потресенъ съ ефекта и пораженията си, вече въ планината,
съ пръсканията на гранатитѣ и бомбитѣ у канаритѣ, съ съба-
рянето на дърветата въ лѣсътъ, при бѣсния вой на халата-
ехо, е поразителенъ до полуда. Устояването подъ него и на
най-силнитѣ духомъ войски е почти невъзможно, както това
се бѣ вече показало при действията по французкия и руския
фронтове. Единственото спасение е само въ дълбокото раз-
положение, при което, най-много изложената подъ артиле-
рийски обстрелъ, първа линия трѣбва да се заема само съ
машини и слаби пѣхотни отдѣления, а живата сила, частитѣ
да чакатъ добре укрити на главната отзадъ позиция, готови
да действуватъ при неприятелското навлизане въ отбрани-
телния участъкъ.

Отъ избуха на бомбитѣ и минитѣ, и отъ пожаритѣ въ
лѣсътъ, цѣлата позиция около Добродолската река е била
обвита съ димъ и нищо не можало да се види, а презъ това
време, две французки и три сръбски дивизии постепенно се
катерили и групирали срещу защитницитѣ.

Понеже продължителния артиперийски огънь вече не
показвалъ удара върху Добро поле, генералъ Рибаровъ раз-
п редилъ: една пружина отъ 80 полкъ и две роти отъ 30
Загорски полкъ да отиватъ въ поврепа на 29 Ямболски
полкъ, а генералъ Русевъ поставилъ по една пружина отъ
28 Сремски, 21 Средногорски и 53 полкове, съ 216 герм.

ска картечна рота, задъ 1 Гунжанска бригада. Оценилъ зна-
чението на позоката отъ Добродолската река къмъ в. Голѣмъ
Козякъ, последния заповедалъ още: а) 6 роти отъ 53 полкъ
да застанатъ задъ крайния лѣви флангъ на 30 Шейновски
полкъ (задъ в. Шейновецъ); б) две други роти отъ сжщия
полкъ, съ 220 германска картечна рота, да заематъ в. в.
Кайнарникъ и Вѣтерникъ (задъ дѣсния флангъ на 29 Ямбол-
ски полкъ, отъ участъка на 3 Балканска дивизия), отъ гдѣто
съ кръстосенъ огънь да действуватъ срещу вражеския ус-
пехъ по платото Кривида—Шейновецъ, и в) две германски
планински картечни роти, съ половинъ батарея, да застанатъ
на Голѣмъ Козякъ, затваряйщъ пжтя за тилътъ. По-вече отъ
това не можло да се направи, понеже изпратения въ под-
крепа 81 полкъ закъснѣлъ да пристигне.

Цѣлата нощь противникътъ продължавалъ да натъкм-
чва частитѣ си въ близкитѣ окопи. Къмъ $3^1/_2$ ч. сутриньта,
той се опиталъ да нападне, но посрещнатъ съ силенъ арти-
перийски огънь билъ принуденъ да се спре. Въ $4^1/_2$ часа, той
пакъ скочилъ, но сжщо не сполучливо. Тия негови неус-
пехи предизвикали още по-силния му барабаненъ огънь,
който въ сжсо време изсипалъ нови хилядни с аряди и мини
по окопитѣ и скривалищата, и доубилъ окончателно духътъ
у защитницитѣ. На разсъмване, възползувани отъ дрезгави-
ната, пълзящитѣ въ близкитѣ окопи французи скочили и,
като преминали кжсото разстояние, ударили съ вълнитѣ си
върху първата линия (почти вече празна), заплѣнили тамъ ос-
тавшитѣ и скрили се бойни постове, и бързо нахлули въ вж-
трешната часть на позицията. Намеренитѣ отзадъ въ галериитѣ
защитници тъй силно изненадани, че не сж и помислили да излѣ-
затъ и да се противопоставятъ. По тоя начинъ противника завла-
дѣлъ и. и. Несторова скала, Канаритѣ и Гръцки постъ, при
което пропаднала половината отъ 30 Шейновски полкъ и 1 дру-
жина отъ 29 Ямболски полкъ (пленени и разбѣгали се). Къмъ
8 ч. сутриньта, противника завладѣлъ вече в. Петерникъ (уча-
стъкъ на 2 Загорски полкъ), атакувалъ въ флангъ и 2 Ям-
болска дружина и я пленилъ почти цѣла (спасили се 3 офи-
цери и 10 редника). Сжщата участь постигнала и подрѣжката
на две роти отъ Загорския полкъ.

Въ 7 ч. пр. пл. остатъцитѣ ямболци и полковата по-
мощна се отеглили на в. Продановъ видъ, гдето указали

съпротива до $10^1/_2$ ч. и, следъ като били вече заплашени съ обходъ, отстжпили на в. Кравица, гдето до $3^1/_2$ ч. сл. пл. се задържали най-упорито.

Срещу 32 Загорски полкъ, къмъ 7 ч. сутриньта, противника ударилъ върху 8 рота, на в. Боруна, която се пръснала и дала въ пленъ по-голѣмата си часть съ офицеритѣ; спасили се само 31 войници. 6 рота около Петернишката река, сжщо атакувана къмъ това време, била заобиколена и се предала почти цѣла въ пленъ съ офицеритѣ си. 5 и 7 роти се съпротивлявали до 10 ч. сутриньта, но заплашени отъ двата фланга, отстжпили безредно къмъ в. Зюмбюлиевъ. За да се отнеме в. Боруна, била изпратена 1 рота, но следъ убиването на ротния командиръ, тя се разбѣгала и дала голѣмъ брой пленници. По тоя начинъ и 2 Загорска дружина пропаднала, като оставила половината отъ състава си въ пленъ*). По-достойно се е държала 3 Загорска дружина, която два пжти успешно контра-атакувала вмъкналия се въ участъка ѝ противникъ и отстжпила само по заповедь. Изпратената ѝ въ подкрепа рота на капитанъ Чаушева (отъ 80 полкъ), като излѣзла напредъ, отказала да се бие, вдигнала бѣли кърпи и се предала въ пленъ съ офицеритѣ си. Остатъцитѣ Загорци отстжпили къмъ в. Камила; командирътъ на полка полковникъ Ионковъ, съ около 60 войника, предварително се оттеглилъ къмъ Козяцитѣ (!) Сжщо добре се държали и дветѣ дружини на 80 полкъ, по участъка влѣво на Загорци, отъ Димчова поляна до р. Куру-дере, които до 11 ч. пр. пл. противостояли на вражеския напоръ и отстжпили, като имъ е било заповѣдано.

Загуби тоя день въ II Балканска бригада е имало стотици убити и ранени, обаче пленници и избѣгали — навънредно много.

Едновременно съ атаката на 29 Ямболски полкъ, противника по сжщия начинъ, нахлулъ въ лѣвия участъкъ на 30 Шейновски полкъ и пленилъ частитѣ му, които не успели да изкочатъ отъ заслонитѣ. Достигналъ такъвъ бързъ успехъ, той завилъ налѣво и почналъ да атакува флангово позициитѣ по дѣсния участъкъ, гдето вече частитѣ почнали да указватъ сериозна съпротива. На котата 1700, Шейновци се задържали до 2 ч. и 10 м. сл. пл. (споредъ френски източникъ), но, вече обходени, напуснали тоя връхъ. Остатъцитѣ Шейновци се отдръпнали на в. Стоянова чука, гдето заедно съ подръжкитѣ, продължили да се съпротивляватъ до 6 часа вечерьта.

*) Сведенията сж почерпени отъ анкетата произведена отъ генералъ Кутинчева.

Разположения, западно отъ Шейновци, 10 Родопски полкъ, не допусналъ да се пробие позицията му и продължавалъ да се държи упорито, обаче, обхожданъ отъ изтокъ, сжщо билъ принуденъ да напусне участъцитѣ си. Противника постепено завладѣлъ в. в. Сипкавата височина, Руйчетата, Сръбски постъ и, следъ силно упоритъ бой, който траялъ до 9 ч. вечерьта, заедъ най-после и в. Соколъ.

Къмъ $10^1/_2$ ч. пр. пл., началника на 2 Тракийска дивизия, генералъ Русевъ, узналъ за падането на в. Шейновецъ, заповѣдалъ на командира на 1 Тунджанска бригада, полковникъ Янакиевъ, да атакува. Изпратени били шестехъ роти отъ 93 полкъ, които начело съ командира си подполковникъ Ламбриновъ, бързо се втурнали напредъ, отнели в. Шейновецъ и продължили контра-атакитѣ си срещу настжпающия противникъ. При първата контра-атака, заплашени съ обхождане отъ изтокъ, ротитѣ се върнали, обаче храбрия Ламбриновъ повторилъ удара. Заплашени наново отъ фланга, ротитѣ пакъ били принудени да се върнатъ. Последвала трета контра атака, но юнакътъ Ламбриновъ падналъ смъртно раненъ, и ротитѣ, почти вече обкржжени, трѣбвало да напуснатъ и Шейновецъ. Издъхващиятъ Ламбриновъ, донесенъ при полковникъ Янакиевъ, успѣлъ да доложи:

„Заехъ Шейновецъ. Организирахъ отбраната. Атакувахъ и преследвахъ противника. Тъкмо отбияхъ първата и втора вълни, други 4—5 ги връщаха и принуждаваха и насъ да се спираме. Два пжти ги контра-атакувахъ, но винаги бивахме обхождани отлѣво съ голѣми сили."

Тѣзи сж именно атакитѣ, що споредъ изложението на французина Фотяди, което ще цитираме по-нататъкъ, сж поставили въ трудно положение 17 Колониялна дивизия, по платото Шейновецъ—Кравица.

Привечеръ на 15, бойния фронтъ на 29, 32, 30 и 10 полкове билъ вече изтиканъ назадъ въ дълбочина около 9 к. м. Само 3 Балканска бригада (съсѣдна на 5 Дунавска дивизия) и 1 и 3 Тракийски бригади, западно отъ в. Соколъ,

Храбрия командиръ на 53 полкъ Подполковникъ Ламбриновъ падналъ достойно на поста си при контра-атакитѣ по в. Шейновецъ.

останали на мѣстата си. Артилерията и голѣма часть отъ минохвъргачкитѣ и картечницитѣ на 1 Тунджанска и на 2 Балканска бригади станали плячка на противника.

29 Ямболски полкъ далъ плѣнени, ранени и убити: 25 офицери и 1149 подофицери и войници, и вечерьта ималъ само 15 офицери и около 400 подофицери и войници. 30 Шейновски полкъ ималъ загуби 15 офицери и 1500 подофицери и войници. 32 Загорски полкъ е далъ по-малко плѣнени, обаче най-много избѣгали, и вечерята ималъ елва $^1/_6$ отъ наличния си съставъ.

За боя тоя день, ето какво се казва въ реляциитѣ на 2 Балканска бригада:

„Пробиването на фронта съ завладѣването на в. Борунъ, бѣ сѫдбоносно за 32 полкъ, защото противника отначало се нея само съ 20—30 (?) войници задъ в. Петерникъ, атакува двѣтѣ тамъ батареи и застави 2 дружина да напусне позицията, макаръ че по фронта тя се държеше здраво (!). Съ напускането на Петерникъ, откри се фланга и тила на 2 дружина по Баховския ридъ, гдѣто, слѣдъ малко, противника се появи и почна да обстрѣлва вратитѣ на заслонитѣ.

Противника бѣ насочилъ главната си атака срѣщу Гръцкия постъ и в. Петерникъ. Посокитѣ за настѫпване той бѣ избралъ ония, които почти не се обстрѣлваха отъ нашата артилерия: Доброполската рѣка, Струпинското и Петернишко дерета. *Пробилъ фронта на три мѣста,* той обхождаше, отъсъпатитѣ позиции въ флангъ и тилъ, и успѣ да ги завладѣе. Преградния огънь на нашата артилерия бѣ много слабъ, а по доловетѣ, гдето противника насочи главния си ударъ, тоя огънь почти не засѣгаше. *Преградния огънь на противника, напротивъ бѣ много силенъ и продължи до самия моментъ, когато атакующитѣ му части се явиха при нашитѣ заслони, съ което на много мѣста нашитѣ войници бѣха заловени въ тѣхъ и не можаха да проявятъ никаква съпротива. Голѣмото число плѣнници, които дадохме, може да се обясни съ това, че противника на нѣкои участъци бѣ се явилъ въ тилъ, а на други мѣста, подъ прикритието на огъня си, бѣ се доближилъ до самитѣ заслони.* И трѣбва да се признае, че пѣхотата не прояви съпротивата, която се очакваше отъ нея. Такава проявиха стоящитѣ по-назадъ картечници, минохвъргачки и гранатохвъргачки. Двѣтѣ дружини

отъ 29 Ямболски полкъ, които заемаха участъка Гръцки постъ — Продановата височина бѣха напълно унищожени.

По-кжсна съпротива бѣ указана отъ подръжкитѣ (стоящи отзадъ) по в. Шейновецъ и Продановата височина, обаче и тя бѣ бърже сломена и съ това цѣлия фронтъ отъ Доброполската рѣка до в, Петерникъ, т. е. участъка на дветѣ дружини отъ 29 Ямболски полкъ и на дѣсната дружина отъ 32 Загорски полкъ бѣ напълно пробитъ и защитницитѣ имъ избити, плѣнени и пръснати (т. е. плѣнени, пръснати и избити. Автора).

Постигналъ вече такъвъ успѣхъ, противника се яви въ тилъ на дружината (3) отъ 32 Загорски полкъ на Баховския ридъ и въ флангъ на 80 полкъ по Димова поляна. По тоя начинъ, къмъ 1 ч. сл. пл., цѣлия участъкъ на бригадата бѣ завзетъ отъ противника, като всички батареи и голѣма часть отъ картечницитѣ паднаха въ негови ржце. *Само 80 полкъ отстжпи по заповедь*), а 29 и 32 полкове бѣха напълно разбити, и пръснатитѣ имъ хора, на групи и по единично, избѣгаха назадъ изъ гората и доловетѣ, и чакъ късно презъ нощьта се събраха на втората отбранителна линия. На 15 септември вечерьта, ний вече нѣмахме полкове, а само останки, непредставляващи никаква съпротивителна сила. Отъ 29 полкъ бѣха останали 216, а отъ 32 полкъ 529 бойци — сборъ отъ всички роти и дружини*.

Горното изложение дава достатъчна представа за произлѣзлото при 32 Загорски, 29 Ямболски и часть отъ 30 Шейновски полкове, за допускането да бждатъ заловени по скривалищата. То много ясно говори и за голѣмото духовно падение, при очакването на неприятелския ударъ, за по-ранния тамъ разгромъ.

Така е било около Доброполската рѣка и къмъ Петерникъ, обаче съвсѣмъ не тъй по другитѣ участъци, западно и източно, за потвърждение на което, ний ще приведемъ писаното за тоя бой отъ французина г. Фотяди (преводътъ е помѣстенъ въ кн. X и XI на Военния журналъ 1921 г.):

„При мжглива сутринь, благоприятствующа на изненадата, пѣхотата изкочи отъ своитѣ окопи и се понесе срѣщу неприятелската позиция. 5 минути бѣха минали, и внезапно,

*) Трѣбва да се има предъ видъ, че артилерийския обстрѣлъ при 3-а Загорска дружина и оня при 80 полкъ е билъ по-слабъ отъ обстрѣла пърху Ямболци и Шейновци. Авт.

задъ нашитѣ първи линии, неприятелската артилерия откри силенъ преграденъ огънь, но бѣше вече късно: нашитѣ пѣхотни вълни бѣха проникнали въ неприятелската позиция.

Началника на 122 дивизия, генералъ Топаръ, считайки Добро поле за най-важния пунктъ отъ участъка си, насочи срещу него 7 дружини отъ 9, съ които разполагаше, за това участъкътъ отъ позицията на Добро поле бѣше буквално удавенъ отъ атакуващи вълни. 45 и 84 полкове го заеха много бързо. Но дебуширането на дружинитѣ отъ втората линия на северъ, къмъ *самата кота 1700, срѣщна силна съпротива отъ страна на противника (I Тунджанска бригада* авт.), *който, съвзетъ отъ първата изнанада, се отбраняваше отчаяно, силно подържанъ отъ разнокалибрени артилерия.* Само следъ вкарване на резервитѣ и съдействието на артилерията, генералъ Топаръ, къмъ *2 ч. и 10 м. сл. пл. стана господаръ на тази височина.*

На крайния лѣвъ флангъ на 122 дивизия, при в. Соколъ (отъ участъка на 2 Тракийска дивизия, собствено на Родопския полкъ) боя бѣше също ожесточенъ. Тамъ артилерията не бѣше успѣла да разруши достатъчно закритията на картечницитѣ и минохвъргачкитѣ. 148 полкъ понасяше тежки загуби. Докато 3 дружина отъ полка настжпваше къмъ височинитѣ непосредствено източно отъ Соколъ, 1 дружина, атакуваща самия в. Соколъ, попадна подъ силенъ артилерийски и миненъ огънь, даде голѣми загуби, и презъ целия день бѣше прикована на 150 метра отъ върха. 6 пѣкотенъ сръбски полкъ, отъ заладъ на височината, сжщо не можеше да напредне. А тъй като маневра на I сръбска армия бѣше въ зависиность отъ заемането на върха, а задържането му отъ противника указваше лошо влияние върху духа на тази армия, генералъ Топаръ изпрати къмъ него и останалата дружина отъ 148 полкъ, обаче тя, поради силно пресечения теренъ, закъсня.

Колониялнитѣ полкове (черни) отъ 17 дивизия на генералъ Прюно поведоха успѣшни действия срещу 3 Балканска дивизия. Отъ 5 ч. до 8 сутриньта тѣ преминаха презъ вѣковни лѣсове, атакуваха даденитѣ имъ обекти отъ позицията и ги завладѣха. 3 колонияленъ полкъ на десния флангъ на дивизията успѣ да прикове защитницитѣ срещу себе си. По-западно отъ него бѣха редомъ 1 и 54 колониялни полкове, които постепенно завладѣваха позицията: Проданова височина—платото Кравица—в. Щейновецъ. Тамъ отъ минута на минута

очакваха 95 сенегалски полкъ да обходи в. Кравица. Българитѣ (часть Ямболци. Авт.) се мъчиха да окажатъ съпротива: изкачайки отъ скривалищата си, прави върху разрушенитѣ окопи, тѣ обсипваха съ бомби настѫпающитѣ вълни. Съ едно явно пренебрежение къмъ смъртьта, заедно съ пристигналото поокрепление отъ 53 полкъ (подполковникъ Ламбриновъ. Авт.), тѣ произведоха 5 контра-атаки, които поставиха 17 Колониялна дивизия въ доста деликатно положение (т. е. че работата е била много сериозна. Авт.). Огъня на 220 герм-ското картечно отдѣление (пратено отъ генералъ Русева на в. Хлѣбарникъ. Авт.) й нанасяше тежки загуби. Дивизията имаше нужда отъ бойни припаси. 122 дивизия, задържана срещу в. 1700 и в. Соколъ, бѣ открила левия й флангъ, обаче, отъ изтокъ, лѣвия флангъ на Шумадийската дивизия й съдействуваше. Едва къмъ 3 ч. и 30 м. сл. пл., Колониялната дивизия излѣзе побѣдителка и завладѣ самия в. Кравица, съ което стана напълно господарка на участъка си.

На крайния десенъ флангъ, Шумадийската дивизия напредваше постепенно и следъ пладнѣ вече се катереше по източнитѣ склонове на в. Ветерникъ. Авангардитѣ и напредваха по източния брѣгъ на р. Сушица (Куру-дере).

Най-после, следъ общи усилия, къмъ 9 ч. вечерьта, позицията Соколъ—Добро поле — Кравица — Ветерникъ*) бѣха напълно завладѣни".

И всичко това ще рече, че за пълното завладѣване на участъка на 29 ямболски полкъ, противника е употрѣбилъ 9 часа, а за оня на 1 Тунджанска бригада цѣли 16 часа; ще рече, че ако Добро поле бѣше засилено съ достатъчни подкрепления, съглашенцитѣ, следъ като заемеха първата линия, щѣха да изпаднатъ въ тежкото положение — да бѫдатъ бити и да дадатъ хиляди плѣнници.

Ето какво пише по тоя бой и полковникъ Калафатовичъ, началникъ на оперативното отдѣление въ бившата сръбска главна квартира**):

„Пълниятъ успехъ на пробива се дължи на щастливата изненада на атаката, на неуспѣха да се заеме една тила

*) в. Ветерникъ се намира по-северно и трѣбва да се различава отъ в. Петерникъ, който влизаше въ първата линия и пише още преди пладне.

**) Въ списанието Revue Militaire Générale отъ 1920 год.

позиция, на която да се поднови борбата, а сѫщо и на грѣшки отъ висшето командуване на групата Шолцъ. Последното трѣбваше да има на разположение достатъчно резерви за контра-ударъ или най-малко за поемане отстѫпващитѣ отъ I линия части . . . Българскитѣ части отъ I линия изпълниха честно своя дългъ и указаха едно по-дълго и по-упорито съпротивление; тѣ направиха всичко, което бѣ възможно за човѣка. Ние нѣмаме намѣрение да пѣемъ хвалебни пѣсни на българитѣ, обаче трѣбва да признаемъ истината. И най-добритѣ германски части, въ едно подобно положение, не бихи могли нѣщо повече да направятъ".

Така се произнася сръбския полковникъ, обаче вижда се, че той говори само за силната съпротива, срѣщната отъ I сръбска армия по в. Соколъ и западно, която не й допусна да завладѣе на 15 позицията на 2 Тракийска дивизия. Тая съпротива се бѣ изразила така:

Едновременно съ атаката на Добро поле, противникътъ бѣ атакувалъ, съ I сръбска армия, участъцитѣ на 1 и 3 британи отъ 2 Тракийска дивизия, отъ в. Соколъ западно до в. Сравина. Макаръ неприятелскитѣ тамъ окопи да бѣха нѣщо близо, както и ония срѣщу 1 Тунджанска и 2 Балканска бригади, и сърбитѣ цѣлъ день да натискаха на фронта, Тракийци успѣха да задържатъ позициитѣ си. Сръбскитѣ атаки върху в. в. Змейца, Борцитѣ, Бороветѣ, Вѣнеца и Боруна бѣха отбити съ контра-атаки, а когато сърбитѣ влѣзоха преднитѣ окопи на в. Борцитѣ, съ повратно нападение бѣха изгласкани обратно. Тъй че, когато на Добро поле и източно, частитѣ бѣха вече пръснати и плѣнени, двѣтѣ британски бригади оставаха твърдо на мѣстата си, и само, когато Родопскиятъ полкъ напусна вечерьта в. Соколъ и съ това откри лѣвия флангъ на дивизията, тѣ отстѫпиха презъ нощьта по заповѣдь, безъ да оставятъ ни едно орждие или картечница на противника.

Още вечерьта на 15, щаба на действующата армия знаялъ за станалото на Добро поле, но се надѣвалъ, че Мирско—Мжгленския участъкъ ще се одържи. Обаче частитѣ били извънредно изморени, съвсѣмъ паднали духомъ и окончателно разтроени. Тѣ брояли въ 2 Балканска бригада и въ 81 Шейновски полкъ $^1/_4$ отъ състава си. Изпратения въ подкрепа 81 полкъ пристигналъ едва вечерьта, а германската резервна дружина и 16 Ловчанска полкъ закъснѣли. Тъй че,

на разбититѣ и останали безъ артилерия, картечници и мино-
хвъргачки части било заповѣдано: по единъ дълъгъ неу-
жрѣпенъ фронтъ да запържатъ противника поне 2 деня,
докато пристигнатъ подкрѣпленията, които, отъ своя страна,
трѣбвало да изминатъ около 30—40 к. м., следъ което да се
катерятъ по стръмнитѣ склонове на планината и тогава вече
да вематъ участие въ боя.

Лесоветѣ, планинската местность, тъмнината и общата уплаха силно пречили за възстановяването на редътъ, за вземането на частитѣ въ ржка. Разбъркани групи и маса отдѣлни войници изпълнили тилътъ. Вече бойния редъ на 2 Балканска бригада се състоялъ отъ групички, групи, отдѣления и разбъркани взводчета и ротички, безъ връзка и безъ командуване. Сжщото било и въ 30 Шейновски полкъ, който споредъ генералъ Русева (книгата му „Добро поле и 2 Тракийска дивизия") ималъ много бегълци и цѣли взводове, отъ оржжие си пробивали пжть. Запазено отстжпили презъ нощьта само I и III бригади на 2 Тракийска дивизия (слезъ като били заплашени съ обходъ откъмъ в. Соколъ).

На 16 септемврий, нашитѣ стояли на новата линия: в. в. при с. Гредешница — Яребичникъ — Царь Фердинандъ — Тунджански гребенъ — Голѣмъ Козякъ — Прѣслапъ. Само 43 полкъ, на крайния дѣсенъ флангъ на 2 Тракийска дивизия, при с. Стравина, и 3 бригада отъ 3 Балканска дивизия на лѣвия флангъ на позицията, останели на старитѣ си мѣста.

Още призори, противника предшествуванъ отъ аеропланни ескадри, разузнаващи отъ низко, стрелящи съ картечници и пускащи бомби, миналъ въ настжпване по цѣлия фронтъ. Срещу 1 и 2 Балканска бригади действувалъ Шумадийската и Тимочката дивизии, а срещу Тунджанската бригада и 2 Тракийска дивизия — три сръбски дивизии: Дунавска, Дринска и Моравска. Централно и въ обща посока къмъ в. Голѣмъ Козякъ и Бригданитѣ височини настжпвала Югославянската дивизия, задъ която следвали въ резервъ две французки дивизии. Срещу 3 Балканска дивизия противникъ повече демонстриралъ; единствената негова атака била по Прѣслапъ, която 24 Черноморски полкъ отблъсналъ кърваво. Генералъ Русевъ осигурилъ лѣвия си флангъ съ изпращането презъ нощьта на пристигналитѣ две дружини отъ 81 полкъ на в. Голѣмъ Козякъ, и дивизията му срещнала про-

тивника при следното разположение: остатъцитѣ на I Тунджанска бригада съ 53 полкъ по Тунджанския гребенъ и Бригданитѣ височини; 1 Тракийска бригада — по в. Царь Фердинандъ; 3 Тракийска бригада: 21 Средногорски полкъ — по височинитѣ западно отъ Царь Фердинандъ и 43 полкъ — на втората си позиция при с. Стравина.

21 Средногорски полкъ, усиленъ съ 4 дружина отъ 81 полкъ, действувалъ отлично; той произвелъ петь контра-атаки по в. Яребична и задържалъ цѣлъ день противника срещу себе си. 2 и 3 дружини отъ 81 полкъ на в. Голѣмъ Козякъ, ако и атакувани отъ значителни сръбски сили, задържали върха, който, два пжти завладѣванъ отъ сърбитѣ, е билъ отнемант съ контра-атака. Тѣ отстжпили привечерь, когато били обходени отъ изтокъ. 1 Тунджанска бригада, съ 53 полкъ, ако и силно разнебитена, се задържала на позицията по Бригданитѣ височини и отстжпила вечерьта по заповѣдь. 44 полкъ на дѣсния флангъ на 1 Тракийска бригада, сжщо се държалъ упорито. Само 28 Стремски полкъ, който трѣбвало да заеме позиция по в. Царь Фердинандъ, се объркалъ при отстжпването презъ нощьта, и, часть отъ него, вместо да застане на той връхъ, заела задния в. Любеница. Командиря му подполковникъ Стоенчевъ билъ принуденъ да излезе въ първата линия и лично да организира отбраната. Той вече разставилъ частитѣ по позицията и седналъ да пише донесения, но като забелѣзалъ, че почнали да валятъ куршуми отъ мѣстото, което току оставилъ ротата на капитанъ Банелиевъ, тръгналъ да провери тамъ ли е тая рота. Видѣлъ, че настжпватъ група сръбски войници, той, заедно съ щабнитѣ и прикритието си, се опитвалъ да ги залови, обаче въ това време изскочили и отъ тилътъ други сърби, и той билъ плененъ. Измѣнника Банелиевъ, съ избѣгването си, далъ възможность на противника да обходи полка, да плени часть отъ него и да го приведе въ безредно отстжпване*. Това накарало и съседния 44 полкъ да почне да се отдръпва. Тоя неочакванъ инцидентъ компрометиралъ положението на цѣлата дивизия и тя трѣбвало вече да се отдръпне вечерьта на задна позиция, обаче безъ да остави трофеи на противника.

*) На 15 септември 28 Стремски полкъ се е държалъ отлично; по неговитѣ нѣколко пжти контра-атаки се дължи до известна степень неуспеха на I сръбска армия тоя день срещу 2 Трак. дивизия.

На разсъмване на 17 септември, остатъцитѣ на 2 бригада отъ 3 Балканска дивизия, почнали да отстѫпватъ и повлекли съ себе си и 1 бригада, слѣдъ което тия части още повече се пръснали и не искали да се спратъ и биятъ. За това свидетелствуватъ реляциитѣ на бригадата, гдето се казва:

„Отъ този моментъ (около пладне на 17) започна вече деморализацията и явното общо нежелание на войницитѣ да се биятъ. По тия непристѫпни планини, по тия стръмни и скалисти долове, може да се задържа и десеторно по-силенъ противникъ, щомъ защитника желае да се съпротивлява. Общата апатия бѣше обзела всички и никой не искаше да си дада смѣтка, че съ нежеланиечо да се биемъ, ние излагаме на катастрофа цѣлата страна". — Иначе казано, че въ тая бригада, началството не е посмѣло да се противопостави съ оръжие срещу непокорнитѣ и се е оставило да бѫде завлечено назадъ.

Началника на 3 Балканска дивизия е показалъ предъ анкетната комисия следното:

„Непокорнитѣ заплашваха съ огънь и ножъ офицеритѣ и войницитѣ отъ щаба на дивизията и полицейския ескадронъ, които се опитваха да ги спратъ. Тѣ изглеждаха не убити духомъ, а вършеши умишлено деяние, което оправдаваха съ това, че били разбити и че считали безцѣлно по-нататъшното продължение на войната.

Сѫщото се вижда и отъ заключението на анкетата за действията на 3 Балканска дивизии (произведена отъ генералъ Кутинчева), изразено въ следнитѣ думи:

„Изобщо на 17 септември, 3 Балканска дивизия не е могла да задържи позициитѣ си; почти всички полкове, привечеръ, безъ да е имало особенъ натискъ отъ противника, сж напуснали доброволно позициитѣ, по общъ типиченъ пратекстъ: заплашване на флангътъ и тилътъ, отстѫпване на съседитѣ, недостигъ на патрони и пр. Презъ тоя день се подчертава усилване на деморализацията у всички части на дивизията".

Въ това време, частитѣ отъ 2 Тракийска дивизия водили бой по новата линия: западнитѣ склонове на Пантелеймонската долина — в. Пантелеймонъ — в. в. северо-източно отъ с. Полище: Генералъ Русевъ успѣлъ да събере презъ нощьта пръснатитѣ 28 Стрѣмски и 44 полкове и ги поставилъ въ бойната линия. Неприятеля първоначално натисналъ на вѫт-

решнитѣ флангове на 1 и 3 бригади, по посока на с. Бешище, и, къмъ пладне, успѣлъ да превземе височината около това село, обаче изпратенитѣ роти на 16 Ловчански полкъ се хвърлили въ контра-атака и го отблъснали. Къмъ 3 ч. сл. пл., той обходилъ дивизията и се приближилъ на 200—300 крачки до лѣвия й флангъ, обаче и тукъ стремително контра-атакуванъ отъ ротитѣ на 44 полкъ, сѫщо е билъ прогоненъ. Съ това противника е билъ принуденъ да се спре. Втората и третя дружини отъ 81 полкъ, отстѫпили презъ нощьта отъ в. Голѣмъ Козякъ на в. Кучкинъ камъкъ (гдето намѣрили една германска егерска дружина), съ редица контра-атаки успѣли да задържатъ противника и отстѫпили чакъ вечерьта, по заповѣдь. 1 Тунджанска бригада, съ 53 полкъ, се бѣ задържала въ участъка между 2 Тракийска дивизия и останалитѣ части отъ Сборната дивизия на генералъ Ройтера (командующъ по линията на в. Кучкинъ камъкъ).

До 2 ч. сл. пл., положението при 2 Тракийска дивизия било добро, когато пристигналия германски капитанъ Кьолнеръ предалъ на генералъ Русевъ заповѣдьта отъ корпусния командиръ, генералъ Суринъ: *Дивизията да се отдръпне на южни брѣгъ на р. Черна, гдето щѣла да се оттегли и 4 Преславска дивизия.* Генералъ Русевъ, въ присѫтствието на щаба си, поискалъ да му се повтори заповѣдьта и капитанъ Кьолнеръ отново я потвърдилъ, поради което, считайки, че отдръпването се прави по нѣкакви съображения отъ корпусния командиръ, разпоредилъ да се почне привечеръ. Ето по тоя начинъ произлѣзе фаталната грешка: *когато 3 Балканска дивизия отстѫпваше безредно въ северо-източна посока, 2 дивизия, по заповѣдь, завиваше на лѣво задъ р. Черна, нѣщо което се образува голѣмъ отворъ, около 50 км., въ който нѣмаше само пръснати групи, и противника бѣ вече свободенъ да се насочва въ права посока къмъ Вардара.* Моховският фронтъ вече не сѫществувалъ и положението било окончателно компрометирано, а за да се поправи трѣбвало е нови войски или пъкъ цѣлата XI армия да възвие на лѣво и съ голѣмо ядро да удари, въ флангъ на съглашенцитѣ.

Корпусния командиръ генералъ Суринъ, се отказалъ отъ заповѣдьта за отдръпването задъ р. Черна и цѣлата вина се стоварила върху Русева, макаръ че сѫществуването на тая заповѣдь да се потвърждава отъ телеграмата № 53577 отъ генералъ Русевъ до корпусния командиръ (щомъ е била получена

заповѣдьта), която гласи: „*боя не е особено сериозенъ и ще се оттегля само поради вашата заповѣдь*". Истината още повече се вижда отъ факта, че и Сборната дивизия на генералъ Ройтера (1 Тунджанска и Сборната на полковникъ Цонкова бригади и една германска дружина), източна съседка на 2 Тракийска дивизия, служаща за свръзка между последната и 3 Балканска дивизия, и защищаваща важната посока по билото Голѣмъ Козякъ — Кучкинъ камъкъ — Триборъ къмъ Вардарската долина, и тя се е отдръпнала вечерьта задъ Черна. — Ето защо изглежда, че корпусния генералъ, при бързалъ съ отдръпването на частитѣ, съ което посоката къмъ Вардара вече останала свободна, за да оправдае грешката си, е стоварилъ вината върху неприятния му български генералъ, смѣната на когото той вече поискалъ още на 16-и вечерьта съ мотивировка, че Русевъ не билъ схващалъ вѣрно обстановката и че отстжпилъ безъ нужда отъ линията: Голѣмъ Козякъ — Тунджански гребенъ — Царь Фердинандъ — Яребичника, безъ да съобщи и на съседната 4 Прѣславска дивизия. Всичкото това обаче не отговаря на действителностьта. Както казахме вече, 2 дивизия е отстжпила поради безредното отдръпване на 28 и 44 полкове (инцидента на Любеница), а началника на 4 Прѣславска дивизия е показалъ предъ анкетата: Не е вѣрно, че генералъ Русевъ не ме е предупредилъ за отдръпването си; когато прочетохъ тоя мотивъ въ заповѣдьта по корпуса, азъ поискахъ разяснение отъ щаба на корпуса".

Тъй или иначе бѣ смѣненъ българския началникъ, дивизията на който 3 дена бѣ се опитвала да спре вражеското напредване и която, ако не бѣ отдръпната задъ р. Черна, можеше да продължи съпротивата си по задните върхове, та да се даде време да се изкачатъ на билото идящитѣ подкрепления.

ГЛАВА IX.

Замѣстникъ главнокомандующия на фронта.

Както видѣхме ло-рано, замѣстникъ главнокомандующия генералъ Тодоровъ не остана въ главната квартира, а замина на фронта на 16 септември. За да се видятъ мотивитѣ за това, както и какво е направено отъ него срещу пробива, ще си послужимъ съ даденитѣ отъ него обяснения:

„За да получа ясна представа за положението, заминахъ на фронта и първомъ се отбихъ при щабоветѣ на II и I армии, гдето, отъ разговора съ командующи армиитѣ, извлѣкохъ впечатление, че войскитѣ имъ не сж готови за единъ контра-ударъ (между другото — часть отъ артилерийскитѣ оне на II армия били пратени съ предаденитѣ на I армия батареи). На 17, стигнахъ въ щаба на 3 Балканска дивизия и го сварихъ вече преместенъ въ с. Конопище, при едно трескавично приготовляване за по-нататъшно отстжпване. Жалко беше да се гледа какъ по въздушната линия се носеха столове, столчета, маси, кюнци и разни дреболии, а по-важнитѣ, войнитѣ припаси, се оставяха. Дивизионния интендантъ бѣ въ отпускъ и нѣмаше кой да уреди отвоза. Назначения наскоро началникъ щаба на дивизията едва успѣваше да приеме донесенията и да дава съответнитѣ разпоредби. Генералъ Рибаровъ се суетѣше въ всичко; при всѣко донесение, той отваряше картата и търсеше пунктоветѣ, поради което го запитахъ: *обикалялъ ли е позицията презъ двегодишното стоене на нея*, на което получихъ отговора, *че не е обикалялъ, понеже билъ боленъ*. На повторното запитване: *защо не е поискалъ да бжде смѣненъ на време*, Рибаровъ отговори, *че сутрешния день телеграфиралъ въ главната квартира да го сменятъ*. — когато въ сжщность, подобна телеграма той подаде на другия день, следъ като бѣхъ вече поискали уволнението му.

Понеже видѣхъ съ очитѣ си, продължава генерала, безредното отстжпване въ тилътъ и че подкрепленията се из-

пращатъ напредъ, гдѣто могатъ да бѫдатъ увлечени отъ отстѫпающитѣ, подадохъ следната телеграма до щаба си въ Кюстендилъ:

„Тукъ положението е неоясне́но и се мени всѣки часъ. Частитѣ сѫ доста разстроени, особено 29, 32 и 80 полкове, а отчасти и 24 полкъ. Липсва свръзка съ съсѣдитѣ и нѣма предварително решение за стабилизиране новъ фронтъ; както върви работата не е мжчно противника да печели все нови и нови успѣхи. Ако ли едно отстѫпване се наложи, I армия трѣбва да вземе мѣрки за охрана съ завиване на дѣсния си флангъ по Мариянската планина. Трѣбва да се направи всичко възможно за да се пратятъ подкрѣпления, а особено повече планинска артилерия, и пр."

За да спра безредието, още на мѣстото разпоредихъ пристигащитѣ подкрѣпления да се спиратъ северно отъ с. Конопище, дето да се стабилизира единъ фронтъ, къмъ който да се присъединятъ отстѫпающитѣ части, както и резерва, изпратенъ отъ I армия (2 полка и 5 батареи).

На 18, заминахъ отъ щаба на 3 дивизия съ най-грозно впечатление. Войскитѣ отстѫпваха безспирно; не се задържаха на никоя позиция. Частитѣ, разнебитени и излѣзли изъ ржцетѣ на началницитѣ си, не слушаха никого; заплашваха съ оржжие всѣки, който се опита да ги посъвѣтва да се върнатъ обратно. Цѣли взводове, безстройно и навели глави, вървяха назадъ. На запитване кждѣ отиватъ, или не отговаряха или даваха оскърбителни отговори.

Вечерьта пристигнахъ въ Шипъ и имахъ разговоръ съ командующия XI армия генералъ Щойбенъ. И тамъ сѫщо нѣмаха ясна представа за положението. Генералъ Шойбенъ, не само считаше невъзможно настѫпването съ войскитѣ му, а че може би че ще се наложи скоро тѣ да отстѫпятъ отъ главната позиция. Тукъ се съгласихъ съ мнението на началникъ щаба Шверинъ да се не бърза съ отстѫпването, понеже смѣтахъ, че, следъ нѣкой день, може да стане възможно да минемъ съ дѣсното крило въ настъпване.

На 19 септември се върнахъ при щаба въ Кюстендилъ, но понеже отъ свѣденията, които се имаха тамъ, разбрахъ че непріятеля се насочва въ посока на Щипъ, решихъ да замина за Криволакъ и да организирамъ временна тамъ съпротива, докато пристигнатъ подкрѣпления и се уреди нападъ на не-

пріятелскитѣ флангове съ 2 и 4 дивизии и съ всйскитѣ отъ I и II армии. На 20 септември, по шосето за Криволакъ, срѣщнахъ групи войници, омърлушени, мрачни, не искащи да се спратъ; нѣкои даже заплашваха съ оржжие. Пжтя бѣ задръстенъ съ отстѫпающи обози. Безредица ужасна; всѣки се стреми да се отдалечи възможно повече отъ бойното поле.

На следующия день, намѣрихъ тоя пжть още по-задръстенъ. Срѣщнахъ въ отстѫпление 80 и 87 полкове, съ две планински батареи, следъ малко пристигна и 66 полкъ. Въ тѣзи части, офицери и войници, началници и подчинени, бѣха съвсѣмъ отпаднали душевно и физически. Лица изтощени и изгорѣли отъ слънцето, устни попукани отъ жажда. Това бѣха хора още съ запазена дисциплина и съ съзнание на дълга; тѣ ме послушаха, върнаха се назадъ и заеха позицията, която имъ указахъ. Тамъ имаше и 2 ескадрона отъ 8 коненъ полкъ, съ командира на полка, полковникъ Войниковъ. Тѣ бѣха бодри и дѣйствуваха смѣло. Пѣхотнитѣ войници имаха само по 20 патрона на пушка, а въ батареитѣ ни единъ снарядъ. Тутакси разпоредихъ да се докаратъ тамъ отъ Велесъ съ камиони и да се доведатъ отъ Щипъ товари за изнасяне на позицията вода и храна. За общъ началникъ на тѣзи войски назначихъ полковникъ Икономовъ. Общата численость на тия случайни защитници на Криволашката позиция едва достигаше около хиляда и двесте души. Нѣмцитѣ и тукъ вече се бѣха намѣсили. Генералъ Шойбенъ бѣ изпратилъ нѣкой си майоръ Фалкенхаузенъ, а генералъ Шолцъ полковникъ фонъ Плашманъ (изглеждащъ на изваденъ отъ нѣкоя архива и дошелъ да си създаде кариера на чуждъ гръбъ). Скрилъ автомобила си въ едни храсти, стушилъ се тамъ съ телефона си, тоя германецъ започна да приканква при себе си нашитѣ началници отъ позицията. Понеже видѣхъ, че той бърка на работата, заповѣдахъ да не изпълняватъ заповѣдитѣ му, и тъй като на Криволашката позиция нѣмаше нито единъ германски войникъ, предложихъ му да си върви. Дълго време се мжчихъ да влѣза въ телефонна връзка съ щаба на дѣйствующата армия и съ командующия I армия; телефонитѣ бѣха въ германски ржцѣ, и, най-послѣ, следъ дълги препирни и заплашване, сполучихъ да взема телефона. Отъ тукъ заповѣдахъ на щаба на дѣйствующата армия да телеграфира на началницитѣ ни 2 и 4 дивизии да атакуватъ въ флангъ настѫпащия къмъ Криво-

лакъ неприятель. Отъ командующия I армия поискахъ да отдѣли колкото може войски за да атакуватъ въ флангъ по посока на с. Радня, на което ми се отговори, че може да отдѣли само 14 Македонски полкъ, комуто вече далъ тази задача. На 29 Ямболски полкъ, който бѣ миналъ по-рано презъ Щипъ за Кочани, пратихъ заповѣдь да се върне назадъ. При минаването му презъ Щипъ, пропуснахъ го край себе си; на поздрава ми нѣкои войници отговориха, а по-голѣма маса часть мълкомъ отминаха. Ротитѣ бѣха въ много слабъ съставъ. Виждаше се една злоба у войницитѣ; па и самитѣ офицери бѣха омърлушени. Заповѣдахъ полка да се спре южно отъ Щипъ, въ подръжка на частитѣ при Криволакъ.

На 24 септември, неприятеля почна да натиска върху Криволашката позиция и да обхваща фланговетѣ ѝ. На пристигналата отъ югъ тежка батарея заповедахъ да спре и да заеме позиция. Стрелбата отъ нея подбодри нашитѣ войници, и неприятеля, спре напора си срещу дѣсния флангъ, обаче къмъ 2 ч. сл. пл., той отново почна да натиска и слабитѣ ни части, застрашенн отъ двата фланга и измерени отъ безводието, почнаха безредно да се оттеглятъ. Офицеритѣ не можеха повече да въдворятъ реда. Остана пакъ полковникъ Войниковъ, съ своитѣ два ескадрона и картечници, да задържи неприятеля и да дава възможность на пехотата и артилерията да се оттеглятъ. 29 Ямболски полкъ, който бѣ оставенъ отъ мене въ подръжка, южно отъ Щипъ, още презъ нощьта бѣ изчезналъ. Подкрепленията, за които съобщи щаба на действующата армия, че пристигатъ, не се явиха; германскитѣ подкрепления сжщо. При това положение, убедихъ се, че не може повече да се задържи неприятеля, нито да се организира нѣкжде наблизо съпротива и заповѣдахъ на подполковникъ Икономова и полковникъ Войникова да се одрѣпватъ постепенно къмъ Калиманската позиция. Въ Радовищъ потърсихъ телефонна връзка съ командующия I армия, обаче не можахъ да я добия; телефона се указа заетъ отъ германски обозни офицери, не признаващи никакво българско командуване; за тѣхъ бѣ много по-важно да спасятъ своитѣ обози и това, което бѣха ограбили отъ българското население.

Указаната съпротива у Криволакъ и постепенното съ бой отдрѣпванн на 6 коненъ полкъ повлия върху противника

и той почна да настжпва предпазливо по лѣвия брѣгъ на Вардаръ, съ което бѣха спечелени три дни.

По пжтя за Радовищъ сварихъ два камиона съ германски войници (отъ ландшурма), идящи на помощь; по-нататъкъ другъ камионъ съ германски картечници. Като ги запитахъ защо не вървятъ напредъ, тѣ ми отговориха, че нѣматъ патрони и газови маски. Това бѣха обещаните германски дивизии!

Въ Радовищъ пристигна генералъ Цвѣтковъ, който бѣ получилъ заповедъ: съ части отъ I армия да атакува флангово неприятеля на Криволашката позиция. Генералъ Цвѣтковъ ми доложи, че разложението почнало и въ 9 дивизия и се съмнѣва въ устойчивостьта и на поверенитѣ му части, а на сутриньта, следъ направената провѣрка, той ми заяви, че войскитѣ му съвсемъ не вдъхватъ довѣрие. Войници и офицери били омърлушени, убити духомъ; между първитѣ се слушало ръмжение и незадоволство.

На 25 септември, заминахъ за щаба на I армия, който ще бѣ преместилъ въ с. Баница. Сварихъ го готовъ да отпжтува за Пехчево. Командующия армията ми доложи, че войнитѣ му отъ день на день все повече се разлагатъ. Предишния день билъ при тѣхъ на Костуринската позиция; всичнитѣ му обещали, че ше останатъ тамъ и ще срещнатъ неприятеля, обаче вечерьта тѣ се дигнали отъ позицията и отстжпили. Предложихъ на генералъ Нерезова, като оттегли армията си къмъ Пехчево, да заеме позиция по планинитѣ: Кадж Мезаръ, Драголева планина и върха Огражденъ, а войнитѣ на генералъ Цвѣтковъ да се отеглятъ на Калиманската позиция. Отъ с. Баница продължихъ за щаба на XI дивизия, заедно съ Князъ Кирилъ, който презъ нощьта, съ голѣмъ трудъ, бѣ успелъ да се промъкне между отстжпващитѣ войски.

(Бѣхме пропуснали да споменемъ, че Царския синъ Кирилъ Преславски, командуваше батарея въ 5 Дунавска дивизия и презъ цѣлата война се намираше на бойната линия и, заедно съ другитѣ строеви офицери, носеше тяжеститѣ и опасностьта въ първата линия. Авт.).

Къмъ обѣдъ, продължава г-лъ Тодоровъ, стигнахъ въ щаба на тая дивизия, гдето всичко бѣ спокойно. Следъ обѣдъ отидохъ въ щаба на II армия, гдето командующи армията пакъ ми доложи, че частитѣ му, макаръ още и здрави, не сж въ състояние да предприематъ каквото и да е настжпление.

Като се убедихъ, че не ще може да се спре по-нататъшното неприятелско напредване, че разложението на войскитѣ отъ 3 и 2 дивизии е пълно и че е почнало да се разпространява и между войскитѣ отъ I армия, за да се запази цѣлостьта и здравината поне на II армия, решихъ да предложа на правителството да побърза съ сключването на примирие.

Извикахъ по телефона министръ-председателя г. Малиновъ, изложихъ му положението на фронта и изказахъ мнение да се предложи примирие и да се спратъ военнитѣ действия".

Съ горното изложение генералъ Тодоровъ прави кратъкъ отчетъ за дейностьта си като замѣстникъ главнокомандующия, която, като неизвестна за мнозина, давала поводъ за нападки вания върху му, че, съ заминаването си, презъ най-решителнитѣ дни, на фронта, билъ изпусналъ отъ ржце главното командуване. . ." Азъ, добавя той, при бъркотията, която сварихъ, съ автономностьта на германското командуване, при слабото ориентиране, което получихъ, за произлѣзлото при Добро поле отъ щаба си въ Кюстендилъ*), и при нередовното функциониране на телефоннитѣ и телеграфни съобщения не можахъ нищо друго да направя освенъ да отида на фронта както постоянно правеше генералъ Жековъ, и да се помжча тамъ да бжда полезенъ. Азъ не държахъ смѣтка за постоянната опастность отъ неприятелскитѣ аеропланни картечници и за възможностьта да пострадамъ отъ бунтарски ножъ или куршумъ, и заминахъ при частитѣ. Наистина не успѣхъ да дамъ щастливъ поврат на работитѣ, обаче, при тежкото положение на новоназначенъ и още безъ авторитетъ замѣстникъ, когото войскитѣ виждаха за пръвъ пжть, азъ направихъ всичко възможно, споредъ собственитѣ си схващания, действувайки на самото мѣсто и поддържайки постоянно връзки съ Щаба си, комуто телеграфирахъ да заповѣда направо на 4 Преславска и 2 дивизия да атакуватъ въ фланга. Когато съобщенията бждеха прекъснати, азъ щѣхъ да бжда вече съвсемъ безполезенъ, ако се намирахъ въ щаба, откол-

*) Генералъ Тодоровъ заявява, че (като помощникъ главнокомандующъ), искалъ да му се опредѣлятъ правата, да му се разреши да обиколи фронта и да се запознае съ частитѣ, обаче било му разрешено само да направи прегледъ на частитѣ на командуването отъ него до скоро II армия.

нато бѣхъ на фронта. Веднъжъ се върнахъ въ Кюстендилъ, но щомъ разбрахъ, че противника се доближава до Варваръ, тутакси заминахъ отново на фронта, за да уредя съпротива при Криволакъ, съ което спечелихъ два-три деня, за да не навлезатъ враговетѣ въ пределитѣ на Царството, преди сключването на примирието. Изобщо, непознаващъ положението, азъ не можахъ да направя на 16 бърза промѣна въ завареното становище на щаба, да вземе самостойно решение и да го наложа върху онова на началника щаба си и на групата Шолцъ."

Така е, ще добавимъ и ние, защото, при подобно опасно положение, само гениялнитѣ военачалници, които сж много рѣдки, вематъ самостойни решения, и въобще отиватъ „Va banque" за повратъ въ действията. Иначе при подобни условия, който и да би билъ отъ строевитѣ началници на мѣстото на генералъ Тодорова едва ли би могълъ да направи нѣщо за спасението на Отечеството.

ГЛАВА X.

Една българска победа средъ катастрофата, останала безъ последица.

На 18 септември, съглашенцитѣ бѣха вече пълни господари на Мориховскитѣ планини. Тѣ образуваха силенъ плацдармъ и оттамъ можаха да се насочватъ въ желателна посока, а особено въ свободната вече и най-кжса къмъ Овче поле, та да заплашатъ тила на I и XI армии и съобщенията къмъ Царево село, по Морава и къмъ Скопие. Тѣ почнаха усилено да преследватъ отстжпающитѣ части, особенно съ аеропланнитѣ си ескадри, и тѣхното нахално увиране, на 21 вече достигна р. Вардаръ. Следъ двудневенъ бой, около с. с Дрѣновци и Градско, тѣ отхвърлиха пристигналитѣ български подкрепления и окончателно осигуриха по-нататъшното си настъпване. Време за колебание не оставаше и крайно необходимо бѣ да се вземе по-скоро решение: *или контра-атака съ армиитѣ отъ свободнитѣ крила, или незабавно отдръпване на цѣлия фронтъ.* Обаче сгоднитѣ моменти презъ 18, 19 и 20 бѣха безвъзвратно пропаднали. Когато I и II балкански бригади не искаха повече да се биятъ и безредно се спущаха къмъ Вардаръ, тамъ, около Дойранъ, частитѣ на I армия на генералъ Нерезовъ, не само останаха на позициитѣ си, но нанесоха и тежко поражение на англійскитѣ и гръцки войски. Защо не бѣ използуванъ тоя голѣмъ успехъ, ще видимъ по-нататъкъ, следъ като се запознаемъ съ тоя победоносенъ бой.

I армия имаше следния съставъ и разположение: а) *дѣсенъ участъкъ* — 5 Дунавска дивизия, по дѣсния брѣгъ на р. Вардаръ, на височинитѣ, спусакщи се въ източна посока отъ пл. Кожухъ до Гевгели; б) *центъръ* — Планинската и 9 Плѣвенска дивизия, по лѣвия брѣгъ на Вардара до подножията на Бѣласица и в) *лѣвъ участъкъ* — една Македонска бригада, по югозападнитѣ склонове на Бѣласица. Общия фронтъ бѣ около 50 к. м., срещу който противникътъ разполагаше съ 4 англійски, 4 гръцки и 2 французки дивизии.

На 16 септември (следъ пробива на Добро поле), англичанитѣ, съ около 16 батареи, открили силенъ огънь по позициитѣ на 9 Плѣвенска дивизия на генералъ Вазовъ (Вл.), и изстреляли около 70,000 снаряди. Частитѣ заели мѣстата си и останали въ пълна бойна готовность. На 17, въ ранни зори, противника открилъ огънь съ около 550 топа, по участъка на 9 дивизия, а сжщо и по 5 Дунавска и Планинската дивизии, обаче послѣдния съ голѣми прекъсвания. Той пусналъ аеропланни ескадри (за урегулирване на огъня си), а нашия въздушенъ флотъ не билъ въ състояние да се противопостави... Артилерийски огънь изсипалъ около 300,000 снаряди, съборилъ на много мѣста теленитѣ мрежи, окопитѣ, телефонитѣ и телеграфни съобщения, обаче солидно устроенитѣ галерии — не можалъ да повреди, и пехотата въ тѣхъ спокойно очаквала срещата съ неприятелскитѣ части.

На смръкване, противника се опиталъ да настжпи, обаче билъ отблъснатъ. Къмъ 10 ч. сл. пл., неприятелския огънь достигналъ максималното си развитие и продължилъ цѣла нощь. Разположението на плевенци било засипано и отъ снаряди съ задушливи газове, и всички галерии и подслони били напълнени съ дебели удушливи пластове. Наденатитѣ своевременно маски отстранили опасностьта, макаръ че много войници били опиянени и почти отровени. Това показвало, че атаката на сутриньта е предстояща, поради което нашата артилерия, не обръщайки внимание на неприятелската, подържала усиленъ огънь по закрититѣ пунктове, гдето се предполагало да има съсредоточени неприятелски части.

На 18 септември, къмъ 4½ ч. сутриньта, артилерийския огънь по плѣвенци отново билъ засиленъ, а подъ негова закрила, неприятелскитѣ части, придружени отъ ниско хвърчащи аероплани, се понесли въ атака. Огъня на далекобойнитѣ топове билъ принесенъ въ тилътъ, по пжтищата и позициитѣ, и даже по щаба и домакинската служба на 9 дивизия. За непосредствено водене на атаката върху плѣвенци и бригадата македонци, англійския генералъ Милне насочилъ три англійски и двѣ гръцки дивизии, и два французки полка, т. е. около 56 дружини, 550 орждия и 1300 картечници, срещу 41 дружини, 150 топа и 250 картечници, български. Дадения въ разпореждането на командующия армията 14 Македонски полкъ, по заповѣдь на генералъ Шолцъ, билъ отнетъ и изпратенъ къмъ Мжгленско.

Нашата артилерия употрѣбила извънмѣрни усилия да спре атаката, обаче къмъ 8 ч. пр. пладне, противника успѣлъ да отхвърли преднитѣ плѣвенски части и почналъ да се доближава до главната позиция. Нашитѣ картечници, разположени шахматно, бомбардиритѣ и миньоритѣ, и решенитѣ да умратъ пѣхотинци, начело съ началството, се надпреварвали въ усилията си, да спратъ врагътъ . . . Цѣлия день всичко е било забулено отъ прахъ и димъ; виждали се само блѣсъцитѣ на ракетитѣ и въздушнигѣ хвърчила: слушалъ се само хаосния шумъ на гърма на топоветѣ и минитѣ, на нервозното тракане на картечницитѣ, и на ехото-хала отъ планинитѣ. Всичко било съборено, унищожено; здрави били само войницитѣ, готови да посрещнатъ и контра-атакуватъ противника. Борбата вече била въ пълния си разгаръ, а, презъ това време, генералъ Нерѣзовъ нѣмалъ никакви сведения за хода на боя и, ако и да билъ спокоенъ, че плевенци ще изпълнятъ честно дълга си, решилъ да отиде въ бойната линия и съ присъствието си още повече да ги окуражи.

Къмъ 10 ч. пр. пл., когато противника навлѣзълъ въ нѣкои участъци отъ главната позиция, намѣсили се частнитѣ подръжки на дивизията и армейскитѣ резерви, и съ контра-атака, отблъснали непиятелскитѣ части и взели обратно изгубенитѣ пунктове. Съсредоточения огънь на нашитѣ батареи нанесалъ голѣми загуби на бѣгашия противникъ.

Атаката срещу плѣвенци била отбита, обаче, къмъ 2 ч. сл. пл., една силна колона, собственно Критската гръцка дивизия, подпомогната съ части отъ 28 английска, неочаквано се насочила къмъ лѣвия флангъ на армията, срещу Македонската бригада, намираща се на позиция по юго-западнитѣ склонове на Бѣласица), брояща всичко 3000 борци, 60 картечници и 24 орждия. Цѣлта на атаката била да се овладѣе единствения пѫть за отстѫпване на армията, шосето Валандово-Струмица. Тая колона се разгънала въ боенъ редъ и извадила по равнището придружающитѣ я 9 батареи. . . Последнитѣ, стигнали на действителенъ артилерийски обстрѣлъ и вече застанали на позиция, били обсипани отъ нашата артилерия съ убийственъ огънь и, въ продължение на късо време, били доведени до несъстояние да дайствуватъ. Коне, прислуга, упряжъ, зарядни ракли зафърчали на парчета и цѣлата тая артилерийска маса била разнебитена и орждията ѝ изпочупени. А въ това време неприятелскитѣ пѣхотни части бързо отивали къмъ позицията,

обаче, нашитѣ батареи пренесли огъня си върху тѣхъ и ги обърнали въ бѣгащи тълпи. При подобна гръцка напасть, високата трева, покриваща полето, се запалила и почнала да гори падналитѣ ранени и настигнатитѣ бѣгълци. Бойното поле заприличало на ада на Данте, въ който най-тежката участь се паднала на гръцката Критска дивизия.

Този е билъ момента за единъ контра-ударъ, поради което генералъ Нерѣзовъ разпоредилъ: невзелата участие въ боя дружина отъ 34 Троянски полкъ да стане задъ участъка на Македонската бригада и самъ отишелъ при германския полкъ (току пристигналъ при армията), та заедно съ поисканата помощь отъ II армия, да насочи бригадата въ контра-атака. Оказало се обаче, че германския полкъ е билъ привлеченъ на западъ и, понеже помощьта отъ II армия закъсняла, контра-атаката била отложена.

На смръкване боя замрѣлъ, за да не се почне вече никога. Гърцитѣ оставили на бойнато поле повече отъ 1000 мъртви, много тежко ранени, и стотици плѣнени, успѣли да се укриятъ въ мъртвото пространство предъ позицията. Предъ 9 дивизия, следъ пладне, боя сѫщо затихналъ. Отбития противникъ оставилъ и тамъ хиляди трупове и множество ранени; плячка: 50 тежки и 100 леки картечници, хиляди пушки, безброй снаряжения. Заловени били около 400 пленници.

Вечерьта генералъ Нерѣзовъ заповѣдалъ на Планинската дивизия да удари презъ нощьта въ флангъ на английскитѣ части, все още стояши, ако и отдалечено, срещу 9 дивизия: Атаката излѣзла сполучлива и осуетила действието на съсредоточената тамъ английска дивизия, за обходъ на дѣсното крило на 9 дивизия.

На 19 септемврий, преди разсъмване, противника предприелъ нови нападения. До 3 ч. преди пладне, неприятелската артилерия хвърлила 9 газови вълни върху главната позиция на плевненци и следъ това пехотнитѣ му части отново тръгнали въ атака. Излѣлъ се новъ ураганъ отъ снаряди и се започнали редица атаки и контра-атаки. Плѣвенци и тоя пѫть проявили безстрашие и непоколебимо отразявали неприятелскитѣ напори. Въ тоя последенъ и най-силенъ бой, английскитѣ и гръцки дивизии окончателно били разбити и безредно се оттеглили въ укрепенитѣ си позиции.

Побѣдата при Дойранъ е била спечелена при загуби на 83 офицери и около 3000 войника, срещу 12,000 души гърци убити и двойно повече ранени.

Следъ боя, ликующитѣ побѣдители, почнали да се уреждатъ за нови подвизи: да посрещнатъ други атаки или да минатъ въ настѫпление. За да може да настѫпи, командующия армията поискалъ подкрепления поне два полка, обаче вмѣсто да му се дадатъ такива, получилъ заповѣдь да оттегли незабавно цѣлата си армия (заплашена съ обходъ отъ западъ). Това било гръмъ отъ ясно небе, и, при всичкитѣ противопостави и молби, генералъ Нерезовъ, ако и да виждалъ, че това отстѫпване, следъ тежко изнесена победа, ще деморализира войскитѣ, билъ принуденъ да заповѣда отдръпването. То се почнало на 20 презъ нощьта.

Ето славната победа, която нанесоха частитѣ на I армия; ето какъ доблестно се противопоставиха юнацитѣ плевенци, планинци и македонци, срещу двойно по-силния противникъ, действуващъ и съ одушливи газове, и то, едновременно, когато французи и сърби нахално гонеха безредно отстѫпващитѣ отъ Мориховско части. Ето какъвъ обратъ получаватъ работитѣ, когато началницитѣ не се страскатъ предъ нищо въ борбата срещу деморализацията, и успеятъ да разведрятъ войнишкпта заблуда и да въдворятъ въ душата на борцитѣ чувството на дългътъ за силна противопостава. . . Ето най-после какви резултати могатъ да се получатъ, когато позициитѣ сѫ укрепени системно и борбата се води при дълбоко разположение на частитѣ, застанали отзадъ на главната отбранителна линия, при едно слабо заемане на преднята позиция.

Презъ време на тия боеве, съседната II армия не бѣ потревожена и тя не рискна да спомогне на атакуваната I армия, или пъкъ, съ частично настѫпване, да се опита да спре развиването на неприятелския успехъ въ Мориховско. Отъ поисканитѣ разяснения отъ началникъ шаба на тая армия, генералъ Сирмановъ, се установява следното:

II армия въ съставъ: 2 бригади отъ Македонската дивизия — на Бѣласица, 7 Рилска дивизия — около Демиръ Хисаръ и 2 Тунджански бригади — при Сѣресъ, всичко 42 дружини, е била изтегната на единъ фронтъ около 60 км. Всичкитѣ полкове, поради маларията, имали слабъ съставъ, около 1100 души всѣкой, и едва можели да завзематъ голѣмитѣ участъци. Предварителна подготовка за възможна офанзива не е била заповѣдана отъ щаба на действующата армия и е останала въ сила директивата за пасивность, поради което не е била направена никаква промѣна въ разположението на армията. При голѣмия фронтъ, било опасно да се отслабва предната линия и предварително да се образува отзадъ маневрено ядро. При това, на предстоящата съглашенска офанзива щаба на II армия е гледалъ като на поранщнитѣ и не е вѣрвалъ, че може да се развие до степень да компрометира тъй силно общия фронтъ. На произходящитѣ боеве около Дойранъ се е гледало спокойно. Знаейки извънредно силно укрепената позиция на I армия, а особено на 9 дивизия по в. Дѫбъ, и засилването на тая армия съ батареи, взети отъ II и IV армии, и предаването къмъ нея на 14 Македонски полкъ, генералъ Луковъ е считалъ отбраната на I армия осигурена и че единствената подкрѣпа, която трѣбва да укаже на тая армия, е да стои твърдо на позициитѣ си и съ това да запази и лѣвия флангъ на тая армия.

Когато генералъ Нерѣзовъ поискалъ подкрѣпления, генералъ Луковъ му изпратилъ единствената свободна дружина отъ съседната Македонска дивизия и повече нищо не е можалъ да направи. Освенъ взетитѣ отъ армията му 4 тежки батареи за I армия, било му отнето още и цѣло полско артилерийско отдѣление и почти всичката планинска артилерия, които били придадени на изпратенитѣ, за посрещане на неприятелския успехъ, къмъ Мориховско и Криволакъ, войски, поради което останалата му артилерия вече била безъ впрегателни коне и не можала да се запрегне. За да се спомогне за отбиването на атаката на Критската дивизия срещу I армия, той изнесалъ една тежка батарея по склона на Бѣласица, която, съ фланговия си огънь, съдействувала много за разгрома на тая дивизия. Тъй че II армия не е бездействувала, а съ задържането си по Бѣласица, като ость на връщение при попятатъшното огъване на отстѫпающитѣ линии между пл. Бабуна и Струмица, е принесла заслуга за ненагазването на противника въ предѣлитѣ на Царството. Ако тя бѣ настѫпила, рискувала е сто на сто да се дезорганизира и пръсне и, съ това, да постави и I армия въ положение да не може да отстѫпи.

Настѫпване съ цѣлата армия за контра-ударъ било невъзможно. Преди всичко не се е разполагало съ коне за запрегане на батареитѣ (полски). Круша планина била твърде силно укрепена, повече отъ позицията на Плѣвенци по в. Дѫбъ (у която англичанитѣ си разбиха главата), и срещу нея

нужна е била силна тежка артилерия, съ каквато армията не разполагала. Частитѣ първомъ трѣбвало да преминатъ 15 километровото равнище по Струма, да завладѣятъ първата неприятелска позиция по лѣвия брѣгъ на рѣката, и, като се прехвърлятъ на дѣсния, да атакуватъ и втората, още по-силно укрепена, неприятелска позиция по Круша планина. По полето всичко се виждало като на длань и нѣмало никакви закрития за позиции на артилерията и подстжпи за пехотата, поради което атакующитѣ сж рискували да попаднатъ подъ накръстенъ огънь, много по-ужасенъ, отколкото англичанитѣ и гърцитѣ при Дойранъ. Повече отъ очевидно било, че подобна атака, особено безъ достатъчна артилерия, не е по силитѣ на войскитѣ и щѣла е да се свърши, или съ повръщане назадъ още въ началото на кръстосания артилерийски огънь, или пъкъ съ тежко поражение въ последния моментъ. Едното и другото щѣло е да донесе безредно отдръпване назадъ, което гърцитѣ би използували за натикването на тая армия въ тѣсното Крѣсненско дефиле и за катастрофалното й тамъ разбиване.

Тия сж мотивитѣ, които щабътъ на II армия противопоставя срещу натякванията, че по собственъ починъ, не е заповѣдалъ контра-офанзива срещу Круша планина. Тая аргументация, ако и противна на принципа — да се парира неприятелския успехъ съ удари отъ фланговетѣ, се явява всѣкъ основателна, понеже контра-удара освенъ, че не е билъ предварително подготвенъ, а напротивъ отслабенъ съ изтеглюването на артилерията,па и самъ командующиятъ армията положително е билъ убеденъ, че при подобни условия, ако той се предприеме, не само нѣма да донесе успехъ, но сигурно повръщане назадъ и паника...*) а тогава: бѣгство по Крѣсненското дефиле и навлизане на гърци и сърби въ предѣлитѣ на България, по-рано отъ сключеното примирие, нѣщо, което сжществено е щѣло да влоши положението ни, като побѣдени съ силата на оржжието. — Ето защо, принудени сме да търсимъ и тукъ вината по-горѣ, у щаба на действующата армия, който бѣ длъженъ предварително да обмисли въпроса за контра-удара, да заповѣда подготовката му и да наложи „Sine qua non", решението си на командующи армиитѣ.

*) Презъ май месецъ, когато е било заповѣдано на II армия да ѝ помогне на обратното завладѣване на Яребичнитѣ височини, съ една демонстративна атака къмъ Круша планина, спусналитѣ се части на полето постепенно се издърпали презъ нощьта назадъ; просто не искали да настжпватъ. За тия части паметни били още голѣмитѣ загуби, които дадоха 13 Рилски и 14 Македонски полкове презъ 1916 год., въ тридневнитѣ боеве срещу англичанитѣ, а особенно при атаката на с. Еникьой.

Интересното е, че IV армия, намираща се долу при морето, бѣ държана въ пълна неизвестность за произлѣзлото на Добро поле. Едва на 16 презъ нощьта бѣ узнато, отъ частенъ източникъ, че противника е пробилъ фронта, обаче нашитѣ сж успѣли да се задържатъ по дветѣ страни на в. Голѣмъ Козякъ. На другия день бѣ узнато отъ II армия, че за отбиването на противника били насочени 4—5 полка, което внесли увереността, че противника сигуръ ще бжде отхвърленъ. На 17 презъ нощьта, сжщо чрезъ щаба на II армия, бѣ узнато за силнитѣ боеве, които противника водѝ въ Мориховско, по всѣка вероятность съ изпратенитѣ тамъ подкрепления; а когато на 19 вечерьта се получи съобщението, че I армия на генералъ Нерезовъ е останала победителка при Дойранъ, вече се счете, че всичко отива въ наша полза. На 20, за по-голѣми подробности по Дойранския бой, бѣ извиканъ по телефона генералъ Луковъ, който едва вечерьта можа да се яви (билъ на неблюдателния си пунктъ на в. Висока чука на Бѣласица) и съобщи, че I армия почнала да отстжпва (противникътъ заплашилъ дѣсния ѝ флангъ). Тая изненада, бѣ допълнена на 21 отъ заловената радиотелеграма за станалия бой при с. Трояци, — т. е., че противникътъ е вече около Варвара. Тогава елвамъ можа да се разбере, че всичко е изгубено. Командующия IV армия поиска да говори съ щаба на действующата армия и да узнае подробности по станалото.

И, при всичкитѣ направени до тоя день безуспешни опити да се влезе въ свръзка съ тоя щабъ, следъ четиричасово нощно чакане на телефонътъ, успѣ да се говори съ генералъ Бурмова. Генералъ Тошевъ, въ присжтствието на началникъ щаба генералъ Азмановъ, началникъ на оперативното отдѣление подполковникъ Василевъ и личния си адютантъ поручикъ Гължбовъ, натякна защо го държатъ въ неведение и запита: защо не действуваме, на което генералъ Бурмовъ отговори: *„Взели сме всички мѣрки и пристигатъ още 6 германски 6—7 дивизии; само вие се дръжте здраво на позициите"*. Това хубаво известие, потвърдено и съ официална телеграма, възбуди още повече надеждата, че съглашенцитѣ скоро ще бждатъ биги.

На другия день се пилучи въ щаба на IV армия телеграфна бележка отъ генералъ Р. Петрова, отъ София, съ която, като се съобщаваше за ликуването на столичани, поради слуха, че IV армия е завладѣла Круша планина и излязла въ тилъ на съглашенцитѣ, се добавяше: „Ако не е верно, генералъ Тошевъ непременно да го направи". Идея отлична, обаче късна и не отговаряща вече на обстановката. Защото IV армия, освенъ че се намираше долу при морето, а Круша планина бѣ северо-западно, срещу II армия на генералъ Лукова, но още разполагаше само съ 6 свободни дружини, които, затворени въ тѣсното пространство между Тахинското езеро и морето, можаха да настжпятъ фронтално и то само презъ тритѣхъ минирани моста на дълбокия Чай-Азж (устието на Струма), за защитата на които бѣ построена предмостна укрепена линия и друга, още по-солидна, по висотитѣ на лѣвия брѣгъ на Чай Азж. Подобна операция съ малко сили (6 дружини), даже и да успееше, като отдалечена и оставена безъ подкрепа отъ другитѣ армии, не можеше да укаже влияние върху успеха на неприятелския пробивъ въ далечния Мъгленско-Мориховски участъкъ, и частитѣ й рискуваха да бждатъ отхвърлени къмъ морето или притиснати у Тахинското езеро.

Ото картата изведнажъ се вижда, че подобна операция би имала смисъль при общо настжпване съ I и II армии, което трѣбваше да бжде заповедано, или пъкъ да бѣ съобщавано своевременно за положението въ Мориховско, та, като се влезеше въ споразумение съ генералъ Лукова, да се предприемаха действия по частенъ починъ. Тогава IV армия, като събереше съ враме двата полка отъ 10 дивизия, охраняющи морския брѣгъ, отъ устието на Струма чакъ до онова на Места, и, като оставаше само 38 полкъ на Кара-баиръ, при Чай-Азж, можеше да засили II армия съ три полка, или пъкъ да се реши да форсира мостоветѣ на Чай-Азж, па ако ще би и половината отъ хората да бждатъ хвърлени въ въздуха, издавени въ устието на Струма и натъркаляни по склоновете на Кара-баиръ и по отсрещния брѣгъ.

Докато се разбере истинското положение, победоносната I армия вече отстжпваше; II армия трѣбваше да се грижи за осигуряване на застрашения си дѣсенъ флангъ, а малката I армия при морето сама нищо не можеше да помогне... Ето защо командующия IV армия отговори на генералъ Петрова: „Обърнете се по въпроса къмъ главното

командуване въ Кюстендилъ, отгдето получавамъ директиви."

. . . . . .

Тъй или иначе момента за единъ контра-ударъ срещу вражеския успе„ъ бѣ вече пропуснатъ, като при това и предприетото париране на противника, по Мориховско, при Градско и Криволакъ, претърпя пъленъ неуспехъ. За цельта щаба на действующата армия бѣ изпратилъ подкрепления: 14, 49, 47, 81, 37, 54 и 66 п. полкове съ десетина батареи, обаче, разнопременно, безъ да бждатъ сведени въ командна единица и връчени фактически на единъ началникъ. При неуреденото продоволствие и подъ влиянието на лошото впечатление отъ безредното отстжпване, тѣ не бѣха въ състояние да отблъснатъ врага, па даже и да му окажатъ сериозна съпротива. Противникътъ успе лесно да ги отхвърли оттатъкъ Вардаръ.

Ето това късно и неуредено маневриране, тоя пропускъ да не се постави по-рано маневрено ядро въ долината на Вардара, нейде централно между Градско и Криволакъ, отгдето да може да се насочва, споредъ нуждата, въ желателна посока, бѣ главната причина, както за неприятелския успехъ въ Мориховско, тъй и за изпускането да се използува победата на I армия за преминаване въ настжпване.

Оставаше вече единственото решение: *Да се извади по-скоро цѣлата българска армия отъ тежкото положение съ издръпване възможно по-назадъ, вънъ отъ влиянието на противника, гдето да се устрои и укрепи.* Обаче и за подобно решение пакъ бѣ потребна голѣма смѣлость; трѣбваше да се намери нѣкой да поеме върху си отговорностьта за напускане такова голѣмо пространство отъ осзободенитѣ земи.

Наистина, генералъ Шолцъ бѣ заповѣдалъ едно отдръпване, обаче съ малка дълбочина, по една линия теглена отъ Бѣласица край Раброво—Валандово—Клепа планина—Бабуня и по-нататъкъ северно отъ Битоля къмъ Перистеръ, въ което се измѣняваха само позициитѣ на I армия, на 4, 42 и 1 дивизии, — отдръпване все пакъ целяще възможно повече запазване на територия. Това решение бѣ удобрено и отъ щаба на действующата армия, обаче бързо развилитѣ се събития попречиха да се реализира, и разположението остана пакъ сжщото. По тоя начинъ бѣха изгубени 3—4 деня и, само, когато щаба на действующата армия бѣ узналъ, че съглашенцитѣ вече сж достигнали Криволакъ на Вардара, той

заповѣда на генералъ Шолцъ: *Да се изучи и укрепи една линия отзадъ, по височинитѣ северно отъ Тетово, Скопие и Щипъ, и по планинитѣ Плачковица и Ограждень*, съ една добавка: *отдръпването да става постепенно за печелене на време, поне три седмици, за да пристигнатъ идящитѣ подкрепления.* Това важно разпореждане се правеше късно, когато противника можеше за 2 деня, а съ бой най-много за 4, да стигне до тая позиция и да я сваря, може би само изучена, но не и укрепена. Чудно се явява рекомандуването постепенно отдръпване, за да се спечелятъ три седмици, когато подобно нѣщо можеше да донесе окончателното разнебитване на армията, преди още да е стигнала новата линия. Сигурно трѣбва да се е разбирало, изтеглюването на ядрата, подъ прикритието на силни ариергарди, които, постепенно и съ бой, да задържатъ възможно повече противника, както обикновено се прави въ подобни случаи.

ГЛАВА XI.

Още едно българско нещастие, и защо то произлѣзе

Щаба на действующата армия, стреснатъ силно отъ бързото развиване на неприятелския пробивъ и вече правилно оценилъ положението, бѣ решилъ да се намеси ефикасно въ работитѣ на фронта. На 22 септември той заповѣда на щаба на групата Шолцъ: *„Да засили вѣтрешнитѣ флангове на I и XI армии съ голѣми ядра, при Щипъ и Велесъ, които да не допуснатъ неприятелското напредване къмъ Овче поле,* отгдето се заплашватъ сериозно посокитѣ къмъ Скопие и Царево село); а сѫщо — *да изтегли, отъ дѣсния флангъ на XI армия, I, VI и Сборната дивизии и да ги съсредоточи при Скопие, гдето, заедно съ очакванитѣ подкрепления, да образуватъ маневрена група за контра-настѫпване по долината на р. Вардаръ.* Решение много верно, за стратегическата идейность на което, щаба на действующата армия заслужава пълна похвала,—решение, което сигурно можеше да донесе—щастливъ поврат въ действията. На другия день началника на оперативното отдѣление подполковникъ Нойковъ, узналъ, че щаба на групата Шолцъ искъ да отлага отдръпването на тия дивизии (генералъ Бурмовъ билъ на докладъ въ София), получилъ следната телеграма:

„Необходимо е да се бърза съ отдръпването на I, VI и Сборната дивизия; съ усилени и непрекъснати маршове, тѣ трѣбва да стигнатъ Скопие преди неприятеля, и съ това да му се попречи да ги откъсне отъ другитѣ наши части".

Щаба на действующата армия почналъ вече да гледа по-спокойно на положението*), още повече, че германското главно командуване съобщило за тръгването на две австрий-

*) Щаба се противопоставилъ категорически на искането на австрийското командуване — да остане известно време Сборната дивизия въ Албания за съвместно действие съ австрийскитѣ гамъ войски'

ски и една германска дивизия, и на германския алпийски кор
пусъ. Съ образуването на силнитѣ ядра при Велесъ и Щипъ,
а особено на онова при Скопие, се е печелило голѣмо прем
мущество за маневриране, за единъ голѣмъ контра-ударъ въ
флангъ на съглашенцитѣ. Обаче хубаво заповѣданото бѣ
лошо изпълнено. Поради деморализацията, която бѣ се пре
дала и въ частитѣ на лѣвия флангъ на XI и на дѣсния на I
армии, образуването на тия ядра при Велесъ и Щипъ, не
можа да се извърши и оставаше само голѣмото ядро при
Скопие, което, ако успѣеше да се организира, щѣше да бъде
достатъчно за произвеждане на рѣдъкъ въ историята контра
ударъ въ флангъ и тилъ на увлѣклитѣ се северно сърби,
— едно истинско копие отъ едновремешнитѣ, по сжщия те
ренъ, удари на Иваца и пругаритѣ му върху Васили Бълга
роубиеца.

Но уви, за нещастие, и това ядро не можа да се образува.
На военния съветъ, станалъ на 18 вечерьта, въ Прилепъ, на
чалникъ щаба на групата Шолцъ, графъ Шверинъ, заявилъ,
че Царя билъ изказалъ желание да не се бърза съ отстъпле
нието на Охридъ, Струга и Ресенъ, и командующия XI армия
генералъ Щойбенъ възприелъ това гледище. Той останалъ
на него даже и следъ като е получилъ заповѣдьта за неза
бавното отдръпване на I, VI и Сборна дивизия къмъ Скопие.
Замѣстникъ главнокомандующия, безъ да е знаялъ съобра
женията на щаба си, удобрилъ това гледище, поради което
отдръпването се почнало на 25 презъ нощьта и дивизиитѣ
успеха да стигнатъ при Скопие едва на 29 вечерьта, за да
получатъ съобщение за сключеното примирие. Ето това за
бавяне 2—3 деня, поради съобразяване съ царското желание,
съставлява вече изхабяването на последния български козъ.

Царското желание, което бѣ изказалъ всѣки българинъ,
за да се задържи възможно повече столицата на нѣкогаш
ното ни запапно царство, е било заявено предъ щаба на гру
пата Шолцъ, който е знаялъ положението и е можелъ да
осветли Царя, че подобно забавяне трѣбва да бѫде условно,
иначе дивизиитѣ рискуватъ да бѫдатъ отхвърлени въ Алба
ния. Най-послѣ, следъ като му бѣ категорически заповѣдано отъ
българското главно командуване, тоя щабъ трѣбваше неза
бавно да разпореди за отдръпването. Изказвалъ ли е Царя
подобно желание, не можемъ да знаемъ, обаче отъ тогавашна
цията, която лежи въ по-нататъшнитѣ разпоредби (заповѣдьта

до 4 Прѣславска дивизия — да се оттегли къмъ Кичево, а не
къмъ Велесъ, която генералъ Киселовъ не изпълнилъ), лични
германското желание—цѣлата XI армия да тежи повече къмъ
Кичево — Скопие — Косово поле, та при нужда да послужи
за по-нататъшни действия въ Сърбия *).

Изтъкваме тоя печаленъ фактъ, за да изнесемъ истината
въ случая, която е, че, ако германското командуване е било
искрено въ съобразяването си съ царската воля, все пакъ не
Царьтъ е виновника, а само тоя щабъ, който е счелъ за
отстъпително да разясни на Величеството, че забавянето може
да бѫде катастрофално, или просто да игнорира желанието
му и да разпореди нужното, за което сигуръ щѣше после
да бѫде похвалено. На бойното поле царь е стратегията и
отъ нея само трѣбва да се изхожда.

Датитѣ 29 и 30 септември ще останатъ за всѣкога черни,
дълбоко траурни, за българския народъ, — дни на ужасна
поба, презъ които се изигра последното юдинско хоро за смаз-
ването на хубава България. Когато предателитѣ бунтари оти-
ваха за София и братска кръвь оплиска политѣ на Витоша,
тамъ въ Вардарската долина, около склоноветѣ на величест-
вения Шаръ, произлезе друго българско нещастие, сърцераз-
дирателно по сжщность, огромно по размѣри и ужасно съ
последиитѣ си. Тамъ три наши юнашки дивизии, цвѣта на
нашето войнство, вихровитѣ български полкове, що смачкаха
Тутраканъ и съ редъ победи освободиха цѣла Добруджа, тия
хубави части, само поради несвоевременно изтеглюване, трѣб-
ваше да сложатъ оржжие и да станатъ заложници у враговетѣ.

Останали твърдо на мѣстата си срещу Битоля и въ Албания
и отблъснали неприятелскитѣ атаки, тия дивизии, както
споменахме, почнаха да се отдръпватъ едва на 25 презъ
нощьта. Когато на 30 септември, тѣ вече разгъваха при
Скопие бойния си редъ, готови да се втурнатъ и режатъ въ
тилъ увлеклитѣ се къмъ Куманово и Царево село сърби, до-
несе вероплана съ ужасната заповѣдь: *понеже е сключено*

---

*) Тая именно възможность накарала щаба на действующата
армия да бѫде много предпазливъ, поради което, освѣнъ настоява-
нията си по телефона, той изпратилъ и подполковникъ Нойкова въ Ско-
пие за да поиска категорически незабавното отдръпване на диви-
зиитѣ

примирие, дивизиитѣ да останатъ заложници — плен-ници. Мълния отъ ясно небе, сгромолясване отъ висинитѣ въ дънъ земя, едно потресение до парализия — ето какъвъ е билъ ефекта отъ тая заповѣдь!

Вмѣсто победоносно да гонятъ врага, пушки трѣбвало да сложатъ, топове да оставятъ, знамената, шумели победно въ три войни, да предадатъ, и всички, всички, да преклонятъ глава подъ вражеския яремъ, — ето ужасната отплата за славнитѣ дѣла на тия славни юнаци! . . И при грозни терзания, при велика душевна мжка, само за да не станатъ причина съглашенцитѣ да навлезатъ въ България, тия 70000 здрави бойци вече се обърнаха на огромни тълпи отъ убити духомъ хора, конвоирани само отъ стотица африканци.

Офицеритѣ и войницитѣ проклинали участьта си; първитѣ чупили сабитѣ, вторитѣ бѣсно запратвали пушкитѣ въ общитѣ камари. Трѣбвало да ги убеждаватъ да направятъ тежката жертва за спасение на България. Знаменосцитѣ избѣгали, сжщо и голѣма часть отъ непокорнитѣ, между които и една голѣма група отъ 1 пионерна дружина съ командира си подполковникъ Найденовъ (последното станало следъ нѣколко дни). Останалитѣ, множеството около 70000 души здрави юнаци, на които, само да имъ се продумаше да си отворятъ пжть за България, щѣха да се втурнатъ като хала и да повметатъ враговетѣ, трѣбваше съзнателно да понесатъ тежкия жребий, да изпиятъ чашата на грозното отчаяние, на духовната мжка отъ очакващитѣ ги страдания, като заложници въ умразна Гърция. — Дълбокъ поклонъ вамъ доблестни български синове, вие, победители на западъ, северъ и югъ, що поради братска неиздръжливость и умишлено забавяне за отдръпване, вмѣсто съ лаврови, бѣхте наградени съ мжченически венци! Вечна память на васъ, български орли, угаснали безшумно по пленическитѣ лагери, днесъ забравено почиващи въ незнайни гробове по Солунскитѣ околности! . . .

Сърцераздирателно зрелище представлявала тогава долината на Вардара, тая свидѣтелница на нашата провала, съ камаритѣ отъ шестдесеть хиляди пушки, съ оставенитѣ паркови отъ стотини топа и хиляди зарядни ракли, съ множество коне, каруци, санитарни линейки, картечници, минохвъргачки, бомбохвъргачки и пр., всички плячка на противника.

Такава била картината на печалното погребение на българската военна мощь, на станалото грандиозно счупване на

великата българска идейность за освобождението на скжпия роденъ край, ужаснитѣ последици на ужасната коба, що изведнажъ съборн надеждитѣ на току освободенитѣ братя. Вече нова робия се надвесваше върху злощастния край, и хилядни въздишки на неизмеримо отчаяние застжпваха довчерашнитѣ тамъ светли очаквания и радости.

Стреснатитѣ отъ вѣковния сънь духове на славния Самуила, на юнацитѣ Иваца, Елемага, Несторица, Николица, Фрушина и Кракра, — тия нѣкогашни достойни, по сжшия теренъ, съперници на Василия Българоубиеца, събрани върху конуса на великана Шаръ, обглеждаха намръщено долината на позора и заканително клатяха глава, не на заложницитѣ, а въ северо-източна посока, къмъ Кюстендилъ и София, отгдето произлезе огромното нещастие. . . И плачеха по градове, села и колиби, и кършаха съкрушително ряце и жадно се вслушваха не ще ли пакъ ревнатъ топоветѣ, не ще ли отново да гръмне победоносната българска ура. Уви! Македония бѣ загубена; България бѣ вече смазана!

* * *

Милиярдни разходи, 40 години общественъ трудъ и военна дейность, геройски прояви на възвишени чувства и етическо пренасяне на продължителни изтезания; заслугитѣ на сто хиляди убити и осакатени доблестни български синове; вѣковни идеяли и ярки надежди за осжществяване; хубавото име и ореола на славата, спечелени въ редъ победни боеве, всичко, всичко това въ единъ мигъ се обезличи, събори. Свещена Македония, Добруджа златна, Моравскитѣ предѣли, Бѣломорскитѣ земи, отново станаха бленъ, неосжществима и тая пжть мечта за обединение на българското племе.

Юначнитѣ полкове, следъ победоносни удари на северъ, западъ и югъ, останали три години по македонскитѣ висове, очаквали изненадата да изгубятъ войната. Загорци, Ямболци, Шейновци и Сливенци, записали по-рано славни дати по Кайнаджилань, Нидже и Чеганъ, и отбили десятки атаки въ Моровско, саморазбили се вече, и не подкрепени своевременно съ достатъчно резерви, не издържаха последния ударъ. Противника, въ 3—4 деня, успе да спечали ефтина слава и рѣшителни резултати . . .

Пространството по средното течение на Вардаръ бѣ вече изпълнено съ групи отстжпващи войници, не искащи да

се спратъ, отказваши да се биятъ, да защищаватъ родната си земя. Следъ като I армия разби английскитѣ и гръцки войски при Дойранъ, безредното отстѫпване на частитѣ отъ Мериховско спомогна на противника да заплаши лѣвия й флангъ и тя бѣ сѫщо принудена да отстѫпи. И при всичко, че повече отъ половината войски стояха още твърдо на мѣстата си, готови да посрещнатъ врагътъ, по-нататъшна съпротива бѣ вече невъзможна. Пропуснатъ бѣ за всѣкога момента за една офанзива и оставаше само издръпването на цѣлия фронтъ назадъ, т. е. стигнахме до положение, безъ да бѫдемъ бити, да бѫдемъ тежко победени.

България, въ старо време, е изпадала въ по-голѣми катастрофи, обаче българскитѣ военачалници не сѫ прекланяли глава, докато не опитатъ и последното средство за излизане отъ бедата, докато все още иматъ войски за последно отчаяно нахвърлюване върху врага. Тѣ сѫ прѣкланяли глава само предъ силата на оръжието и следъ единъ решителенъ бой, когато вече сѫ бивали разбити и за по-нататъшната съпротива не сѫ разполагали съ сили и средства. Иначе тѣ сѫ дебняли момента за поврагъ въ действията, било съ завличане на победителя къмъ клисуритѣ или съ неочаквано нахвърляне отъ нѣкой флангъ. Историята е пълна съ примери на подобна отчаяна решителность, отъ които ще споменемъ следния:

Въ 1014 г., въ очакване на голѣмото византийско настѫпление, готвено отъ Василий II цели 11 години, Самуилъ укрепилъ силно отрумишката долина и преградилъ единственія правъ пѫть за Македония. Настѫпилия съ голѣми сили Василий срещналъ извънредна съпротива и нѣколкодневнитѣ му опити да пробие фронта останали безуспешни. Най-после, той прибѣгналъ до последното средство: изпратилъ пловдивския стратегъ Никифоръ Ксифий да заобиколи планината Бѣласица и да удари въ тилъ на българитѣ. И докато отивалъ силенъ бой въ планината, тоя стратегъ незабелѣзано прехвърлилъ билото и ударилъ въ гръбъ Самуиловитѣ войски. Последвало грозно разбиване; българитѣ били пръснати и дали около 15,000 пленици.

Победителя Василий, считайки всичко свършено, изпратилъ силна колона отборна войска, подъ началството на Солунския стратегъ Теофилакта, да навлѣзе въ Македния. Обаче не всичко било още свършено. Юнака Иваца, тоя неизвестенъ

днесъ за повечето българи и даже за много военни, решителенъ военачалникъ, за когото ще споменемъ и по-нататъкъ, вмѣсто да се отчае и уплаши, тутакси вдигналъ войскитѣ си и се притекълъ на помощь. Докато Самуилъ задържалъ гърцитѣ фронтално при кр. Струмица, той съ бързъ маршъ се узовалъ въ фланга на гръцката колона, следваща по долината на р. Траканя (по пѫтя Струмица — Костурино), и стремително ударилъ върху й. Последвала грозна сечь, подъ която легнали всички гърци, включително и военначалника Теофилактъ. Тая неокаквана катастрофа, значително надвишаваща българската при Беласица, изведнажъ поправила положението до тамъ, че разгневения Василии, следъ като изболъ очитѣ на 15,000 пленици българи (на Марино поле при р. Струма), незабавно отстѫпилъ долу чакъ при Гюмюрджина (при стария Мосинополъ). — Ето единъ отъ многото примери на отчаяна решителность, който много можеше да ни послужи при пробива на Добро поле, та да не се плашимъ и отчайваме тъй скоро, а тутакси да решимъ да се хвърлимъ и да биемъ противника. На смелия и Богъ помага! Който не рискува на бойното поле всѣкога губи!

Ето защо съставеното у насъ мнение, че слетялото ни ни нещастие се дължи на нерешителностьта на висшето началство да подготви по-рано и да предприеме смели действия въ критическия моментъ, на липсата на инициатива у по-долнитѣ началници и на недостатъчната доблесть у нѣкой строеви офицери да загинатъ достойно, но да спратъ подчиненитѣ си, е мнение съвсѣмъ близко до истината. За потвърждение, че въ боя всичко зависи отъ началницитѣ, ние ще приведемъ хубавото извършено отъ нѣкои части презъ време на пробива:

2 и 3 дружина отъ 81 полкъ (отъ резерва на XI армия), напратени отъ генералъ Русева на 15 септемврий на в. Голѣмъ Козякъ, срещнали отстѫпващитѣ групи отъ 2 и 3 дивизии, който ги убеждавали, че всичко е загубено и да се върнатъ назадъ: обаче шопитѣ (полка е билъ съставенъ отъ изходенитѣ отъ I Софийска дивизия войници) продължили движението и, къмъ 9 ч. вечерьта успѣли да заематъ обекта си.

Указало се, чи височината не била укрепена (имало само недовършени окопи въ една линия и за стрелба отъ колене).

Въ непозната мѣстность и въ тъмнината, дружинитѣ почнали да се устройватъ за бой. Свръзки по фланговетѣ не

могли да откриятъ, а сѫщо и съ стоящитѣ отпредъ части. Били само предупредени да внимаватъ да не произлезе презъ нощьта сблъскване съ частитѣ отъ I Тунджанска бригада, които трѣбвало да минатъ край тѣхъ, отивайки на задна позиция. Нощьта превалявала, но тунджанци не минали, и дружинитѣ, считайки, че още има части отпредъ, били изненадани отъ сърбитѣ, които атакували и завладѣли строящитѣ се окопи. Удара е билъ особено силенъ при 8 рота на поручикъ Райчевъ, по западния склонъ на в. Козякъ, обаче шопитѣ бързо се съвзели и съ бомби и ножове отблъснали вмъкналия се противникъ.

На сутринята, дружинитѣ, видѣли, че по фланговетѣ нѣма наши и че срѣщу имъ настѫпва цѣла сръбска дивизия, се приготвили за бой. Неприятеля се приближилъ на 150—200 крачки, засѣдналъ въ канаритѣ и почналъ да засипва защитницитѣ съ куршуми и бомби. Войницитѣ, въ плиткитѣ окопи, почнали силно да страдатъ. 8 рота, която имала само 80 бойци (всичкитѣ роти били съ слабъ съставъ), загубила около 40 човѣка; въ картечната рота отъ 53 полкъ картечницитѣ били изчупени, прислугата наполовина избита и единъ офицеръ убитъ и двама ранени, обаче, при все това, дружинитѣ продължили да се борятъ самоотвержено. Сърбитѣ скочили въ атака, но посрѣщнати стойко трѣбвало да се отдръпнатъ и да продължатъ огневата борба. Забелѣзали идящитѣ отзадъ колони на една французка дивизия, ако и вече безъ здрави бимбохвъргачки, безъ ржчни бомби, подържани само отъ две гаубични орждия и понесли значителни загуби отъ артилерийски огънь и отъ оня на аеропланнитѣ картечници, дружинитѣ продължили да спиратъ сръбското напредване. Къмъ 5 ч. вечерьта, в. Козякъ билъ буквално засипанъ съ неприятелски снаряди, а, къмъ 6 ч., неприятельтъ отново тръгналъ въ атака. По фронта сърбитѣ били кърваво отблъснати, обаче отъ долината се появили други части въ обхватъ и работата съвсѣмъ се измѣнила. Съсѣдната група ямболци и лѣво-фланговата рота на 2 дружина отстѫпили, безъ да съобщятъ, и увлѣкли съ себе си и находящата се отзадъ 21 допълняюща дружина. Лѣвия флангъ се указалъ обходенъ. Сърбитѣ отъ фронта, посрѣщнати съ ножъ отъ 7 и 8 роти, отново се върнали, и само привечерь, когато тия роти, били заплашени съ отрѣзване и почнали да се отдръпватъ, върха билъ завладѣнъ.

Презъ нощьта дружин тѣ достигнали в. Кучкинъ камъкъ, гдѣто сварили дошлата тамъ германска егерска дружина, и заели неповършенитѣ окопи. На 17, съ редица контраатаки, тѣ цѣль день успѣшно отбивали французския и сръбски натискъ и задържали позицията до настѫпването на нощьта, когато получили заповѣдь да се отдръпнатъ на в. Триборъ. Това отдръпване въ тъмнината вече е било извършено безпрепятствено, и 2 дружина, германската дружина и германската картечна рота не сѫ спрели на в. Триборъ, 3 дружина трѣбвало на 18-и сама да задържа цѣлъ день противника и привечерь, обхванатата отъ две страни, насмалко останало да бѫде плѣнена.

До колко е било силно съпротивлението на тия 600 войника на върха Козякъ, се вижда отъ сръбския вестникъ „Епоха" (отъ 19 септември 1919 год.), въ който, по случай годишнината отъ тоя бой, станалото се величае подъ название „Епопея Козяка", а сѫщо и отъ помѣстеното въ книга II отъ Военния ни журналъ отъ 1921 г., въ което (по френски източникъ) се казва, че падналия въ неприятелски ржцѣ Козякъ е билъ два пѫти отнеманъ съ повратни нападения отъ българитѣ, а сѫщо, че при Кучкинъ камъкъ, нашитѣ сѫ произвели нѣколко успѣшни контра-удара и задържали върха.

Къмъ горното ще добавимъ и нѣкои отдѣлни епизоди, произлѣзли на Добро поле:

На 15 септември: а) подръжката на 30 шейновски полкъ, слѣдъ трикратни контра-атаки за отнемане в. Канаритѣ, вато вече обходена, трѣбвало да си отваря пѫть съ ножове; б) защитницитѣ на Сипкавата височина, слѣдъ редъ контра-атаки, едва къмъ пладне сѫ били отхвърлени; в) събралата се часть Шейновци на задна позиция, по в. Стоянова чука, подъ началството на командиря си подполковникъ Дюлюковъ, задържила противника до 6 ч. вечерьта, когато, заплашени съ обходъ, трѣбвало вече да отстѫпи; г) контра-атакитѣ на I Гракийска бригада по в. в. Борцитѣ, Бороветѣ и Венца, съ които тя успе да задържи позицията си тоя день; д) 3 дружина отъ 32 Загорски полкъ, когато съсѣдитѣ и сѫ били вече разнебитени, съ две контра-атаки е отхвърлила противника и отстѫпила по заповѣдь; е) упорната отбрана до 9 ч. вечерьта отъ 10 Родопски полкъ по в. Соколъ, която задържала напредването на I Сръбска армия цѣлъ день; ж) отчаяната отбрана на в. Кравица отъ часть Ямболци, които, едва къмъ $3^1/_2$ ч. сл. пл., когато били вече обходени, на-

пуснали тоя връхъ; з) отнемането на в. Шейновецъ отъ 6 роти отъ 53 полкъ и тритѣ имъ контра-атаки върху настжпващитѣ непріятелски вълни, и и) стойкото държание на 2-тѣ дружини отъ 80 полкъ.

На 16 септемврі: а) Контра-атакитѣ на 21 Средногорски полкъ, съ които противника билъ поставенъ въ невъзможность да завладѣе тоя день цѣлата позиция на II Тракийска дивизия; б) двегѣ контра-атаки на подполковникъ Семерджиева, съ две роти отъ 44 полкъ; в) кървавото отбиване на непріятелската атака върху в. Преславъ, отъ 24 Черноморски полкъ, който занощува на позицията си.

На 17 септемврі: а) силната контра-атака отъ 16 Ловчански полкъ и отхвърлянето на противника, заелъ вече върха при с. Бешице и б) успешната контра-атака на 44 полкъ при с. Полище, срещу противника, обходилъ вече лѣвия флангъ на II Тракийска дивизия.

Заслужаватъ особенно много да се отбелѣжатъ действията на 6 коненъ полкъ (влизашъ въ състава на окупационнитѣ войски на Македонската область), пратенъ да прикрие отстжплението и да прегради непріятелското настжпване по лѣвия брѣгъ на Вардаръ. Тоя юначенъ полкъ, известенъ съ решителнитѣ си действия още отъ Добруджа, воденъ умело отъ храбреца си командиръ полковникъ Войниковъ, издържа редъ ариергардни сблъсквания отъ позиция на позиция, давайки възможность да се изтеглятъ оржднята, обозитѣ и изостаналитѣ войнници, и примирието го свари на позиция, все още готовъ за бой, около Царево село.

Знаменателно бѣ сжщо и отстжпването на 1, 6 и Сборна дивизии къмъ Скопие (поменато по-горе), при което частитѣ запазиха пъленъ редъ и спокойствие, макаръ че по петитѣ имъ да вървеше противникъ. 3 Софийска бригада, оставена за общъ ариергардъ, съ ежедневни боеве, прикриваше отстжплването, и, при една контра-атака, плени италиянци: 1 офицеръ, 64 войници и 4 картечници. При Скопие 1 Софийска дивизия спокойно се разгъна въ боенъ редъ, обаче въ това врѣме я свари заповѣдьта — да сложи оржжие.

Всички тия прояви на решителность, презъ днитѣ на катастрофата показватъ, че по-голѣмата часть войници, колкото и да сж били недоволни и зле настроени отъ по-рано, при опасността за отечеството, сж се явили юначни борци. Тѣ говорятъ за повдигнатата морална стойность на частитѣ предъ

непріятелския ударъ, която е позволявала да се подготви и направи опитъ, за да се отхвърли противника; че е било възможно, съ предварително съсредоточени резерви задъ заплашения участъкъ, да се биятъ зле съглашенцитѣ; че висшето началство твърде много е подценявало моралната стойность на частитѣ, до степенъ да не счете за нужно да подготви за всѣки случай единъ нападъ. Тѣ свидетелствуватъ сжщо, че малко сж били българскитѣ началници, що отъ страхъ или поихлъзване сж турили револверитѣ въ кобуритѣ и сж допуснали да бждатъ завлечени назадъ; че почти всички сж били готови да се противопоставятъ срещу вражеския напоръ: да биятъ, или да загинатъ. У решителнитѣ началници всѣкога сжществуватъ доста духовни връзки съ подчиненитѣ, за да повлияятъ върху последнитѣ да отиватъ подиръ тѣхъ. А вдигне смелчакъ увлича сто, стотѣхъ — хиляди. Прѣзъ найопаснитѣ кризиси, една само дружина, хвърлила се решително, може да даде начало на силенъ ударъ, да донесе поврать въ действията. Едно висше началство, готово да срещне опасността, нѣма да изпусне момента за единъ решителенъ, но ако ще би и отчаенъ, ударъ. То не би се помирило съ нещастието, докато не направи и последния опитъ да бие противника. Като примеръ за това ще приведемъ последнитѣ действия на военначалницитѣ на нѣкогашното ни Западно царство:

„Следъ смъртьта на Гаврила (синъ на Самуила), Василий Българоубиеца, следъ като бѣ покорилъ цѣла северна България (Тракия е била по-рано въ негово владение), и западното царство е включвало въ предѣлитѣ си само: Софийско и планинската мѣстность при Витоша, Рила, Перинъ, Бѣласица, Мъгленски планини, западна Македония и Албания, той тръгналъ, съ силна войска, за да довърши окончателно това царство. Вмъкналъ се въ Мъгленско и превзелъ гамошнитѣ крепости, той се насочилъ къмъ центъра на Македония. По пжтя грабилъ, палилъ, разорявалъ, ослепявалъ, съ което внесълъ ужасъ и трепетъ въ страната. Царь Иванъ Владиславъ поискалъ да влезе въ преговори за миръ, обаче войнственитѣ боляри, начело съ Иваца, се възпротивили и борбата отново пламнала. Трѣбвало вече малочислената българска войска, претърпяла по-рано нѣколко поражения, да почне борба на смъртъ и животъ съ многочислената, добре въоржжена и предвождана отъ самия Василий, гръцка армия, която била засилена съ значителни руски и грузински отряди, изпратени въ помощь отъ сродника му, руския владетель. Тъй че България

била почти на издъхване, обаче именно това запалило юна-
цитѣ и тѣ решили да умратъ или да биятъ императора.

Родолюбивитѣ военачалници: Иваца, Несторица, Елемагъ,
Николица, Драгомъжъ и Кракра, начело съ царския синъ
Фружинъ, запалили бойния духъ у войскитѣ, надъхали ги съ
отчаяна решителность и ги повели на смърть. Отъ плацдарма
си: Охридъ — Прилѣпъ — Велесъ — Кичево — Скопие, тѣ
започнали удивителни, по идея и изпълнение, маршъ — ма-
неври по вжтрешни линии и, съ неочаквани удари въ разни
посоки, успели да биятъ нѣколко пжти Българоубиеца и да го
заставятъ да отстжпва. Когато Българоубиеца отивалъ за
Дурацо, войскитѣ му оставени въ Пелагония (Битолско), били
издебнати и до кракъ унищожени отъ Иваца, и Василий, отъ
страхъ да не бжде самъ битъ, трѣбвало да отстжпи долу,
чакъ при Солунъ. Тръгналъ следнята година за покоряване на
Кастория (Костурско), той билъ пакъ издебнатъ и поразенъ
силно, и трѣбвало отново да се върне при Солунъ. Тръгналъ
другата година да завладѣе Струмица, той пакъ потърпялъ
неуспехъ и отново билъ заставенъ да се върне. Настжпилъ
за покорението на София, и тоя пжть трѣбвало да се откаже
отъ операцията. Неуспешно се свършила и обсадата на Пер-
никъ, гдето юначния Кракра отбилъ всичкитѣ му нападения.
По тоя начинъ Василий най-после трѣбвало да се откаже отъ
завладѣването на средня и западна Македония, и оттеглилъ
войскитѣ си въ южна Тракия.

Положението на западното царство се поправило до
толкова, че Иванъ Владиславъ билъ вече въ състояние да
предприеме операции къмъ Адриатика и да обсади важния
градъ Дурацо, гдето отъ измѣнническа ржка билъ убитъ. И
може да се каже, че благодарение на тия военначалници, ко-
ито не сж се разколебали и предприели отчаена борба, по-
средствомъ постоянни напади върху значително по-силния
противникъ, Западното царство се запазило още 4 години.
Катастрофата, произлѣзла само следъ убиването на Ив. Вла-
дислава, когато партията на противницитѣ на войната, начело
съ царица Мария, патриархъ Давидъ и воеводата Богданъ,
повикала Българоубиеца и му предала всичкитѣ крепости,
включително Охридъ и София Военолюбивата партия, оста-
нала малочислена, се приготвила за отчаяна съпротива и,
подъ предводителството на царския синъ Фружина, Николица
и енергичния Иваца, се оттеглила въ албанскитѣ гори и про-

дължавала да действува. Неукротимия Иваца се съпротивля-
валъ дълго, и, като видѣли, че не ще могатъ да го покорятъ
въ оржжие, гърцитѣ прибѣгнали до хитростъ. Въ единъ праз-
никъ дошелъ му на гости Солунския стратегъ Евстатий Даф-
номилъ и съ измама успѣлъ да ослепи юнака.

Ето едно положение, което е било извънредно по-тежко
и по-безисходно, отколкото произлѣзлото следъ пробива на
Добро поле; ето по какъвъ начинъ нашитѣ стари сж посре-
щали бедата и се борили до край. А ние?.. останахме зри-
тели по цѣлия фронтъ, отъ Бѣло море до Висока чука (на
Бѣласица) и отъ р. Черна до в. Топъ въ Албания, когато
само едно помръдване напредъ, щѣше да накара противника
да се спре и да почне да осигурява фланговетѣ си.

Не е вѣрно, че съглашенцитѣ сж обладавали високъ
духъ. Макаръ хранени и облечени добре, и въ тѣхъ продъл-
жителното стоене на фронта, далечъ отъ роднитѣ пре-
дѣли, вече бѣ донесло силно разколебаване. Сърбитѣ били
отчаяни да видятъ скоро отечеството си; гърцитѣ, вкарани
почти насила въ войната, се плашили да не бждатъ въведени
въ решетелни акции, и за високия имъ духъ не можало дума
да става. Обаче тамъ бѣ енергичния генералъ Д'Епере, който
разбралъ лошото състояние на войскитѣ, замислилъ да го по-
прави съ единъ решителенъ ударъ върху противника. Той
издействувалъ да му се дадатъ достатъчни средства, подгот-
вилъ операцията, заинтересовалъ подчиненитѣ си, и, като
видѣлъ самоувереность въ войскитѣ, тласналъ ги за атака*).
У насъ липсваше човекъ, който да подготви операцията, да
направи нужната групировка на силитѣ, да разведри атмосфе-
рата на одремването, да разпали самоувереностьта и да бжде
готовъ съ войскитѣ да отговори на удара съ ударъ. Лип-
сваше ни вождъ смѣлъ и просвѣтенъ, който, поне презъ
време на катастрофата, да поеме отговорностьта и да вземе
бързо самостойно решение, съ голѣмъ размахъ. Щаба на
действующата армия попадна на истинското решение, едва на
24 септември, когато заповѣда да се образуватъ силни ядра
при Щипъ, Велесъ и Скопие, обаче германското командуване
закъснѣ съ изпълнението.

---

*) Отъ българскитѣ бегълци той е добре знаялъ ниския моралъ
на войскитѣ на отбраната и обладавалъ точни сведения за състава
и разположението имъ.

Да, липсваше ни решително и просветено командуване, което предварително да изготви плана за действие, или, пъкъ, в'ъ началото на пробива, да реши общъ контра-ударъ, поради което се даде възможность на противника да спечели ефтина слава. Иначе, когато щѣха да почнатъ да се групиратъ частитѣ, топоветѣ, картечницитѣ, минохвъргачкитѣ, взети отъ други участъци, когато се виделе, че сила се събира и се готви ударъ самоувереността щѣше да порастне до пълна решителность по всѣки начинъ да се бие противника. Тъй обикновено стават тия нѣща, особено предъ очевидната опасность за отечеството, когато е необходимо да се отива на краенъ рискъ, а не да се чака противника да се наложи.

Врагътъ предъ очитѣ ни копаеше гнѣзда за новитѣ си батареи, влачеше далекобийнитѣ си топове, полвозваше по цѣли дни снаряди съ камиони, маневрираше съ частитѣ си, а ний, като хипнотизирани, гледахме на растящето зло и съ това оставихме бойното си разположение изтегнато по първата линия и точно споредъ установилия се шаблонъ: всѣка дружина, всѣки топъ, картечница и минохвъргачка непременно при своята часть. Ний забравихме, че на заплашеното Добро поле дружинитѣ сж малко и броятъ всѣка по 500—600 души, че по цѣлия Мориховско-Мъгленски участъкъ се намиратъ само 151 топа срещу нѣколко пѫти повече у противника. Врагътъ бѣ вече поставилъ тежкитѣ си батареи и притеглилъ частитѣ си срещу Добро поле, а ний, при заблуждението за посоката на удара къмъ Прилѣпъ, германското, а следователно и нашето командуване не счетоха за нуждно да групираме централно и по-близо резервитѣ, отгдето да можатъ, споредъ нуждата, да се насочватъ напредъ и по стрнитѣ. Когато вече противника се бѣ вмъкналъ безразсъдно въ човала и рискуваше да бѫде пометенъ съ ударъ отъ фланга, тѣ наложиха пасивность на незаангажиранитѣ въ боя 4 Прѣславска и 302 дивизии, когато тѣхното малко подаване въ източна посока щѣше да накара противника тутакси да бѣга.

Изобщо казано, ний се примирихме единъ видъ съ очакваното зло, предоставихме всичко на случая, дано противника не атакува, дано нѣкакъ и тоя пѫть той бѫде отхвърленъ. Когато пъкъ пробива произлезе, гледахме да кърпимъ фронта, мжчихме се съ пелеативни мѣрки да спремъ вражеския успехъ, съ което още повече му спомагахме, и съ това допуснахме да се разрасте озлобяването у чиноветѣ на подхлъзналитѣ се

[illegible] и зложеланието имъ да не искатъ повече да се биятъ и [illegible] отдадатъ всецѣло на отрицателнитѣ качества, насадени [illegible] продължителното истезание, отъ лошитѣ слухове и злонамѣрени агитации. Забравилитѣ се съглашенци вече се спускаха къмъ Вардаръ, когато, ако се ударяха въ флангъ, тутакси щѣха да се спратъ и да изгубятъ спечеленото преимущество. Германското командуване не посме да направи това, а нашето не му се наложи.

„Войскитѣ ни имаха тогава нищожна маневрена способность, поради което не бѣ възможно да се предприеме настъпателна акция", — заявяватъ нѣкои, обаче забравятъ, че за подобна акция имаше достатъчно време да се подготви и че не имаше да има за цель да се отива на Солунъ, а само на 2—3 деня, колкото да се застави противника да се отдръпне [illegible] Доколкото е извѣстно, конския съставъ, особено [illegible], е билъ почти попълненъ и достатъчно охраненъ (още на 10 августъ щаба на действующата армия е телеграфиралъ да се спре изпращането на добитъка на далечна паша, а следователно, и да се върне изпратения по-рано). Храна и фуражъ имало достатъчно; бойнитѣ припаси били въ комплектъ [illegible] дума всичко е било достатъчно, за да се спомогне маневрената способность на частитѣ. Ше рече, че недостатъкъ се е считалъ въ живата сила, въ степенъта на моралътъ у офицеритѣ и войницитѣ. Обаче повдигането на тая [illegible] сила бѣ въ ржцетѣ на началницитѣ, въ онова умело и [illegible] тѣхно въздействие върху подчиненитѣ. Самоувереността и куража на високото началство бързо се предаватъ и на по-долнитѣ; затуптялото отъ патритическа жаръ началническо сърце неминуемо разтупва и онова на подчиненитѣ. [illegible] у разколебанитѣ началници, даже и при пълна маневрена способность на частитѣ, упѣхътъ всѣкога е равенъ на нула. Имаше се на разположение не по-малко отъ 15 деня за да се заплати огъня, да се настрои войнишката душа да бѫде готова за момента. Голѣмата опасность се разбираше [illegible] отъ всички и върху нея имено трѣбваше да се набѣдне отъ началството, за да се запали и удвои рѣшителността за самопожертвуване, като, въ краенъ случай, се прибѣгнеше и до най-строги мѣрки. И тогава, ако ли трѣбваше [illegible] да се мъкнатъ щѣха да се мъкнатъ отъ войницитѣ, [illegible] ли да се носятъ, щѣха да се носѣтъ на ржце, ако [illegible] налагаше да се гладува нѣкой день, щѣха безропотно да

гладуватъ всички (условно гладуване, поради ранцевия запасъ), и всичко щеше съзнателно да се вдигне за посрещането на противникътъ, та поне съ времения успѣхъ на се отстрани голѣмата опасвость за отечеството.

Че моралното състояние не бѣ тъй лошо се доказа отъ изпратенитѣ слѣдъ гробива на подкрепа: 14, 16, 77, 40, 53, 54, 66, 81, и 87 полкове, които отидоха и се биха, за да преградятъ пжтя на противника, и не тѣхна е вината, че, по неуредба на командуването и поради късното имъ и частично изпращане, не можаха да спратъ противника.

За по-ясна представа на онова, което може да стане при единъ опитъ да спремъ противника, ще възпроизведемъ следната обстановка: Противника, вмъкналъ се следъ пробива въ планинитѣ на Мериховско, съ обърканитѣ си и силно изморени части, съ останала тежка артилерия по южнитѣ склонове на Мжгленско, при невъзможностьта да си подвози достатъчно огнестрелни припаси по стржмнитѣ и тѣсни пжтища, и въобще съвсемъ още неуреденъ, преживѣва най-опасна криза—да попадне подъ страшния въ планинитѣ флангов ударъ. Въ това време, XI армия (на Битолския фронтъ) подъ прикритието на 4 Преславска дивизи, решава да тръгне съ 302, 1 и 6 дивизия и, съ 60000 си маса да нападне съглашенскитѣ части около Битоля и да продължи по-нататъкъ въ югоизточна посока. Едновременно съ нея, минаватъ въ настжпване и I, II и IV армии отъ севѣръ и изтокъ. Съглашенцитѣ, изненадани силно, сж вече принудени да спратъ напредването къмъ Вардара, да се отдръпнатъ или най-малко да ослабятъ фронта и да осигурятъ заплашенитѣ си флангове. Съглашенската операция къмъ северъ е спрѣна, което ще рече—загубена, а новата й подготовка ставаше въпрос на време, което можеше да се използува за почване преговори на по-износни условия. Така можеше да бжде, обаче за жалость това не стана, и за проявената инертность и духовно безсилие, които ще отбѣлежи историята, има много да платятъ идните поколения. Ний видѣхме, слѣдъ пробива неудовлетворителното физическо и духовно състояние на съглашенскитѣ войски и се червяхме отъ срамъ, че се оставиме да ни побѣдатъ, когато достатъчно бѣ да се предприеме крачка напредъ и да се ревне пакъ българската ура, за и бждатъ принудени за всѣкого да се откажатъ отъ желанието

да пробиятъ фронта, а даже и да си отидатъ. Имали биле много артилерия и аеропланни ескадри, обаче всички тия машини изведнажъ щѣха да изгубятъ значението си, предъ живата сила, която би израсла съ налета на нѣкой нашъ флангъ.

Нашитѣ стари военачалници, при съзнаване на лошото състояние на войскитѣ и при липса на шансове за успехъ, не бяха се колебали да свършатъ войната, а ако това е невъзможно, то, съ крайни усилия, съ една извънредна строгость и въздействие върху подчиненитѣ, биха се помжчили да подготвятъ силенъ нападъ, даже и при най-голѣми рискове. Вроденото у тѣхъ подушване на опасностьта, би ги накарало да дадатъ последенъ рѣшителенъ бой, съ майсторско маневриране, съ заблудяване на противника и съ неочаквано върху му нахвърляне. Тѣ не биха се помирили съ безсилието да чакатъ противника да се приготви предъ очитѣ имъ и да дойде да ги бие, а, или биха го изпрѣварили съ удара си, или биха му устроили сюрпризъ, та, когато почне бой, да го изненадатъ съ ударитѣ си.

Войскитѣ ни, въ старо време, благодарение на хитрия и умѣлъ начинъ на действие, почти всѣкога сж оставали побѣдители. И нѣма да сгрѣшимъ, като кажемъ, че ако начело на армията, въ 1918 г., стоеше единъ старъ нашъ войнъ, то, по силата на вкоренилия се навикъ за маневриране, пробива на Добро поле и безрасждното съглашенско увличане въ Мориховско, щяха биха му добрѣ дошли, за да струпа по фланговетѣ имъ ядра и да унищожи противника. Тъй щеше да бжде нѣкога, тъй трѣбваше да бжде и сега, обаче това не стана. Вековната пасивность бѣ успѣла да изтика маневрирането и да наложи духовната неподвижность у началството, оная атрофия на волята, на творческия интелектъ, безъ който погледната е невъзможна. Когато овчаритѣ спятъ дълбоко, съвсѣмъ не е мжчно на вълкътъ да издебне момента и да издави стадото...

ГЛАВА XI.

По-нататъшния развой на катастрофата--позорътъ.

Както видѣхме, 2 Тракийска на генералъ Русева и Сборната на генералъ Ройтера дивизии*) се помжчиха да се противопоставятъ и на 16 и 17, обаче положението не можа повече да се поправи. На 17, безредието и деморализацията въ 3 Балканска дивизия вече достигна у войницитѣ до явно нежелание да се спратъ и биятъ. Ако до това време бѣгаха страхливцитѣ, отъ тоя день се започна срамътъ, онова, подбуждано, отъ скриващитѣ се до тогава злоумишленици, млеждѣлски клеврети, нарочно отстжпване на цѣли части, за да се направи невъзможна по-нататъшна съпротива, — престжпление вече равносилно на едно предателство. Окаяницитѣ увлѣкоха следъ себе си и други окаянници, и долината на Вардара се изпълни съ тълпи бунтари, постоянно увеличаващи се отъ нестроевитѣ и съ всичко що бѣ рекло „назадъ"; искаха само *„по-скоро въ Българія"*.

Сжщий 17, 2 Тракийска дивизия и оная на генералъ Ройтера бѣха издърпани отъ корпусния комаидиръ на лѣвия брѣгъ на р. Черна и съ това бѣ открита за противника правата посока къмъ Вардара, което му даде възможность да преследва безредно отстжпващитѣ и да заплаши сериозно тилътъ на I и XI армии. Следъ 5 деня вече, Огражденъ, Плачковица, Малешевска планина и южнитѣ склонове на Осоговецъ, бѣха пълни съ бегълци и, съ накладенитѣ по тѣхъ огньове, приличаха нощемъ на огромно пиршество на нѣкое диво племе. Жалкитѣ остатъци отъ 2 Балканска бригада се спрѣха при Криволакъ и Щипъ, за да продължатъ отново безредното отстжпване. 3 Балканска бригада на генералъ Петрова, запазила редътъ и дисциплината, отстжпи по заповѣдь, едва на 21, и води бой съ противника по планинатѣ

*) Дивизията на генералъ Ройтера бѣ формирована на 16 септември отъ 2 Тунджанска и отъ Сборната на полковникъ Цонкова бригади.

Градешница, като ариергардъ на 5 Дунавска дивизия. II Тракийска дивизия, остатъцитѣ на I Тунджанска бригада, 16, 51 и 81 полкове се групираха на лѣвия брѣгъ на р. Черна за нова противопоставa, заедно съ IV Преславска дивизия. Обаче вече нищо не помагаше. Безредието се предаде и въ отстжпващитѣ части на победоносната I армия, които не поискаха да останатъ на Беласица и се отжтиха безредно къмъ Берово—Пехчево. II армия, намираща се на Беласица, трѣбваше да загърне дѣсния си флангъ къмъ Огражденъ и остана на позицията си, както и далечната IV армия. По-нататъшното отдрѣпване на частитѣ, ако и да бѣ извършено въ удовлетворителенъ редъ, обаче въ сраженията около Вардара войскитѣ бѣха слабо устойчиви. Следъ като съглашенцитѣ се прехвърлиха на лѣвия брѣгъ на р. Черна, на IV Преславска и II Тракийска дивизии, на I Тунджанска и Сборната на полковникъ Цонкова бригади и на тритѣ германски егерски дружини бѣ заповѣдано да се отдрѣпнатъ при Велесъ, гдето да приприятъ посоката къмъ Скопие и оная презъ Овче поле къмъ Куманово и Страцинъ. Обаче IV Преславска не се спрѣ и продължи на северъ.

Противника, следъ като отхвърли изпратенитѣ подкрепления при Градско и Криволакъ, бѣ задържанъ три деня при Велесъ, а сръбскитѣ части по Овче поле бѣха принудени да настжпватъ по-внимателно и да намалятъ увирането си. I Тунджанска бригада влезе въ бой при гр. Св. Никола, като ариергардъ по пжтя за Куманово, а 6 коненъ полкъ постепенно задържаше противника по пжтя Щипъ—Царево Село 28, отстжпващитѣ ни колони по посока Страцинъ—Кюстендилъ, Щипъ—Царево село и къмъ Берово—Царево-село бѣха вече уредени и взети въ ржце. IV Преславска и II Тракийска дивизии, I Тунджанска и Сборната бригади, застанаха на позиция около Куманово, а германскитѣ егерски баталиони — по долината на Морава. I Балканска бригада, при новоназначения командиръ полковникъ Георгиевъ (К.), води бой на 29 срещу сърбитѣ при Царево село и не ги допусна да навлѣзатъ въ България. Полковникъ Георгиевъ ако и раненъ, не напусна бойното поле.

Войскитѣ, къмъ деня на примирието, имаха следното положение:

а) I, 6, 302 и Сборната дивизии въ отстжпване къмъ Скопие;

б) 4 и 2 дивизии и 1 Тунджанска и Сборната на полковникъ Цонковъ бригади, около Куманово;

в) 5, 9 и Планинската дивизии между Царево село и Пехчево;

г) II армия по Бѣласица, предъ Демиръ-Хисаръ и Сѣресъ, и

д) IV армия между Тахинското езеро и морето.

Това положение бѣ крайно несгодно и много опасно при единъ съсредоточенъ неприятелски ударъ, обаче то можеше още да поправи положението, ако I, 6 и Сборната дивизии успеяха да дебуширатъ отъ Скопие къмъ Овче поле, както и ако ли пристигняха идящитѣ германски подкрепления. Обаче не стана нито едното нито другото. Вмѣсто това, засилениятѣ групи на напусналитѣ строя бойци и хиляди нестроеви, съединени въ бунтарски банди, почнаха да буйствуватъ въ тилътъ, даже да заплашватъ съ събарянето на държавния строй. Една часть мина презъ Кюстендилъ и малтретира членоветѣ на щаба на действующата армия, друга се опжти отъ Горна Джумая за Рапомиръ, гдето разграби армейскитѣ складове и направи голѣми пакости на жителитѣ.

Освободения отъ затвора земледѣлчески лидеръ А. Стамболийски, пратенъ отъ правителството да уговори бунтаритѣ, подъ влиянието на земледѣлеца Райко Даскаловъ, се присъедини къмъ тѣхъ въ качество на президентъ на обявената република, а последния за главнокомандующъ, съ началникъ щаба артилерийския подофицеръ Георги Дамяновъ, и всички потеглиха за София да наложатъ републиканско управление...

Ржката ми трепери пишейки тия редове; чувствувамъ се смазанъ подъ тежкитѣ впечатления отъ произлѣзлата гроза тия, отъ оня ужасенъ актъ на първо по рода си, отъ освобождението на България, братско сблъскване и проливане на родна кръвь въ Владайското дефиле, гдето бунтаритѣ, посрещнати отъ частитѣ на Софийския гарнизонъ, бѣхе разбити, пръснати и заловени. Злото бѣ смазано, обаче, водителитѣ А. Стамболийски и Р. Даскаловъ успеха да се скриятъ.

Ето какъвъ печаленъ завършекъ имаша за насъ Свѣтовната война; ето умопомрачението до което бѣ достигналъ българина, когато противника побѣдоносно навлизаше въ родниятѣ му предѣли; ето какъ престжпницитѣ юди водиха слѣдъ себе си враговетѣ, отваряха имъ свободенъ достжпъ

въ родниятѣ предѣли, и, съ междуособицата въ страната, искаха да спомогнатъ за да се тури кръстъ на България.

Българина никога не е постжпвала тъй ниско къмъ отечеството; дѣдитѣ ни, щомъ се е появявалъ външенъ врагъ, сж забравяли раздори и вжтрѣшнии борби, и дружно сж се опълчавали за посрещгнето му. Отъ историята ще споменемъ само два подобни случая.

Слѣдъ убийството на Асеня I, се възкачилъ на престола убийца му Иванко, което донесло междуособица въ България, отъ която поискалъ да се възползува гръцкия императоръ Алексии. Подъ предлогъ за помощь на Иванка, той пратилъ, подъ началството на Камица, отборни войски за Търново. Отъ гръцкитѣ лѣтописци се вижда, че тия отборни войски, когато стигнали до балканскитѣ клисури, въ които гърцитѣ сж били толкова пжти катастрофално разбивани, не искали да навлѣзатъ въ България, и, като се изплашили да не бждатъ пакъ нападнати, втурнали се безредно да бѣгатъ, като че нѣкой ги преследвалъ по петитѣ. Слѣдъ тая несполука, императоръ Алексий самъ повелъ многочисленна войска, обаче, дошелъ до българската граница, легионитѣ му отново отказали да навлѣзатъ въ планинскитѣ клисури и се разбѣгали. „Кждѣ ни водишъ ти и съ кого трѣбва да се биемъ? Малко ли пжти сме ходили по тия планински пжтища и не само никога не сме достигали нищо добро, но едва ли не погивахме всички. И тъй върни се незабавно, върни се и ни завели въ нашата страна!"—Така казва гръцкия лѣтописецъ, който за да се скрие истината, че легионитѣ дѣйствитѣлно сж били нападнати и обърнати въ бѣгство, посочва за причина: *само страха отъ възможна опасность, поради който тия отборъ войски се спуснали да бѣгатъ, като че ли нѣкой ги преследва и поразява съ всѣкакво оржжие.* Въ сжщность, българската войска и население, ако и въ междуособица, предъ очевидната опасность за отечеството, сж се опълчили срещу врагътъ и двата пжти сж го смазали въ балканскитѣ клисури.

Презъ време на Ивайла, когато византийцитѣ бѣха възпрепятствували на търновския престолъ протежето си Иванъ Асенъ III, а Ивайло се е борилъ да отнеме престола, гръцкия императоръ Михайлъ, изпратилъ въ помощь на Асеня силна войска за Търново, обаче и тоя пжть размиренитѣ българи се

опълчили срещу външния врагъ и, на 17 юли 1280 г., унищожили тая колона до кракъ. Следъ месецъ, императора изпратилъ нова войска, обаче и тя е била унищожена на 15 августъ въ клисуритѣ на Срѣдна гора.

Така е било всѣкога при опасностьта отъ вражеско нападение. На кжщата и имуществото си българина е гледалъ, па и сега гледа, като на минитуарна държава и това си понятие той пренася и върху общата държава, на благото на която той е преданъ и се чувствува напълно свързанъ съ интереситѣ ѝ, а отъ тамъ вече — и родолюбивото чувство и съзнаването на дългътъ къмъ отечеството. Когато той даже е недоволенъ до озлобяване отъ сжществующия редъ, когато е готовъ и на най-крайни постжпки, достатъчно е само да му се посочи, да му се разтълкува добре неминуемото зло, та да се убеди, че действително държавата и общото и частно домакинство сж застрашени, за да проблѣснатъ у него залозитѣ на доблестенъ защитникъ . . .

Ето защо, и при катастрофата на Добро поле, когато около десятки хиляди бунтари извършваха предателство, не искаха да се противопоставятъ срещу противника и отиваха да съборятъ държавния строй, други 350,000 верни синове на отечеството продължаваха да оставатъ съ гърди срещу неприятеля. Ето защо, престжпното деяние отъ малцинството предатели не може да бжде отнесено за смѣтка на голѣмата маса доблестни български борци. I Софийска дивизия, презъ цѣлата война, никога не се разколеба (освенъ веднажъ 25 Драгомански полкъ при преминаването презъ Дунава за Ромъния), защото тамъ бѣха коравитѣ шопи, при здравата ржка на генералъ Недѣлковъ. Въ Сборната дивизия, дошла отъ Добруджа и тикната въ Албания, най-зле облечена и трудно продоволствувана, поради което бѣ и най-недоволна и постоянно роптаеще; въ 6, 7, 8, 10, Планинската и Македонска дивизии, въ всички тѣхъ имаше роптания, но не и бунтове, и до край останаха вѣрни на дълга си, благодарения на войнишкия патриотизъмъ и на заинтересованостьта и служебниятъ тактъ на началницитѣ: генералитѣ Кантарджиевъ, Поповъ, Тасевъ, Богдановъ, Петровъ, Сапунаровъ и Златаревъ.

Първоначално, въ частитѣ на 9 Плѣвенска дивизия имаше опити за непослушане и бунтъ, даже единъ видъ комплотиране, обаче смѣлия генералъ Вазовъ не се поколеба да прибѣгне и до крайни мѣрки, и сполучи да успокои войницитѣ,

да повдигне духътъ и боеспособностьта имъ до тамъ, за да бждатъ въ състояние, следъ 2—3 месеца, да издържатъ силнитѣ английски и гръцки атаки. 5 Дунавска дивизия, въ която работата бѣ стигнала до явно бунтуване (следъ катастрофата на Яребична), и тя се бѣ вече успокоила и остана твърдо на позициитѣ си срещу гърцитѣ. 4 Преславска дивизия на генералъ Киселова, тъй славна съ боевете си въ Добруджа и дошла на македонския фронтъ ужасно озлобена за загубата на скѣпия български край, ако и попълнена съ голѣмъ процентъ турци, албанци и даже гърци, и тя остана твърдо на позицията*). Нарушила първоначално реда при отстжпването, тя можа да стигне до Куманово готова за бой. Най-после, и въ 2 Тракийска дивизия, съ пристигането на новиятъ ѝ началникъ генералъ Русевъ, се е почнало да се работи силно за подигането на духътъ и боеспособностьта на частитѣ (споредъ заключението на назначената анкета по действията на тая дивизия на Добро поле).

Искаме да изтъкнемъ, че българина е билъ и ще остане и за напредъ горешъ патриотъ и отличенъ войникъ, снабденъ съ залозитѣ на веренъ служитель на отечеството, съ неоценимитѣ качества на самоотверженъ борецъ, съ оная несъкрушима сила при нападитѣ, прсявена тъй мощно при открититѣ атаки на твърдинитѣ и на силно укрепенитѣ позиции презъ Балканската и Свѣтовна войни. Голъ, босъ, крайно зле храненъ, три години не смѣняванъ отъ бойната линия и при усилената престжпна дейность отъ злосторницитѣ, той все пакъ устоя, презъ последната война, на поста си, почти еднакво съ съюзницитѣ, които при подобни лоши условия и при липса на достатъчно въоржжение не биха могли да издържатъ даже една година . . . Подобно чисто войнишко чело е недосегаемо за позоритъ извършенъ отъ престжпницитѣ и българската честь и слава все още оставатъ незапятнени, за да се предаватъ на поколенията отъ родъ въ родъ, като ония, презъ времето на Крума, Симеона, Самуила, Асѣновци и гръкоизтребителя Калояна. Ако и победени, враговетѣ дълги години иматъ да помнятъ добруджанскитѣ ни урагани, оная тригодишна упоритость по македонския фронтъ, атакитѣ и контраатакитѣ по Мъгленско, Каймакчаланъ, въ завоя на Черна и около Дойранъ!

*) При намирането ѝ на позиция около р. Черна имало случай на избѣгване отъ млади войници, обаче взетитѣ мѣрки прекратили повтарянето.

ГЛАВА XII.

Има ли предателство на Добро-поле.

Да се хули е лесно, стига само да сжществува желание, обаче да се оправдае самъ охуления обикновенно е много мжчно, както това се вижда отъ французката поговорка; „Клеветете, клеветете, все ще остане по нѣщо". Хулитѣ, хвърлени отъ вънъ, като непременна последица отъ умразата къмъ единъ народъ, или отъ желанието да се потули собствената вина, не се подаватъ на опровержение и много мжчно се спиратъ, обаче реагирането срещу имъ е отъ голѣмо значение за общественото мнение у всѣки народъ. Ето защо ще се помжчимъ, за самитѣ насъ, да поразчепкаме въпроса и да видимъ — имало ли е действително предателство при пробива на Добро поле и въ какво се е то изразило.

Както е известно, моралното подхлъзване на българскитѣ части презъ 1917 г., а особено презъ първата третина на 1918 г., бѣ твърдѣ голѣмо, даже до опити за бунтуване и единични атентати. Защото търпението бѣ вече задминало границата на възможната физическа и духовна износливость; защото крайно неблагоприятнитѣ усилия за обдържането на войскитѣ все повече нарастваха, а пъкъ много началници се указаха слаби да влияятъ и подкрѣпятъ подчиненитѣ си въ пжтя на добросъвѣстното носене на дългътъ, да се борятъ успѣшно съ агитациитѣ и подсрѣкателствата на злосторницитѣ. Омръзването бѣ се обърнало въ ужасно отвръщение къмъ продължителната война, до едно болестно състояние, обзело войнишкото сжщество. Достатъчно бѣ да се яви, кой и да е, да говори срещу тая война, за да бжде най-жадно изслушамъ. Особено злѣ бѣха настроени върналитѣ се отъ отпускъ войници, видѣли съ очитѣ си покварата въ страната и надъхани революционно отъ разни агитатори и емисари, майсторски използуващи тжжното имъ настроениа при връщането обратно на фронта, за да сѣятъ у тѣхъ сѣмето на деморализация.

Трѣгнали отъ кжщи при писъкътъ и окайването на съпругитѣ и презъ всичкото време слушали въ вагонитѣ натякванията на съпжгницитѣ, войницитѣ стигаха въ частитѣ си напълно подготвени за противопоставa и бунтове. Обаче, българската трезвость не имъ допущаше подобни крайности и почти повечето успѣваха да задавятъ у себе си горчевината на впечатленията, да забравятъ заканитѣ, съ които се връщаха. По-трудна бѣ работата съ партизанитѣ на земледѣлцитѣ, що, при отиване и връщане отъ отпускъ, считаха за дългъ да посѣтятъ земледѣлческитѣ лидери въ Софийския окржженъ затворъ, да имъ докладвать за положението и да получатъ инструкции по престжпната си дейность на фронта. Тъй или иначе, озлобяването все повече растеше, а не се вземаха ефикасни мѣрки за да се подобри положението, да се премахне благоприятната почва за агитациитѣ и подстрѣкателствата.

Смѣната на правителството, въ 1918 г., внесе известно успокоение у войскитѣ, обаче все пакъ останаха части силно разколебани и угнетени, при парливото желание: *да се свърши въ най-непродължително време войната.* Това бѣха ония въ планината, що вече приключваха двегодишното си безсмѣнно намиране въ бойната линия, що все още ходеха зле облечени, лошо хранени и бѣха силно изтощени физически и духовно отъ тежкото стояне по Мориховскитѣ висове.*) Въ своето озлобяване, тѣ не вѣрваха на слухътъ за скорошно примирие и доверчиво се отдадоха на другия слухъ за предстояще хвърлюване на пушкитѣ отъ всички части, ако ли до 15 не бжде сключенъ миръ. При това настроение, службата у тѣхъ не се подобри, падналия духъ не се подигна, ропота и бѣгствата не се прекратиха. Цели роти демонстративно отказваха да получаватъ храна, да отиватъ на работа, да заематъ известни участъци и пр.

За да се види моралното състояние на частитѣ въ Мжгленско ще си послужимъ съ книгата на новоназначения тогава началникъ на 2 Тракийска дивизия генералъ Русевъ „Добро поле и 2 Тракийска дивизия".

„Бѣхъ изненаданъ отъ размѣра на войнишкитѣ бѣгства; отъ I мартъ до 1 августъ имаше 264 бегълци отъ които 20%

*) Новитѣ дрехи не бѣха още раздадени и станаха после плячка на противника по складоветѣ. Сжщо тъй бѣха оплячкосани и складоветѣ съ материялъ, провизии и бойни припаси.

къмъ врага. Имаше и подофицери избѣгали. Мѣрки срещу това зло не взимани, освенъ нѣкои други предписания, за да има повече канцеларски номеръ. Имаше роти отъ единъ и сжщъ полкъ безъ никаквн беглеци. а други съ 10 — 15 такива; сжщото въ разнитѣ взводове, както и въ полковетѣ, — а хората навсѣкжде едни сжши.

Престжпностьта въ дивизията голѣма; сждътъ претрупанъ съ дѣла.

Отдаване честь, взаимна почитъ и взаимно внимание — съвършенно запуснати; единични хора и цели команди не отдаваха честь, лежаха и гледаха офицера отъ 4 — 5 крачки. Цѣли роти ме посрещаха лениво, лениво; кое какъ, ставаха едва; едва отговаряха на поздрава; равнение, хватки — лоши. Всички признаци на строеви упадъкъ, липсва на бодрость, на бойно настроение.

Отношенията между офицеритѣ въ дивизията не навсѣкжде добри. Въ единъ полкъ офицеритѣ бѣха образували две партии и командиря на полка ми се оплака отъ нѣкои офицери, които намирали скрита подкрепа отгоре. На единъ такъвъ офицеръ е била обявена въ заповѣдь по дивизията благодарность за укрѣпяването на позицията по представление на... дивизионния инженеръ... безъ да е билъ представенъ отъ неговото строево началство. Събраха офицеритѣ отъ полка на позицията и много сериозно имъ говорихъ, следъ което безименнитѣ писма отъ тоя полкъ престанаха, а командиря на полка по-после се похвали, че живота между офицеритѣ се подобрилъ значително.

Чувството на изпълнителность въ дивизията заварихъ затжпено, а особено въ нѣкои части. Обърнахъ имъ вниманието, че за всѣко разпореждане трѣбва да се напомня и провѣрява дали е изпълнено. Единъ командиръ на артилерийско отдѣление ми доложи, че срѣща голѣми съпротивления отъ страна на подчиненитѣ си при изпълнение на разпорежданията му. Запитахъ какви мѣрки е взелъ, доложи, че обръщалъ вниманието имъ . . . само това!

Много дадени указания за готовностьта на преградния огънь, въ нѣкои батереи и сжщото, лично заповѣдано отъ менъ на командира на едно отдѣление, не бѣха изпълнени.

Отъ личната провѣрка на позициитѣ на нѣкои роти отъ сжшата бригада, забѣлезахъ че имаше заповѣди, не само неизпълнени, но даже и не се знаяха; а пъкъ за оперативната

заповѣдь на дивизията, за да се предаде отъ щаба на бригадата въ щаба на полка. бѣха нужни само три деня.

Желание за изпълнение нѣмаше: имаше просто затжпяване на навика да се обръща внимание на заповѣдитѣ, да се изучаватъ и използуватъ . . . безусловна сѣтнина на усвоено канцеларско командуване въ дивизията . . , което се ограничавало само да пише, безъ да иска да знае дали се изпълнина заповѣданото.

Въ нѣкои полкове, презъ 1918 г., е имало явни бунтове. Единъ отъ полковетѣ, съ запусната служба, въ който е имало открить бунтъ и единъ войникъ е стрѣлялъ въ полковия командиръ, го заварихъ да стои още отъ априлъ безъ командиръ. По моя молба, щаба на дѣйствующата армия, изпрати замѣстникъ, (подполковникъ Стоенчевъ, Авг.) но полкътния, ако и отличенъ офицеръ, не можеше въ кжсо време да поправи полка.

Агитациитѣ бѣха въ пълния си ходъ, особено между войскаритѣ, а почва за агитации отлично създадена — въ войската отъ общата непреслѣдвана поквара, а въ дивизията отъ слабото и безгрижно командувене. Войницитѣ явно ми говориха за кражбитѣ и рушветитѣ въ страната, за износа на хранитѣ и суровитѣ материяли, за неуспѣха на нашата политика (Добруджа и Маришкия пъпросъ); въ тия тѣхни приказки се виждаха и агитациитѣ. че не е само побѣдата, която може да наложи и мирътъ и пр. . . ."

Тая кратка извадка е предостатъчна да обрисува лошото положение на тая дивизия, при приемането ѝ отъ генералъ Русева, презъ юли месецъ 1913 г.

Че и положението и въ 3 Балканска дивизия не е било добро, се вижда отъ направената, по пробива на Добро поле, отъ генералъ Кутинчева, анкета, въ която се казва:

„Военната дисциплина и въобще морала въ частитѣ на 3 Балканска дивизия сж били понижени въ значителна степень, три-четири мѣсеца, а може би и повече, преди неприятелското настжпване, въ септември 1918 г. Команмира на 2/3 бригада въ писменния си докладъ за положението на 5 май 1918 г., както и командиря на 3/3 бригада, изтъкватъ, *че духа на войскитѣ билъ добъръ само за отбранителни действия, но не и за нападателни*, което е равносилно съ нежелание да се води борбата.

Презъ сжщия периодъ е установено, че войнишкитѣ бѣгства въ вжтрѣшностьта на царството сж се увеличавали все повече; а въ 11 Сливенски и 32 Загорски полкове те почнали да се изразяватъ на групи по 8—10 человѣка. Отъ ежедневнитѣ донесения отъ полковетѣ до щаба на дивизията се вижда, че отъ 1 май до 1 септемврий 1918 г. сж избѣгали общо около 75 войника, отъ които 8 къмъ противника.

Едновременно съ бѣгствата, отъ началото на пролѣтьта, увеличили се и случаитѣ на самонараняване, за да се избѣгне отъ тежеститѣ на фронта, както и нарочно просрочване на отпуска, за да бждатъ виновнитѣ наказани и изпратени въ Поправителния полкъ, въ който не сжществуватъ рисковетѣ на фронта.

Почнали да се проявяватъ манкирания по длъжноститѣ за почить и уважение къмъ началницитѣ и старшитѣ, подъ претекстъ на несъзиране, или съ отдаване на честьта неохотно и съ видимо неудоволствие.

Отпускаритѣ почнали да се връщатъ въ частитѣ деморализирани и изобщо съ едно унние: почнали да проявяватъ непослушность, а негдѣ и колективни претенции поради храната, облеклото и пр. Засилило се разпространението на вестницитѣ — органи на крайнитѣ течения, и на землѣлческитѣ организации, абонатитѣ на които въ нѣкои роти достигнало до 30—40 души.

На 8 юни 1918 г. войници отъ 29 Ямболски полкъ хвърлили презъ нощьта 3 бомби въ блиндажа на капитанъ Марчева.

На 9 юни сж били намерени въ районитѣ на 11, 29, 32 и 80 полкове стотици надписи и позиви, изрѣзани по дърветата и камънитѣ, за хвърляне на пушкитѣ и напущането на позицията.

На 13 юни с. г. сж били намерени въ района на 29 Ямболски полкъ три анонимни писма съ заплашително и революционно съдържание.

На 9 юли с. г. е била хвърлена презъ нощьта бомба въ землянката на командиря на 1 батарея отъ 16 артилерийски полкъ, която контузила последния.

На 10 юли с. г. е била намерена въ района на 11 и 24 полкове революционна плакарда съ надписъ „Балканци".

На 3 септември с. г., група войници съ двама-трима младши подофицери, разтоварили насилствено дружинната го-

варница (80 полкъ), за да не отива да готви на в. Шейновецъ, понеже войницитѣ не желаяли да работятъ на тая височина, обстрелвана отъ противника.

На 9 септември с. г., презъ нощьта била хвърлена бомба въ землянката на подполковника отъ 24 полкъ Робевъ.

Въобще напоследъкъ се забелѣзвала всжде голѣма индеферентность у войницитѣ къмъ служебнитѣ задължения и къмъ устрояванитѣ ротни развлечения и беседи. Отнасяли се апатично къмъ всичко и често сж подхвърляли оскърбителни подмѣтания по адресъ на офицеритѣ. Ако ли ротния гайдаръ или свирачъ засвири, недоволнитѣ се обръщали къмъ него съ думитѣ: „защото още стоятъ тука като тебе свмрачи да свирятъ, за това войната нѣма да се свърши". Следъ устроенитѣ увеселения или беседи въ ротитѣ се чувало отъ страната на сжщитѣ недоволници: „тѣ сж офицери: това имъ е работата, тѣ не губятъ, ами ние.

Възможно е да е имало въ частитѣ много повече подобни прояви, добавя анкетата, обаче мнозина началници сж ги умълчавали, за да запазятъ реномето на частьта, собственото си реноме, още повече, че подобни прояви сж се поставяли въ тяжесть на атестациитѣ и командната стойность на началницитѣ. Фактъ е, че въ ежедневнитѣ срочни донесения за времето отъ 1 до 15 септември 1928 г. сж били показвани само 4—5 души бегълци, когато въ сжщность (по други документи), такива сж били значително повече; че въ тѣзи донесения за духътъ се говорило: *духъ добъръ; бойна готовность пълна*, когато въ сжщность: *духа, морала, па и дисциплината* сж били разклатени отъ основа и едва е могло да се считатъ удовлетворителни".

Така казва анкетата, така говорятъ почти всички участници въ Мъгленско. Тамъ два-три мѣсеца по-рано почнала да се осѣща скорошната провала, оная упушлива атмосфера на пълното разложение, особено въ гилнитѣ и нестроеви подразделения, които, като при слаби началници, по лесно се подавали на зловредното влияние на агитациитѣ. Тѣ собствено сж били разносвачитѣ на тревожни слухове, на разни писма, възвания, вестници и брошури, съ бунтовническо съдържание. И всичко това е подготвяло почвата за пълна неиздръжливость при единъ ударъ въ планината, за успѣха на който е нѣмало вече нужда отъ предварително уговаряне за напускане фронта или отъ нѣкакви подкупи, както казватъ нѣкои. Пло-

доветѣ около Добро поле била вече узрѣли и едно само раз-
друсване стигало, за да паднатъ, особено пъкъ, когато съ-
барянето имъ бѣ станало отъ единъ ураганъ. Отъ хора изгубили
идейностьта и силно подали се на съблазъньта — да се тури
точка на бойнитѣ действия, друго не можало да се очаква.

За да се види какъ частитѣ отъ 3 Балканска дивизия постепенно сж били доведени до разложение, ще си послужимъ съ извадки отъ книгата на подполковника отъ 29 Ямболски полкъ Бумарджиевъ; *„Има ли предателство на Добро поле"*.

„Основната позиция на която трѣбваше да се укрепимъ и останемъ бѣ Каймакчаланъ — кота 1881—в. Соколъ—Руйчетата—Сръбски постъ—кота 1700—в.Шейновицъ—в.Кравица—Зжбаритѣ—Кукурузитѣ—Ковилъ—Прѣслапъ—Кожухъ планина. Това бѣ линията, която естествено бѣ най-силната и съ отлично закритъ тилъ. А ний заехме линия по южнитѣ склонове на казанитѣ висоти, а нѣкаде и въ политѣ имъ, — позиция, съ тилъ постоянно наблюдаванъ и битъ отъ неприятеля. Едва презъ м. юли 1918 г. се сетиха да укрепяваме нѣкои отъ горнитѣ пунктове, но бѣ вече късно, защото противника не ни даде време за това.

Освенъ всички бойни неудобства на изнесената напредъ позиция, освенъ многото дадени жертви за заемането и задържането ѝ, освенъ огромната фортификационна работа извършена на нея безъ система и планъ, тази позиция имаше и това неудобство, че извънредно много одължи огнената линия и поглъщаше много повече бойци, а съ това отслабваше бойнитѣ сили на частитѣ. Всички тѣзи усилия, ако бѣха насочени за укрепяване на естествената и силна по природа отбранителна линия, можеше, въ продължение на $2^1/_2$ години, да се изгради непревземаема нова линия на Добро поле, пробива на която не щѣше тъй лесно за два дни да се извърши, а напротивъ, твърде възможно бѣ противника да си строши главата . . .

И така ний сами се поставихме въ най-неизгодни условия, като останахме на очертанитѣ, следъ боевете презъ 1916 г., неестественитѣ и изложени на неприятелскитѣ погледи „Войнишки позиции".

Ако следъ боевете презъ септември на 1916 г., се бѣ направила една щателна рекогнисцировка на цѣлата позиция и бѣ билъ усвоенъ отгоре единъ планъ за укрепяване, ний щѣхме да бждемъ отбранители на главната и природно силна позиция. *Липсата на единъ общъ планъ за създаване на последнитѣ отбрани,* които можаха и трѣбваше да се създадатъ въ продължение на позиционната война, отъ май 1916 г. до пробива, и *изнасянето на позициитѣ ни по южнитѣ склонове и равнината сж една отъ причинитѣ за пробива на Добро поле.*

Следъ главнитѣ боеве на 12, 13, 14 и 15 септември 1916 г., се оформи нашата „Войнишка позиция". Тамъ, гдето влизи и са окопа нашия войникъ, се издълба въ последствие, при най-тежки условия, нашата първа и последна отбранителна линия . . . Трѣбваше следъ това да изправимъ нашата линия, като напуснемъ неестественитѣ позиции: на Димовя линия, Кара дере, Гръцкия междиненъ постъ и Пожарския постъ, чието държане бѣ ненужно и на които се топяха безцѣлно въ продължение на двѣ години частитѣ на дивизията. Благодарение на противника, а не насъ, въ първитѣ дни на 6 септември, се корегира коренно задържането на Пожарски постъ, защитницитѣ на който, следъ падането на к. 1881, се явиха точно въ тилъ отъ неприятелската артилерия. 46 полкъ едно го държеше, само за 24 часа бѣше преполовенъ отъ противника. За жалость, и следъ тази услуга отъ противника, ний пакъ не се опомнихме, и останахме изъ гората ниско, по източнитѣ склонове на Добро поле, въ непрогледнитѣ храсти и гори на Гръцкия постъ, по Струпенския долъ и Пашовъ ридъ, — точно мѣстото на пробива (на 15 септември 1918 г.), фаталното и лобно мѣсто на всичкитѣ ни трупове, мечти и родни идеали . . .

При все това, деня на пробива свари защитницитѣ на Добро поле отлично укрепени, но, за жалость, само *на една единствена първа и последна укрепена линия.* Въ продължение на 2 години, защитницитѣ на Добро поле бѣха работили денемъ и нощемъ, безъ да знаятъ почивка, за да се вкопаятъ въ земята. Бѣха построили стотици заслони, дълбоки 5—7 метра; разни галерии; 3 реда окопи; много ходове за съобщения до два човѣшки ръста дълбоки, и 3—6 метра ширини; телени мрѣжи и козли (на мѣста по 2—3 линии). За жалость всичкия този колосаленъ трудъ бѣ отишелъ само за една укрепена линия, изложена на погледитѣ на противника и бита отлично отъ артилерията му. — Грѣшка бѣ не

на войника и офицера, а на военнитѣ инженери и висшето началство, които не схванаха, още следъ октомврийскитѣ боеве въ 1916 г., необходимостьта да се измѣсти „Войнишката позиция“ и укрепи съобразно съ мѣстнитѣ и тактически изисквания, системно, планомѣрно. Твърдението, че съ напущането тая позиция, щѣли сме да дадемъ нѣкои наблюдателни пунктове на противника не е основателно, понеже и безъ това той имаше такива. Напротивъ противника не щѣше да ни вижда, ако бихме възприели гореказания начинъ на разположение и укрепяване . . .

Усилената работа по укрепяването, при близостьта на противника, страшно изтощи хората. Работѣха въ най-бурното и лошо време, да не чува противника, и повече нощемъ, а това отнемаше единствената имъ нощна спокойна почивка. Борбата съ природата, лошата и продължителна зима, съ нейнитѣ страшни бури и виелици, придружена съ тежки лишения, ужасно хабеше силитѣ. Всичко това изморяваше и изтощаваше организма на хората, и не можеше да не се отрази върху силитѣ и духътъ имъ.

Лошата и недостатъчна храна и облекло повлия и върху появяването на болестьта „Скорбутъ“, взела особено широки размѣри въ 29 Ямболски полкъ. Имаше времена, когато на войника се даваше топка каль, подобна на хлѣбъ, съставена отъ всѣкакви примѣси, но не и отъ жито. Тая каль войникъ трѣбваше да яде, съ нея да подържа организма си за ежедневната работа, за бдение и борба. Къмъ нея се предаваше голата и безъ всѣкаква питателность войнишка чорба, приготвена отъ овча, често пѫти вмирисана, пастарма, която разстройваше стомаситѣ и отваряше почва за всѣкакви болести. Винаги хлѣба на предалия се пленникъ и облѣкло му повдигаха апетитътъ и завистьта на нашия изгладнѣлъ и голъ войникъ. Не бѣ редъкъ случай да се среща часовой наблюдатель съ открити срамни части, и при това окаяно положение, съ трепетъ да следи всѣко мръдване на противника. — Много даде нашия войникъ за защита на своята родина и не бива повече да се клейми.

Лютата и продължителна зима затрудни много укрепяването. На 1700 метра надъ морското разнище, гдѣто през $^2/_3$ отъ годинита върлуватъ снѣжни бури и виелици, нашитѣ войници трѣбваше да се борятъ освенъ съ противника, но още и съ тѣхъ, и да работятъ. Осъмнали при затрупани отъ

снѣгъ окопи и засипани пѫтища, тѣ улавяха лопатата да чистятъ рововетѣ, да отравятъ затрупанитѣ си другари и да отварятъ пѫтища далечъ въ тила, за да пристигнатъ товаритѣ съ храна, които често пѫти по 3 — 4 деня не идваха, докато не биваха посрещани отъ згладнелитѣ защитници. Това се случваше твърде често. Отъ лошата зима добитъкътъ измираше, и числото му намаля до 3—4 слаби недъгави коне на рота, отъ които се чакаше да снабдятъ съ храна и припаси бойнитѣ. Това заставяше частитѣ да пращатъ команди, за да донасятъ до позициитѣ хранитѣ и бойнитѣ припаси на гръбъ.

Мѣстностьта въ тила на позицията бѣ извънредно пресечена и отнемаше твърде много хора и средства за направата на позиционни зигзагни пѫтища и пѫтеки. Само който се е изкачвалъ отъ щаба на 29 полкъ на позицията, презъ Зъбаритѣ, може да има представа за пѫтищата и колосалния трудъ, положенъ за направата имъ. При тѣзи условия, освенъ че се отнемаха половината войници отъ състава на частитѣ, но и самитѣ пѫтища бѣха крайно изморителни за хората и добитъка, и тежки за подвозъ на материали по укрепяването.

Превъзходството на противника му даваше възможность денонощно да безпокои нашитѣ зидари и да имъ нанася тежки загуби. Всѣки ударъ на чукъ бѣ чуванъ отъ противника и за мигъ се нахвърлюваха мини и снаряди въ нашитѣ окопи, добре измѣрени, благодарение близостьта. А ние, колкото бѣхме слаби съ артилерия и минохвъргачки, толкова бивахa спъвани и доблестнитѣ ни батарейни командири, като имъ се опредѣляше по колко снаряда денонощно да изстрѣлватъ. Никога противника не закъсняваше, при всѣко обаждане на нѣкоя наша батарея, да се нахвърля съ маса снаряди върху нея. *Доброполскиятъ участъкъ, считанъ за второстепенъ и природно силенъ, бѣ оставенъ безъ средства за отбрана въ всѣко отношение, особено откъмъ артилерия и минохвъргачки*, за което защитницитѣ му до последния моментъ бѣха изложени на тежки загуби.

Духътъ у войскитѣ, поради крайната умора и изтощение отъ продължителностьта на войната, бѣ лошъ. Въ продължение на две и половина години, частитѣ отъ дивизията не знаха почивка, а непрекъснато стояха на позиция, безъ достатъчно подръжки, поне за сменяването имъ отъ 1 линия, дори не и за оттеглян то имъ по-назадъ. Дружинитѣ стояха сеца несмѣнени отъ 1 линия, а когато ги смѣняваха,

отдръпваха ги въ подръжка, непосредствено задъ окопитѣ на 500—700 м., засѣгани не само отъ артилерийския огънь на противника, но и отъ минохвъргачкитѣ му, а това не бѣ почивка, напротиво, още по-голѣма умора. Тамъ частитѣ не се освобождаваха отъ гнета на противника и често пѫти даваха по-голѣми жертви отъ внезапно избухналия неприятелски ураганъ, сварилъ войницитѣ вънъ отъ заслонитѣ — на пране или забава . . . Да се стои 2 ½ години непрекъснато подъ постоянниятъ огънь на противника не е леко. Крайно налижително бѣ да се изтегли дивизията отъ тоя участъкъ, за да се подтегне и почине. Всѣки камъкъ, всѣка долчина напомняше труповетѣ на достойно загиналитѣ другари, брата и бащи".

Подполковникъ Бурарджиевъ завършва своето описание така:

„Защитницитѣ на фаталното Добро поле, презъ тригодишната война до деня на пробива, съ достойнство изпълнили своя дългъ въ неравната борба. Тѣ издържаха на Добро поле нѣколкодневнитѣ атаки на противника отъ 3 до 21 май 1917 г., сѫщо атакитѣ му на 29, 30 и 31 августъ с. г. Въ 1918 г. въ май тѣ устояха на нѣколко силни нападения, а сѫщо и въ юний на редъ щурмови и огневи удари, всички кърваво отбити. *Може ли прочее да се допусне нѣкакъвъ пазарлъкъ между нашия храбъръ войникъ или офицеръ съ противника на 15 септемврий 1918 г., както нѣкои го обвиняватъ?*"

Ето какъ полковникъ Бунарджиевъ излага извънредните лоши условия, при които цѣли 2 ½ год. сѫ били поставени Балканци въ Мориховския участъкъ, какъ постепенно сѫ били тѣ доведени до положението на окончателно падане на духътъ, до озлобяването, приготвило почвата за възприемане на престѫпнитѣ агитации и за израстване на зложелание за скорошенъ край на войната. Мръзнали, злѣ облечени и отвратително хранени дълго време, тѣ търпеливо пренасяли всичко, докато най-после, физически и морално изхабени и оставени сами на себе си въ първата линия, подъ артилерийскитѣ урагани, не сѫ били вече въ състояние да издържатъ неприятелския пробивъ.

Що се отнася до уговорено отъ по-рано предателство на Добро поле, ние напълно се присъединяваме къмъ подполковника, че такова е нѣмало и не е могло да бѫде. Тамъ само е имало пълна незаинтересованость презъ продължителното

стояне на частитѣ въ Мъгленско—Мориховско и отпускането на рѫце, много по-рано отъ пробива, отъ всички началници. Човѣкъ просто не може да отговори на въпроситѣ: какъ тъй, при толкова високи голѣмци и щабове, да не се намѣри нѣкой да рекогнисцтра разположението, да провѣри позициитѣ, да обиколи поне веднажъ бойната линия? Какъ е можало тъй дълго да бѫде оставено бойното разположение на очертанието, направено отъ първата войнишка позиция, презъ боеветѣ още въ 1916 г.? Защо, при наличностьта на дивизионни, корпусни, армейски, групо-армейски и въ щаба на главното командуване инженери, е било тъй много занемарено системното укръпяване на тоя боенъ участъкъ? . . . Вижда се, че инженеритѣ сѫ се ленили или, по-вѣрно, бояли, да отидатъ и на самото мѣсто да изпълнятъ най-главното си задължение; че у началството е липсвало желание да се трепи по върховетѣ и да се излага на възможна опасность съ по-близко отиване къмъ противника, поради което, въпрѣки опититѣ по другитѣ фронтове за разположение въ дълбочина, частитѣ, до самня пробивъ, сѫ били оставени по първата линия, като сигурна жертва за врага. Иначе казано, въ дейностята по Морихово—Мѫглянско силно изпъква елемента на голѣмото престѫпление, наречено *бездействие* и наказаемо съ смърть, като единъ видъ спомагане на противника.

Право прикосновенлтѣ къмъ тая вина началници заявяватъ, че много пѫти сѫ ходили на бойната линия, че сѫ провѣрявали често разположението, обаче въ сѫщность излиза, че това е било рѣдко, частично и само до бригаднитѣ наблюдателни пунктове, безъ да се отиде въ бойната линия, даже до окопитѣ на подръжкитѣ. Следъ падането на Яребичнитѣ височини, главнокомандующия и Н. Ц. В. Престолонаследника обиколили участъцитѣ на 3 Балканска дивизия и на 1 Тунджанска бригада, но дъжда и силната мъгла не имъ позволили да се запознаятъ съ състоянието на укрепването, и трѣбвало да се задоволятъ съ направения имъ докладъ и съ плановетѣ въ щаба на дивизията, на които били нанесени, като свършени, и тритѣ отбранителни линии. Командира на 61 корпусъ сѫщо ходилъ на фронта, обаче само до бригаднитѣ наблюдателни пунктове. Изпращанитѣ ревизори отъ българското и германско командуване сѫ достигнали до дивизионнитѣ щабове, гдето, следъ изслушването на доклада, били отвеждани на нѣкои пунктове за да назърнатъ къмъ

позициитѣ, и, съ това, се считала свършена основателната и на самото мѣсто ревизия. Изобщо казано, редицата инстанции включително германскитѣ, цѣли две години сж проявили пълна незаинтересованность по най-главнитѣ си бойни задължения. По това, ето какво срещаме въ реляциитѣ на 2 Балканска бригада:

„*Ако началника на дивизията, въ продължение на 9 години, бѣ обиколилъ поне веднѣжъ позицията, може би много отъ недостатъцитѣ по укрепяването щѣха да бждатъ поправени. Една позиция, не посетена ни веднѣжъ отъ началника на дивизията, отъ началникъ щаба или дивизионния инженеръ, не може да бжде укрепена до съвършенство отъ по-долнитѣ началници*.

Сжщото говори въ показанията си предъ анкетата и командира на 16 артилерийсяи полкъ, полковникъ Сарайдаровъ:

„Началницитѣ (висшитѣ) редко обикаляха позициитѣ, а нѣкои и никога не посетиха войницитѣ и офицеритѣ въ окопитѣ. Азъ знамъ дивизия, гдето никога голѣмия началникъ не е видѣлъ окопитѣ и никога войника не е видѣлъ него. Рѣдко забикаляха и нѣкои бригадни командири, а сжщо се леняха и по-долнитѣ началници. Всички по-високи началници посещаваха фронта само до щабоветѣ и, понеже по тия щабове се правеха заключения за командиритѣ, последнитѣ всячески се мжчиха и конкурираха за устройството на добри щабове въ ущърбъ на позициитѣ и окопитѣ. Азъ зная полкове, гдето по цѣли месеци и сезони, много роти работиха за устройството на хубави щабове, а войницитѣ въ окопитѣ, при дъждъ, стояха въ водата и тинята".

Още по-добра представа за укрепяването въ 3 Балканска дивизия дава заключението на произведената отъ генералъ Кутинчева анкета, въ което се казва, че само предната позиция на дивизията е била изработена, като въ участъка на 29 Ямболски полкъ втората линия окопи не е била довършена; че междинната позиция, само въ участъцитѣ на 1 и 3 бригади, е била усилена съ кое що; че на главната позиция (в. в. Голѣмъ и Малъкъ Козякъ, Камила, Мечи камъкъ и пр.) е имала само тукъ-таме стрелкови окопи и почнати галерии.

За собствено оправдание, отговорницитѣ сочатъ на щабите на действующата армия, който не отпускалъ необходимитѣ

срепства за завършване укрепяването. Генералъ Рибаровъ заявява: „*Въ участъка на дивизията ми бѣ направено всичко, което бѣ възможно, съ отпуснатитѣ материали; че, за да се създадатъ яки съоржения въ дълбочината на участъка, необходимо бѣ много цименъ, желѣзария и пр., които, при настоятелнитѣ ми искания, се отпускаха въ ограничено количество, еовамъ стигаще за осъвършенствуване на първата линия. Именно на това се дължи, че заднитѣ линии останаха само изкопани, но незасилени съ бетонни постройки, галерии и пр., т. е. съвсемъ незавършени*".

Отъ поисканитѣ по тоя въпросъ обяснения отъ началника на инженерния отдѣлъ при щаба на главното командуване се узнава, че материали сж били отпускани въ зависимость отъ имеющитѣ се такива на разположение и споредъ общитѣ нужди на цѣлия фронтъ, т. е. че въ Мжгленско е било отпускано това, що е могло да се даде и на другитѣ части и, че щомъ сж били набавяни такива, тутакси сж били раздавани.

Ето защо на тоя въпросъ, ние ще отговоримъ съ това що казва въ горепоменатата книга подполковникъ Бунардиевъ, а именно: „*Доброполскиятъ участъкъ, считанъ за второстепененъ и природно силенъ, бѣ оставенъ безъ средства за отбрана въ всъко отношение*, т. е. онова, което старателно избѣгватъ да признаятъ отговорнитѣ инстанции. Тъй че отпускането или неотпускането на материали и безсистемното укрепяване на позициитѣ, трѣбва всецѣло да се търси само въ погрѣшното гледище на участъка въ Мориковско, като на второстепененъ и естествено силенъ, не нуждающъ се отъ укрепване въ дълбочина, въ нѣколко линии, снабдени съ модерни съсржжения. Планинскитѣ великани, скалитѣ и шеметнитѣ урви въ тила сж се считали достатъчна преграда за вражеския успѣхъ, поради което всичкото внимание е било обърнато върху укрепяването на първата линия. Иначе просто необяснимо се явява: какъ тъй германското командуване, толкова сведущо по системното укрепяване на позициитѣ и въобще по начина за отбраната, бѣ допуснало цѣли две години да не се намѣси и да наложи системно организиране и разположение въ дълбочина, което само гарантира якото отстояване подъ вражескитѣ удари... Това погрешно гледище за силата на планинския теренъ е било тъй дълбоко вкоренено и у по-долнитѣ началници, че то не се е из-

мѣнило, даже когато щаба на действующата армия се е наме-
силъ и съ предписание № 10307 отъ 24 юни 1918 г. далъ
следнитѣ упжтвания:

1) Да се устроятъ поне две позиции, отстоящи една отъ
друга отъ 3—5 км.;

2) Всѣка отъ тия позиции да бжде организирана въ дъл-
бочина съ три линии окопи, по на 80—200 кр. (понеже една
единствена линия не е въ състояние да издържи съсредото-
чения артилерийски огънь);

3) Задъ по-важнитѣ участъци на позицията, на около
300—500 кр., да се построятъ преградни позиции;

4) Въ първата линия окопи да се построятъ малки под-
слони само за дежурнитѣ отдѣления и постове; по-голѣмитѣ
подслони да се построятъ по втората и третя отбранителни
линии;

5) Първата линия окопи да не се заема навсекжде; въ
нея да се разполагатъ дежурнитѣ отдѣления (постове),
които да поставятъ само двойни часови. Когато неприятеля
атакува, *дежурнитѣ отдѣления остават на мѣстата си и
продължаватъ борбата, и, само когато противника премине
изкуственитѣ препятствия, да се оттеглятъ на втората
отбранителна линия.*

6) Неприятелския ударъ се посреща на втората отбра-
нителна линия, която се заема отъ ядрата на ротитѣ отъ бой-
ната часть. Нито единъ отъ защитницитѣ на тази линия нѣма
право, безъ особена заповѣдь, да отстжпи назадъ. Даже ако
противника прегази тази линия, борцитѣ остават на нея и
продължаватъ борбата. Когато противника се спре на пър-
вата линия, частитѣ отъ втората линия извършватъ повратно
нападение веднага, безъ да чакатъ ни заповѣдь, нито по-
дръжкитѣ отъ третята линия;

7) Третята линия окопи е линия на подржжкитѣ и изход-
но мѣсто за повратнитѣ нападения. На нея се разполагатъ
ротитѣ отъ дружиннитѣ подръжки, а кога се види, че про-
тивника ще я атакува, трѣбва да се притеглятъ къмъ нея и
части отъ полковитѣ подръжки, поради което на тая линия
трѣбва да се намиратъ достатъчно галерии и заслони за за-
пазване отъ поражение, до вкарването на тия подръжки въ
действие.

8) Когато противника достигне втората линия, почнува
се отъ третата линия повратно нападение, за което най-

удобния моментъ е, когато той започне да минава втората линия окопи. Тогава съ рѣшително и безоглядно втурване напредъ подръжкитѣ атакуватъ и възстановяватъ първоначалното положение."

Иначе казано, щаба на действующата армия, споредъ опититѣ по руския и французки фронтове, бѣ указалъ точно какъ трѣбва да се извърши фортификационното усилване на позициитѣ и разполагането на войскитѣ по отбранителничѣ линии, и въпреки това и когато другитѣ участъци на македонския фронтъ бѣха напълно организирани, само тамъ въ Мориховско, като че нарочно, укрепяването и разположението бѣ оставено по една единствена линия. Ето защо защитницитѣ тамъ, задавени отъ масата снаряди и мини, пропаднаха всецѣло по първата линия.

Всичко гореизложено се отнася само до вината на висшето началство, германско и българско, което бѣ длъжно да се погрижи за създаването на силна твърдина въ Мориховско и за снабдяването ѝ съ достатъчно средства за борба. Що се отнася до по-долното, строевото началство, до разпоредителитѣ съ живата сила въ боя, тѣ, ако и не виновни за разгрома на частитѣ имъ по първата линия на Добро-поле, носятъ друга не по-малка вина: старшитѣ — съ намирането си на далечни наблюдателни пунктове, и оставането на първата линия на собствената ѝ участъ, безъ да имать въ ржцетѣ си поддръжки, съ които въ последния моментъ да се намѣсятъ въ боя за парирание на случайноститѣ; младшитѣ — съ безгрижието си да оставятъ частитѣ да бждатъ заловени по скривалищата. Полковитѣ командири, вкарали още въ началото подръжкитѣ си въ сферата на първата линия, а сами останали назадъ, не сж можали да посрещнатъ случайноститѣ съ твърдо заставяне отзадъ или съ преминаване въ контра атака. Въ реляциитѣ за действията на 2 Балканска бригада не се вижда каква роля е играла бригадната поддръжка, която трѣбваше да се намира нейдѣ по-назадъ за да укаже влияние въ последния моментъ на боя, поне като възприема не себе си отстжпващитѣ части отъ I линия. Подобна подръжка трѣбва да е липсвала, когато непременно трѣбваше да се отдѣли такава, поне една рота. Командиря на I Тунджанска бригада, разполагайки съ $2^1/_2$ дружини отъ 53 полкъ и съ по една отъ 21 и 28 полкове употребява тая сила поддръжка само за обратното завладяване на в.

Шейновецъ (6 роти), а останалитѣ две дружини ги запържа задъ центъра и дѣсния флангъ на участъка си за локални действия, и то тамъ гдето напора на противника не е билъ все тъй силенъ. *)

И разбира се, че противника майсторски използува подобни изгодни за него условия. Оценилъ предварително значението на Мориховското било, той бѣ организиралъ атаката за бързъ пробивъ, който да обърка отбраната и да отнеме възможността за по-нататъшна съпротива по височитѣ въ тилътъ. Сътредоточилъ 8 дивизии срещу Мъгленския участъкъ, той бѣ опредѣлилъ 5 отъ тѣхъ за непосредственъ ударъ върху Добро поле (участъка на I Тунджанска и 2 Балканска бригади), за подготовката на който поставилъ 640 разнокалибрени топа и засилилъ окопнитѣ орждия и минохвъргачки. . . И когато избухна артилерийския ураганъ съ градушката на барабанния огънь и се почна 24 часовото непрекъснато обсипване на Добро поле съ чугунъ, олово и мини, смаянитѣ защитници трѣбвало да се укриятъ и да мислятъ само за безопасността си. Най-изложенитѣ по първата линия дежурни части и наблюдателни постове били бързо разнебитени и заставени да се скриятъ, пръснатъ и избѣгатъ, съ което наблюдението за противника и охранението на позицията изчезнали. На разсъмване, гъститѣ неприятелски вълни изминали късото разстояние, което ги дѣлило отъ окопитѣ, нахлули въ позицията, достигнали скривалищата и заловили въ тѣхъ ротитѣ отъ бойната линия. По-нататъкъ, съ обхващане и обходи, тѣ пленили и дружинитѣ подръжки, сжщо по скривалищата. По тоя начинъ цѣлата бойна линия около Доброполската рѣка и източно отъ в. Петерникъ била разнебитена и сериозна защна съпротива въ тоя участъкъ не можла да се прояви. Липсата на войски отзадъ, не допусна да се спре още въ началото безредното отстжпване, да се приведатъ частитѣ въ редъ по задни линии, да се смаже въ зародиша бунтовническото настроение у войнищитѣ да не искатъ да се спратъ и биятъ.

И именно тоя бързо развитъ вражески успѣхъ дава голѣмо съмнение за нѣкакво уговорено предателство, — съмнение, което и до сега продължава да трови мнозина наши военни и служи за натяквания отъ генералъ Лудендорфа, а сжщо и отъ австрийския полковникъ Новакъ, въ книгата му: „*Саромолясването на Централнитѣ сили*“, гдето се казва:

*) Казватъ че двѣ дружини сж били изтеглени отъ началника на 2 Тракийска дивизия западно.

„Управляющия Американската легация, агентитѣ и златото му кръстосваха страната прѣзъ лѣтото на 1918 год. и почна изведнажъ да звънти злато по всички джобове, даже и въ войнишкитѣ, които не сж могли да го спестятъ отъ заплатитѣ си“, — т. е. иначе казано, че и българскитѣ бойци на Добро поле трѣбва да сж били платени, за да не се противопоставятъ на удара.

Горното съмнение още повече се засилва отъ факта, че, десетина деня до атаката, нѣкои швейцарски вестници сж писали за предстоящия пробивъ на фронта, съ точно обозначение на самата дата. То нараства още повече отъ престжпното държане на страхливцитѣ отъ 8, 1 и 6 роти на 32 Загорски полкъ, отъ 8 рота на 80 полкъ и отъ ротата на капитанъ Банелиева, които, средъ бѣлъ день, се пръснаха, предадоха въ пленъ или избѣгаха; както и отъ слуха, че една Шейновска рота, при Доброполската рѣка, вдигнала бѣлъ флагъ и се предала *).

Признавайки това фатално съвпадение на датата и изтъквайки, съ болка на душата, позорната постжпка на страхливцитѣ отъ горепоменатитѣ роти, ние, приценявайки истинското тежко положение въ което бѣха изложени Доброполскитѣ защитници съ поставянето имъ въ първата линия, все пакъ смѣло твърдимъ, че гореизложеното съвсемъ не е достатъчно да установи предварителенъ уговоръ съ противника, — деяние крайно унизително за цѣлата българска армия.

Подобно уговаряние въобще не е могло да стане, понеже, както е известно, военната иерархия въ частитѣ се състои отъ редица: началници на отдѣления, подофицери, младши офицери, ротни, дружинни и полкови командири които всички заедно съставляватъ свързанитѣ звена на цѣлата служба и само чрезъ тѣхъ се постига общо изпълнение. Ако ли едно отъ тия звена, по разни причини, не е подготвено да възприеме и да предаде по-нататъкъ известно действие, последното се явява осуетено. Веригата отъ тия звена се движи само съ тласъка отгоре и всѣкога по точно установени правила. За да се предприеме известно действие, на-

*) Сжщото тъй голѣмо съмнение даватъ беглишитѣ къмъ противника, обаче това е обикновено явление за всѣка войскова часть, когато дисциплината и духътъ западнатъ и се продължи дълго лошето имъ обдържание. При това, въ тѣхното число влизатъ и войнищитѣ иноплеменци; гърци, турци и цинцари.

мираще се вънъ отъ установения редъ, необходимо е да се осигури поне съдействието на по-главнитѣ звена: хилядницитѣ, стотницитѣ, полустотницитѣ, тъй че да не се яви нѣкое неочаквано препятствие при изпълнението. Иначе казано: за да се подготви едно предателство, по инициатива отъ по-висшето началство, трѣбва да се подготвятъ сериитѣ по-долни началници, да се влезе съ тѣхъ въ ненормални отношения. да се убеждаватъ за да престжпятъ клетвата си и да станатъ предатели на отечеството, — нѣщо, което и най-разколебания началникъ нѣма да си допусне, па и самитѣ подчинени не биха се замислили да поставятъ такъвъ на мѣстото му. Подобенъ уговоръ не би могълъ да остане въ тайна и все щѣше да се намѣри нѣкой отъ по-долнитѣ да се възмути отъ мерзкото дѣло и да донесе.

Сжщото се отнася и до уговоръ извършенъ по натискъ отдолу, който, като непременно станалъ достояние на значителна часть отъ масата, не може да остане неизвестенъ на началството, което щѣше тутакси да вземе мѣрки.

Съ гореизложеното искаме да установимъ, че предателство на Добро поле не е могло да се подготви и да остане въ абсолютна тайна за дружиннитѣ и ротни командири, младши офицери и толкова подофицери . . . И заявяваме, че пробива тамъ всецѣло се дължи само на силния раздрусъ на и тъй изхабенитѣ отъ по-рано нерви; на силно падналия, поради престжпнитѣ агитации, духъ; на изгубването на последната частица воля и на съзнанието у бойцитѣ за противопоставяне. При потресътъ отъ продължителната бомбардировка, изостановитѣ сами на себе си защитници, силно тероризирани духомъ, сж били изплашени до толкова, че не сж можали да мислятъ за друго освенъ за лично спасение.

Ето защо най-енергично ний протестираме срещу цитираниѣ по-горе обвинения върху армията и особено срещу онова на полковникъ Новака за златния звънъ въ войнишкитѣ джобове. Защото, ако наистина е дрънкало злато, то сигурно у ония на подкупенитѣ безотечественици, въ тилътъ, за да подготвятъ по всѣки начинъ отечествената Голгота на фронта, съ цената на златнитѣ таленти на Синидриона, за да се съсипятъ българскитѣ интереси и честьта на народното име. Прастеницитѣ на адскитѣ кутила, следъ като бѣха изпитали на разни мѣста фронта, най-после успѣха да се загнѣздятъ въ Мориховско и въ неговия тилъ, и да започнатъ да реализиратъ

пъкления планъ на патронитѣ си за поемане по всѣки начинъ държавната власть. Тия юдови органи, влѣзли подъ кожата на разни слабо културни до простотия чинове, почнаха да смущаватъ войнишката душа съ разни слухове за безцелностьта на войната, за необходимостьта тя да се спре, което щѣло да предизвика застжпничеството на Америка за българската кауза. Използувайки извънредното тежко положение на частитѣ по Мориховско, за да предизвикатъ още по-голѣма съблазънь, тѣ пуснаха слухътъ, *че всички войници на фронта били решили да хвърлятъ пушкитѣ, ако ли до 15 септември не бѫде сключенъ миръ,* съ което успѣха да внесатъ още по-голѣма деморализация у защитницитѣ, да съборятъ още по-ниско бойния духъ у частитѣ въ планината и съ това косвенно да спомогнатъ за успѣшния ударъ на противника върху Добро поле.

Българскитѣ офицери и войници, ако и смазани отъ ефекта на продължителната силна бомбардировка, не бѣха способни да извършатъ юдинско предателство на отечеството. Тѣ се явиха въ опасния моментъ крайно паднали духомъ, не въ състояние да се противопоставятъ на вражеския успѣхъ, и ако ли има грѣхове у нѣкои началници, презъ време на боя, тѣ не могатъ да служатъ за доказателство на уговорено предателство, още повече, че оцелѣлитѣ групи защитници все пакъ продължиха да се борятъ, на 15 до мръкване, по заднитѣ пунктове. Последствията отъ престжпнитѣ агитации и злоумишлеността у защитницитѣ се появиха после, следъ пробива на Добро поле, когато деморализацията и озлобението, поради разгрома, взеха връхъ надъ съзнанието за отечествения дългъ; когато слабото началство съвсемъ се обезличи и загуби, та да не смѣе съ оржжие да спре бунтаритѣ.

Следователно, пробивътъ на Добро поле и по-нататъшния му развой сж чиста последица отъ редица командни и технически грешки, отъ голѣмото бездействие въ всѣко отношение отъ горе до долу.

ГЛАВА XIV.

Прѣки причини за подготовка на катастрофата.

Сангвиническия ни темпераментъ ни прави буйни въ устрема напредъ, много нетърпеливи при дълго застояване и твърде чувствителна при отстѫпването. Обзети отъ пламъка на една идейность, ние самоуверено летимъ на полесражението, при пълно желание, съ силни удари да свършимъ по-скоро войната. При всѣко дълго забавяне, а най-вече при продължителната пасивность, идейността у насъ почва да се изпарява, настѫпва едно омръзване и разколебаването вече става неминуемо. Тая наша особеность трѣбваше да се има предъ видъ при намѣсата ни въ Свѣтовната война и да се отива непременно въ темпъ съ диктовката ѝ, още повече, че и въ всѣка армия продължителното бездействие донася морална умора, която силно влияе върху боеспособността ѝ. Ако ли пъкъ при това сѫществуватъ и причини, засѣгащи злѣ живота и службата на войскитѣ, тѣ вече влечатъ разложението, а, следователно и поражението. Ние по-рано или по-тъкнахме, до колко лошо се отразиха върху простата войнишка душа крайнитѣ неблагоприятни условия: продължителността на борбата, гладуването, окъсването, обосяването, мръзненето по планинитѣ, безсмѣнното тригодишно стоене въ бойната линия, изгубването вѣрата у съюзницитѣ, лошото положение въ страната и пр., при които условия, никоя друга армия не би могла да устои срещу моралната поквара, на изкушението за бунтуване. По тоя въпросъ намираме за излишно да се повръщаме и тука ще зачекнемъ само влиянието, което тия неблагоприятни условия упражниха върху стар-евитѣ началници, офицери. Намиращи се въ бойната линия редомъ съ войницитѣ, при постоянната опасность отъ шрапнелътъ и бомбата, въ калта и влагата по окопитѣ, съ облекло ужъ по-здраво, но по видъ и чистота неразличимо се отъ войнишкото, тия строеви началници, не смѣнявани на години отъ огнената линия, постепенно отслабнаха въ

нието на служебнитѣ задължения, а особено по духовното влияние, което трѣбваше да указватъ върху подчиненитѣ си. Отъ уморения водачъ на хорото не може да се иска кръшно тропане, особено ако то му е вече противно съ продължителността си. Необходимо се явяваше вече силно въздействие отъ по-високото началство (отъ полкови командири на горе), и въ крайни случаи съ принудителни и най-строги мерки ли се подтегнатъ разпусналитѣ се по-долни началници.

Значителна часть отъ по-високитѣ началници сѫщо изморени отъ продължителното духовно напрежение, отъ бездействието и еднообразието по носенето на бойната служба, сѫщо бѣха се поддали на морална леность и на отслабване волята: да бждатъ по-често въ близка връзка съ подчиненитѣ, да контролиратъ дейността имъ, да проверяватъ на самото мѣсто изпълнението на разпоредбитѣ, и въобще периодически да обикалятъ бойното разположение. Тѣ постепенно се бѣха свикнали да се придържатъ повече до формата, до писание на предписание, до предаване на заповѣди и въобще до канцеларщината, като единствено средство да стоятъ частитѣ на позицията, да се одържа фронта, който по нѣкога тѣ виждаха отъ далечния наблюдателенъ пунктъ. Тая началническа ленность и игнориране на духовната страна въ командуването бѣ станала едва ли не обща и за нея сѫществуватъ сума анегдоти. Тя се вижда и отъ докладването на представителя на главната квартира при щаба на XI армия, подполковникъ Мархолевъ предъ главнокомандующия: че началницитѣ на дивизиитѣ и командиритѣ на бригадитѣ и полковитѣ не обикалятъ позициитѣ, не виждатъ войницитѣ си; че имало ротни командири, които не познавали бригаднитѣ си командири и пр.; сѫщото се вижда и отъ доклада на командующия групата армии Шолцъ.

Понеже обиколката на позициитѣ изисквала физическо напрежение и е била съпрегната съ опасности, по-високитѣ началници бѣха се свикнали да оставатъ продължително време въ щабоветѣ си и даже по-редко да отиватъ на наблюдателнитѣ пунктове. Когато трѣбвало да се вематъ мѣрки, които налагало непременно да се излѣзе на първата линия, тѣ се прибѣгвали до телефонитѣ, безъ да считатъ за нужно да отидатъ нѣкой день и на мѣстото да проверятъ извършеното. Тая способна разслабеность отгоре неусѣтно бѣ се предала по-нататъкъ, което сѫщо почнали да не се стѣсняватъ да се на-

мират по-назад, въ баракитѣ, отколкото при частитѣ. Донесенията, при типичното: *всичко е благополучно*, правени чрезъ щабоветѣ, когато всички тамъ сж знаяли, че съвсѣмъ не е благополучно, привикнали и по-долнитѣ къмъ неетичния обичай да скриватъ истината, която, въ повечето случаи е била много неприятна за по-високото началство, искаще непременно да бжде всичко благополучно. Въобще бѣ почнала да се проявява слаба заинтересованость отгоре, слаба заинтересованость и отъ доле, при едно привидно старание къмъ работата, представлявана всѣкога за безукоризнене. Едно бѣ утешително, че тая духовна разслабеность все пакъ не бѣ обща, че все се намираха още части, въ които добросъвестното носене на началническитѣ задължения не бѣха засѣгнати отъ омръзването, отъ моралната леность, отъ страхъ за лична безопасность. Тамъ началницитѣ, благодарение на импулса на личния си манталитетъ, държаха въ ржка командуването и управлението, следяха зорко службата на подчиненитѣ си и се бориха успѣшно съ неблагоприятнитѣ условия, пречещи на издържливостьта и дисциплината между подчиненитѣ.

Особено силно бѣ повлияло за отслабването на началническата дейность, станалото формируване на нови полкове, което повлече и формирование на нови щабове и наложи повишение въ длъжность отъ ротни до бригадни командири.*) Много отъ добритѣ и опитни ротни и дружинни командири се указаха неотговарящи на по-високитѣ постове. Това повишение повлече и онова на поручицитѣ и подпоручицитѣ, и мѣстата имъ трѣбваше да се заематъ отъ младежитѣ, свършили набързо школата за запасни подпоручици. На последнитѣ липсваха достатъчни познания, опитность и похвати за командуване на полуротитѣ и взводоветѣ, поради което тѣ бързо се видѣха въ зависимость отъ фелдфебелитѣ и подофицеритѣ. (Трѣбва да се признае, че свършилитѣ по-рано тая школа младши офицери бѣха показали похватность и извънредно старание при носенето на длъжноститѣ си, и го-

*) Това формируване на нови части, съ изваждане по една дружина отъ дотогавашнитѣ четири-дружинни полкове, съставиха най-голѣмия минусъ на организационната дейность на щабъ на действующата армия. То намали бойната сила на старитѣ полкове и създаде импровизации, безъ сцепление, безъ всѣкакви традиции,

дѣма часть отъ тѣхъ се отличи въ боевете презъ Балканската и Съюзническата войни).

По тоя начинъ, много отъ началническитѣ мѣста се указаха заети отъ посредствени и неподготвени за по-високи постове началници, а пъкъ подпоручицитѣ, които трѣбваше да бждатъ въ прекъ контактъ съ войнишката среда, почти негодни за командуване и ржководене на подчиненитѣ си подофицери и войници. Службата почна силно да куца, особено духовната ѝ страна; властьта и подчинението при новитѣ началници взеха да ставатъ условни; моралнитѣ връзки въ подчиненитѣ бѣха или запустнати, или, още по-лошо, за политическа популярность, объркани въ неразбрано другаруване.

Подчиненитѣ, успѣли да схванатъ стойностьта на подобни новоназначени началници, се разколебаха въ понятието за безусловно подчинение, въ почитьта и уважението, които тѣ дължатъ къмъ началството. Това бѣ вече единъ общественъ крахъ по стжпалата на военната иерархия, който постепенно доведе до желанието за манкиране, за недобросъвестно изпълнение на възложенитѣ поржчения. Предоставенитѣ сами на себе си войници почнаха още повече да се поддаватъ на зловредното влияние на агитациитѣ. Събрани нѣкъде нейде въ леса или въ нѣкоя долчина, тѣ, въ общо колило, слушаха внимателно покъртителнитѣ (често пжти преувеличени) разкази на върналитѣ се отпускари за лошото въ храната, или жадно четеха броевете на „Земледѣлско Знаме" или пуснатитѣ отъ неприятелскитѣ аероплани възвания за бунтуване. Появи се нарочито неотдаване на военната честь, едно нежелание за изпълняване на заповѣдитѣ, заплашванията съ разни плакарди и даже опити за атентати.

Слабото началство почна да се прави, че не вижда и не чува, дано ѣкакъ се размине злото, обаче то не се размина никакъ. Лошото ставаше все по-лошо, и изплашенитѣ началници още повече се изгубиха. „Лошо, много лошо", казваха тѣ и смирено поглеждаха презъ прозореца на щаба къмъ бѣлѣ позицията на фронта.

Ето какъвъ край взе работата, гдѣто по-високото началство не умѣеше да стои достойно на поста си или, поради опрѣливане или за да не си създава неприятности, то бѣ вече абдикирало отъ правата и задълженията си, и обичаше да

прѣкарва врѣмото въ щаба, гдѣто можеше да се похапне, да се слуша спокойно случайно избухналия органъ по позициитѣ и въобще да не рискува съ срѣща на противопостава отъ подчиненитѣ, при което не му изнасяше да се намѣси, или явно да прояви боязъньта си. Тая слабость, схваната добрѣ отъ подчиненитѣ, като леность или страхъ за собствена цѣлость, доуби и тъй убития авторитетъ на подобни начальници, и тѣ не можаха вече да се реабилитиратъ, да се освободятъ отъ съобразяванията си съ волята на подчиненитѣ. Частитѣ имъ останаха до край деморализирани и свободни въ проявитѣ на зложеланията, и тѣмъ именно се и дължи цѣлата катастрофа.

А при това служебно отпадание, щаба на действующата армия не бѣ прѣстаналъ да дава упжтвания, да разпорежда, да иска най-точно изпълнение, обаче, обръгването бѣ вече донесло навика да се гледа на тия разпореждания като на необходима канцелярщина, която трѣбва да прѣдизвика сжщо такава въ по-долнитѣ щабове, — дѣйность съ перо, съ прѣдаване отъ горѣ надолу заповѣданото, указаното, исканото, слѣдъ което се считало, че необходимото е вече направено, че е избѣгната опасната придирка за неизпълнение отъ високото началство. А между това, не писане е трѣбвало, а по-чести обиколки и даване упжтване на самото мѣсто, като при това се отстранеше и влѣзлия въ обичай болнавъ алтуизъмъ — когато се попаднатъ виновни, да не се преследватъ съ пълната строгость на закона а само да се смѣняватъ отъ длъжность. Послѣднето снисхождение даваше възможность на виновнитѣ да се окайватъ и роптаятъ, като пострадали отъ началническо преследване, и съ това се всѣваше навикъ у другитѣ за любоугодничество и хитрувание предъ по-горнитѣ, като се скрива лошото и всичко се представа за благополучно.

Необходима е била по-честа и основателна ревизия отъ редицата по-горни инстанции и, споредъ добититѣ резултати, на се предаватъ бездейницитѣ подъ сждъ, престжпностьта на които въ никой случай не е могла да се оправдае съ пропускане или незнание. Трѣбвало да се даде всѣкиму да разбере, че инспектурующия иде не за гощавка, че угодата на вкуса му нѣма ди повлияе върху безпристрастната оцѣнка на служебната дейность, съ което лицеприятието и грижата за началническото равположение щѣха да се премахнатъ и

всѣки щеше да се опира само върху добросъвестната си работа.

Така изобщо отиваше служебната дейность на много мѣста по фронта, (както казахме по-горѣ, имаше добросъвестни началници, работящи съзнателно, по собствена подбуда), когато най-послѣ злото не можеше повече да се скрива. Проявитѣ на незадоволство, на опити за бунтове и атентати стрѣснаха началството и предизвикаха силно подтегане по носенето на службата, — едно събуждане отъ инертностьта, наложена отъ еднообразието и продължителностьта на пасивната отбрана и поради причинитѣ изложени по-горѣ. Шабоватѣ трѣбваше вече да заработятъ живо; началницитѣ да се събудятъ и да почнатъ да посѣщаватъ по-често окопитѣ, да разговарятъ съ войницитѣ и да контролиратъ дейностьта на по-долнитѣ началници. Това усърдие отгорѣ се предаде и на по-долнитѣ началници, на старшитѣ строеви, вече силно заинтересовани за носянето на службата и за духовното състояние на подчиненитѣ, и повели интенсивна борба срещу зловреднитѣ агитации.

Действително тая дейность изискваше голѣма настойчивость. Необходимо бѣ дреди всичко да се предизвика и импулсира измореното оберъ-офицерство, младитѣ началници и подофицери, непосредствено влияющи върху войницитѣ, за да се отърсятъ отъ привидното носене на службата, да се освободятъ отъ придобитата апатичность и обръгване, да застанатъ по-горѣ отъ разслабеностьта и отъ разколебаването въ успѣха на дѣлото. И ето че, въ края на полугодието на 1918 г., вече можа да се отбелѣжи съживяване на началническата енергия за да се въздействува за повишението на дисциплината и воонния духъ въ частитѣ. Разбира се, че пълно оздравяване бѣ невъзможно; че нѣкога все пакъ произлизаха прояви на незадоволства, на ропотъ, обаче тѣ бѣха слабо колективни и бързо отстранявани, за което много спомагаше и надеждата за недалечния свършекъ на войната.

При подобно посредствено духовно състояние, дойде страха да не произлѣзе нѣкой новъ Яребичникъ по фронта, която донесе още по-силно отрезвление въ повечето части, една още по-голѣма заинтересованость у всички началници. Това стана даже и въ най-зле облечената и почти обосѣла Сборна дивизия въ Албания. На прегледа, направенъ отъ главнокомандующия, на 20 юли 1918 г., на една дружина отъ

19 Шуменски полкъ, подофицера Стефанъ Ивановъ, наперенъ, но много окъсанъ и безъ подметки, си позволи да заяви демонстративно: „Голи сме, боси сме, гладни сме; ще потърпимъ още малко да ни облечете и обуете, но гледайте по-скоро да се свърши войната; иначе не можемъ трая повече, И тука е тежко, но ще го търпимъ; обаче не можемъ да търпимъ това що ставо въ селата ни; тамъ обраха и изгеха всичко, а ние ходимъ боси и гладни*). Сжщото, стана само въ още по-голѣмъ размѣръ, при прегледа на новопристигналия 71 полкъ, въ който около 600 души бѣха боси и през скжсанитѣ дрехи се виждаха голитѣ меса на войницитѣ. Когато главнокомандующия почна да говори, всички съ наведени глави и застанали въ положение да демонстриратъ износеното си, искаха мълкомъ да отговорятъ на хубавитѣ думи на висшия началникъ. Така бѣ, обаче, при все това, тая дивизия, освенъ че остана на мѣстото си, но още и през време на пробива, атакува и зае часть отъ неприятелската позиция по Мокра планина, следъ което по заповѣдь отстжпи въ пълненъ редъ къмъ Тетово.

За потвърждение на повдигнатия, въ надвечерието на удара, духъ, може да послужи и следното:

IV армия, тамъ у Бѣло море, бѣ най-слабата по съставъ и налично състояние. Комари и разни хапливи мухи бѣха силно изтощили конетѣ, а злокачествената малария бѣ преполовила числото на хората въ ескадронитѣ и ротитѣ. Кавалерията бѣ принудена да изпрати половината отъ конския си съставъ на поправка въ Родопитѣ; службата на станалитѣ въ строя войници стана извънредно трудна. Ротитѣ отъ Бѣломорската отбрана брояха само по 50—60 човѣка, които, освенъ началствующитѣ, всички други бѣха албанци, необу-

*) Когато тоя подофицеръ свърши оплакването си, генералъ Жековъ, възмутенъ отъ дръзката му постжпка, заповѣда да го арестуватъ и дадатъ подъ сждъ, обаче Н. Ц. В. Престолонаследникъ узналъ чрезъ доклада на Генералъ Тошева, че виновния подоф. е смѣлъ храбрецъ, че презъ вечерь участвува въ патрулнитѣ нападения, се застжпи за него, и генералъ Жековъ го извика предъ фронта, благодари му за смѣлата откровеность, прости го и му поржча да лични писма да продължава да съобщава за нуждитѣ на другите. Тоя своеобразенъ жестъ на главнокомандующия бѣ единъ вид пресрамяване на по-долното право началство, което се стараеше да прецтави всичко благополучно.

чени и съвсемъ неразбиращи български. Тъй че отбраната съ опълченската бригада отъ р. Мѣста до р. Марица бѣ номинална и всичката надежда се възлагаше върху презполовената конница, на която сжщо бѣ даденъ крайморски участъкъ. Когато новоназначения командующъ армията генералъ Тошевъ, пристигна въ августъ той остана изплашенъ отъ лошото положение на армията, донесе обстойно съ рапортъ и лично се яви на докладъ въ главната квартира. Той намѣри почти въ сжщото положение и 10 Бѣломорска дивизия, която заемаше съ часть Струмския фронтъ, по в. Кара-байръ (при устието на Струма), а съ друга — морския брѣгъ отъ Струма до Кавала. Разницата бѣ само въ по-правилното и по-внимателно носене на бойната служба и въ задоволителната дисциплина, за която щаба на дивизията бѣ взелъ най-сериозни мѣрки. За да се смѣни силно изморения, отъ продължително стоене въ бойната линия, 40 полкъ, стана нужда да се извади 38 полкъ, който до тогава не бѣ влизалъ въ действие и се считаше недостатъчно надеженъ при една сериозна неприятелска атака По лицата на всички чинове се четеше едвамъ скрития страхъ и слабото желание за охотно поемане на опасната бойна служба въ първата линия, което задаваше сериозни грижи на щаба на дивизията. Обаче застаналъ вече на позиция, на 400 крачки отъ противника, тоя новакъ полкъ понесе старателно службата, а следъ десеть деня, презъ време на Доброполския пробивъ, обсипанъ съ гранати и бомби, отблъсна гръцкитѣ атаки по Кара-байръ и остана тамъ непоколебимъ до деня на примирието, като отстжпи, по заповѣдь, въ пълненъ редъ...

Стрѣскането отъ пробива въ Мориховско съживи всички части отъ IV армия, които сжщо тъй останаха на позициитѣ презъ целото време и се отдръпнаха безъ всѣкакъвъ инцидентъ, следъ примирието. Така бѣ въ слабата IV армия, така бѣ и въ останалитѣ $^3/_4$ части отъ македонския бронтъ. Макаръ и да имъ липсваха способность и средства за настжпателни действия въ пространство, все пакъ тѣ бѣха въ състояние *да предпочематъ сжщ удари*, т. е. именно това, което бѣ нужно за да се парира силната неприятелска атака.

Действително при подобно задоволително морално състояние, въ което се намираха останалитѣ части на фронта и другитѣ ни армии бѣха въ състояние да посрѣщнатъ достойно неприятелския ударъ, ако той се насочеше срещу тѣхъ. Обаче констатирайки това, ний не можемъ да скриемъ

истината, че подобно подигане на духътъ бѣ само изразъ на послѣдно морално напрѣжение, което можеше да понесе даже единъ нападъ, обаче щомъ се наложеше отстжпване следъ боя (както стана за 1 армия) или, следъ като противника бждеше битъ, ако не се почняха преговори за миръ щѣше да се предизвика ново избухване на отрицателнитѣ качества, до пълно безредие и напускане на фронта отъ цѣли части. Защото, както всѣки организмъ, следъ продължително боледуване, линѣе дълго време и, при мало-малско ново усложнение, загива, тъй и армията, подвръгната цѣли три години подъ тежкитѣ условия за обдържане, почивка, моралъ, изхранване и при двойствено командуване, не можеше вече основателно да оздравѣе и се поправи. За да станеше това необходимо бѣ: избавяне отъ продължителното безействие, и съ решителни удари да се наложи сепаративенъ износенъ миръ.

Признавайки горното, ний трѣбва да добавимъ, че въ сжщото почти състояние се намираха и армиитѣ на съюзницитѣ. Продължителностьта на войната и у тѣхъ бѣ понесла разколебаване и голѣмото желание за скорошенъ миръ; и тѣ, по-рано отъ насъ, бѣха вече записали голѣми неуспѣхи, равни на катастрофа. Наистина тѣхното влизане въ войната бѣ станало една година преди нашето, обаче и ние, току излѣзли отъ две предшествующи войни, 1912 и 1913 г., бѣхме силно изморени и материално изтощени, а по ториялнитѣ загуби съ Букурешкия миръ, още и морално разслабени. Ние тръгнахме на бой слабо подготвени въ техническо отношение, при липса на спомагателни средства, безъ достатъчно облекло, припаси, складове и уредени интенданства . . . и при все това, търпяйки крайни лишения, нашитѣ части издържаха войната цѣли три години, при каквито условия германската и австрийска армии едва ли биха могли да устоятъ даже една година. Коравия германецъ, навикналъ на удобства даже и по бойнитѣ полета, не би могълъ да изтърпи парцаливото облекло, чрезъ което проглеждаха голитѣ меса, продъненитѣ обуша, босото ходене, царевичния хлѣбъ, постоянното хранене съ голата чорба, която полковникъ Новакъ нарича *помия съ лукъ*, и онова безсмѣнно стояне 2—3 години подъ огъня, въ първата линия.

И при подобно положение, само тамъ въ Моравско, разколебаното началство не бѣ въ състояние да

се издигне на висотата на положението си, да спечели изгубения си авторитетъ, да въздействува за въдворяването на дисциплината и високия духъ у частитѣ. Апатията у него все повече се е усилвала; разслабването на дисциплината и зложеланието за непослушане у подчиненитѣ все повече нараствали. По-старшитѣ началници — въ баракитѣ, при единъ удовлетворителенъ конфортъ, или най-много — на наблюдателнитѣ пунктове; подчиненитѣ — въ окопитѣ и закритията, при най-мизерна обстановка. Еднитѣ и другитѣ, всѣки за своя смѣтка, безъ често единение, безъ общность въ мислитѣ и предначинанията, и то до толкова, че когато остатъцитѣ отъ Доброполскитѣ защитници вече успѣха да излѣзатъ отъ сферата на ужасната бомбардировка, не искаха повече да слушатъ и да се подчиняватъ, и началницитѣ имъ бѣха безсилни за да ги спратъ и заставятъ за по-нататъшна съпротива. Духовното падане у частитѣ е немислимо безъ онова у началницитѣ. Генералъ Рибаровъ, на 15, два пжти заповѣда на комн 2 Балк. бригада да спре частитѣ на близка отзадъ позиция, обаче последния не бѣ въ състояние да изпълни тая важна заповѣдь. Нищо хубаво не може да се очаква въ боя, когато началството не е готово да се пожертвува въ опасния моментъ и, съ личенъ примѣръ, да увлече подчиненитѣ си за самоотверженъ подвигъ. Извиненията, че войницитѣ заплашвали съ оржжие, когато ги карали да се спратъ и биятъ, нѣматъ никаква стойность, понеже никой отъ началницитѣ не се бѣ опиталъ да заплаши бунтаритѣ съ силата на сжщото, да употрѣби последното, даже при явенъ рискъ на загиване. Като се изключатъ офицеритѣ, които паднаха въ боя, всички останали благополучно се върнаха, заедно съ непокорнитѣ, въ България. Питаме: защо не се повтори сжщото, както въ подобни случаи бѣ ставало въ другитѣ армии, за да заиграятъ сабитѣ и револверитѣ и да се спратъ непокорнитѣ? Где бѣ прочие военната доблесть у тия началници?

ГЛАВА XV.

По-раншни социални и отъ вжтрешно естество причини, повлияли за катастрофата

Нащето пропадане, съ всичко произлѣзло, спедъ сключеното примирие, не бѣ инцидентно, или само поради недостатъцитѣ въ командуването и лошитѣ политически и вжтрешни условия, а право послепствие отъ верига грѣшки и недостатъци презъ 40 годишното ни свободно сжществуване; отъ оная още отъ началото безсистемна дейность, политическа, обществена, стопанствена, педагогическа, административна и военна, която продължи неизмѣнно до почвването на Балканската война. Новаци въ свободния животъ, ние, още на първия кръстопжть, се обьркахме, и, вмѣсто да вземемъ вѣрната насока къмъ прогреса, посрепствомъ постепенна еволюция, тръгнахме прѣко, дано настигнемъ изпреварилитѣ ни народи. Ние се поладохме на подражение и почнахме да прилагаме чуждото модно върху нашия битъ, безъ да държимъ смѣтка, че презъ етапитѣ на западната култура сж преминали цѣлл поколения.

Най-напредъ, по просвѣтата ние прекалихме съ реалностьта — да снабдимъ учащитѣ се съ възможно по-широки научни познания и възприехме всецѣло системата и програмитѣ на първокласнитѣ средни и висши учебни заведения на Западъ. Това увлечение изтика на заденъ планъ възпитателната страна, за да се добива спорепъ субектизнитѣ схващания на учащитѣ се. По тоя начинъ оставенитѣ, сами на себе си, младежи, естествено склонни къмъ крайности, взеха лоша насока въ самообразоването си и се предадоха на социалистическитѣ вѣяния, на ония на интернационализма, за които много спомогнаха и самитѣ учители, нѣкои отъ които, поради демонстрацията на крайнитѣ си убеждения, успѣваха да ги навать за мжченици въ борбата срещу държавния строй, за единъ видъ апостоли на новото учение. Въ туй отношение

особено много допринесоха ония отъ паланкитѣ и селата, които, поставени зле въ материално отношение, колкото само да се препитаватъ, бѣхе силно озлобени и тласнати въ пжтя на комунистическитѣ въжделения. Тъй сжщо спомогнаха и нѣкои отъ опозиционнитѣ водители, що въ желанието да печелитъ симпатии и привърженици между учащата се младежь, и да създаватъ неприятности на правителствата, я подстрѣкваха по нѣкога къмъ бунтове срещу преподавателитѣ. Даже и нѣкои министри по просвѣтата не останаха чужди на новото нѣяне за отрицание на обществепитѣ задължения и за борба срещу буржуазния строй. За да се покажатъ напредничави, тѣ отидоха да покровителствуватъ опасното течение у учителитѣ и допуснаха съюзитѣ имъ, които, вмѣсто да спомагатъ на просвѣтата, почнаха да образуватъ, едва ли не, автономни организации, подкрепящи интереситѣ си и налагащи своеобразнитѣ си нововъведения, даже и върху самото министерство на Просвѣтата. При подобна колегиална гарантираность, учителството вече можеше свободно да насажда семето на интернационализма, даже и на комунизма, средъ учащата се младежь и население.

Вниманието, съсредоточено изключително върху общо образователния отрасълъ на просвѣтата, остави на страна и техническата подготовка на младежитѣ, отъ която се имаше много голѣма нужда. По партийни съображения, постепенно се отваряха гимназии следъ гимназии, подготвящи голѣмъ комплектъ ученъ пролетариятъ, който, постепенно увеличавшъ се, не можеше да бжде удовлетворенъ съ чиновнически и учителски мѣста. Свършилитѣ и останалитѣ безъ средства младежи биваха принудени или да стават върли партизани или да се присъединятъ, като фанатизирани лейци, къмъ крайнитѣ течения въ страната.

Новитѣ вѣяния въ учителската среда постепенно изтикаха на заденъ планъ преподаването на отечествената история, считана вече като предметъ за насаждане на шовинизъмъ въ младежьта. Преподавателитѣ ѝ не се назначаваха споредъ основателното познаване на материяла или по желание да пренесатъ полза, а, въ повечето случаи, отъ останалитѣ свободни при разпредѣлението на предметитѣ, на които все трѣбва да се предвидятъ известни часове. По тоя начинъ, често пжти попадаха преподаватели изучаващи историята по самитѣ учебници и не обръщаши никакво внимание върху

поучителностьта, която трѣбва да се извлича отъ нея. Ако ли пъкъ нѣкой отъ тѣхъ се попаднеше дорасъвѣстенъ, той биваше презиранъ и подиграванъ отъ колегитѣ си, като ретоградъ и голѣмъ шовинистъ. Съ това, изучаването на историята ставаше съ обикновено, както за всички сухи предмети, изучаване, безъ да се вниква въ сжщностьта, пълна съ поука и назидание за младото поколение. Придобититѣ по тоя начинъ познания, затрупани подъ баласта на другитѣ сведения отъ общеобразователно естество, постепенно се замъгляка и отъ тѣхъ оставаха само кратки спомени: кой царь е покръстилъ българитѣ, че Крумъ отсѣкалъ главата на Никифора, че Симеонъ билъ великъ царь и пр. А между това имаме светли ери отъ старото минало, които трѣбваше да се знаятъ за подхранване на народната гордость; имахме и тежки робства, причинитѣ за които необходимо бѣ да се изтъкнатъ и добре да се запомнятъ за поука въ новия ни политически животъ.

Още по-зле бѣ въпроса съ историята на културата на нашитѣ стари, която ако и бедна съ образци на народно творчество, включва прояви на просветна тогавашна дейность и предаване на съсѣдитѣ писменостьта, на кипящата българска мисъль, богомилството, преминало презъ западна Европа и запалило чакъ Франция, — предшественика на Реформацията. Тая история не само не бѣ преподавана, но никой не се сети да потърси материяли и поне колко годе да я възстанови.

А при подобни условия на пренебрежения къмъ старото минало, разбира се, че възпитанието на младежьта, на интелегенцията, а следователно и на народа, не можеше да донесе друго, освенъ слабо скѣпение съ отечествената гордость и родолюбие и спомагане за насадата на интернационалнитѣ убеждения.

Тъй, че когато възраждащата се България имаше голѣма нужда отъ истинско просвѣтни и родолюбиви граждани, съ девиза: „Българля надъ всичко", се работеше планомерно за възприемането на най-крайнитѣ социалистически вѣяния, което скоро разколеба националната идейность и почна силно да пречи за подготовката на съзнателни и самоотвержени борци. Постжпващитѣ въ казармата почнаха да донасятъ съ себе си отрицанието на отечественитѣ задължения, на военнитѣ добродетели и пр. На понятията: отечество, знаме, об-

щественъ дългъ, на самопожертвуването предъ народния олтарь, почна да се гледа, като на измислици, на военна схоластика, които отъ немай кжде трѣбва да се заучватъ, безъ да е нужно да се възприематъ поуки за добросъвестно служене на отечеството.

Неразбраната насока на обществения животъ, поради криво схващане на конституционнитѣ свободи, донесе погрѣшни понятия у гражданитѣ — да търсятъ само права и да не хаятъ съ задълженията си къмъ държавата и обществото. При голѣмото желание да печелятъ партизани и съмишленици, водителитѣ народни забравяха дълга си за възпитанието на обществото въ пжтя на гражданскитѣ добродетели, тъй необходими за всѣки културенъ човѣкъ. Тѣ всецѣло се отдадоха на гореща партийна борба и внесоха между гражданитѣ кипежа на прѣкалено партизанство, на раздори и преследвания. Тѣхнитѣ голѣми амбиции за министерски постове и за лидерство доведоха раздробяването на партиитѣ, което внесе още по-голѣма неразбранщина и ожесточение въ борбитѣ. Зловрѣднитѣ агитации, съ абсурднитѣ обещания: намаление на данъцитѣ, подаряване на държавни гори, построяване желѣзници до най-затънтенитѣ градчета, шосета, мостове, водни привилегии и пр., и всичко това непременно придружавано съ отвратителна демагогия, за да се въздигнатъ своитѣ и да се охулятъ противницитѣ, — отровиха българската душа и създадоха опасното настроение на песимизъмъ и охладяване въ понятията за общественото благо. И най-простиятъ разбра, че властьта и борбата за нея не сж освенъ средство за узаконено своеволие, за лични и партийни облаги.

И развратн се силно народътъ и настжпи голѣмъ моралень упадъкъ до степень: общественото благо, благото на отечеството, да се разбира само въ благото на партията, т. е. въ всѣко обществено предприятие партийниятъ интересъ да стои по-горѣ отъ отечествения. И разцѣпи се масата на партии и партийки, и започна се интензивна борба да се събори Иванъ, да се настани Драганъ; а по-крайнитѣ: работническото съсловие отиде на лѣво, гдѣто сладко се вѣщаеше за неговитѣ права върху капиталътъ, а голѣма часть отъ многолъганата селска маса — къмъ земледѣлческата организация, която обѣщаваше подобрение на земледѣлието и разширение на правата на селското население. И дветѣ тия течения постепенно намѣриха много последователи, за което

правителствата трѣбваше вече да държатъ смѣтка, а Министерството на просвѣтата и онова на войната да поведатъ интенсивна борба срещу общественото зло, нѣщо, което първото просто не смѣеше да направи, а второто можеше да го достига само чрезъ казармата. Лошото третиране на офицерството въ обществото, което тъй много допадаше на крайнитѣ течения въ страната и за което тъй много работяха между младежитѣ, бѣ влѣзло въ мода почти у всичкитѣ слоеве на обществото, като една психологическа необходимость да се подрови престижа на марсовитѣ синове, наричани царски преторияни, и да се подкопае началническия авторитетъ предъ долнитѣ чинове въ военната иерархия. Утопиститѣ лѣвичари се стремяха постепенно да съборятъ цѣлия воененъ институтъ, а неразбранитѣ дѣсничари не съзнателно спомагаха на тая имъ разрушителна дейность.

Вмѣсто да отиватъ въ пжтя на съревнованието къмъ прогреса и културното повдигани на страната, партиитѣ, постепенно се изродиха въ олигархии, които при дохождането на власть, поемаха камшика на своеволието, въртящъ вчера отъ противницитѣ. И дохождаха и поемаха управлението, единъ следъ други, разни кабинети, и управляваха тѣ, първоначално въ името на народовластието, обаче, следъ заангажирането си въ борба съ противницитѣ, започваха да се отбраняватъ, да преследватъ другитѣ, да пазятъ интереситѣ на своитѣ и да прокарватъ въ парламента само онова, което шумно ги рекламираше, като просветени ревнители за общественото блато. Въ демагогското желание да се показватъ пестовни при разходването на държавната пара и въ сжщото време, за да не бждатъ обвинени въ ретроградство, тѣ обикновено биваха щедри за другитѣ ведомства, а старателно отбѣгваха да отпускатъ достатъчни средства за създаване на силна армия. Тѣ, повечето пжти, силно обрѣзваха военния бюджетъ и довеждаха шатоветѣ до тамъ, че частитѣ, съ личния си съставъ и съ началническия персоналъ, едвамъ можаха да функциониратъ като строеви единици. Тѣ намаляваха сумитѣ за домакинско издържане до толкова, че частитѣ трѣбваше да се обръщатъ въ майсторски, на домакински команди, и командиритѣ сами да търсятъ начинъ за издържане на частитѣ (посредствомъ казармевитѣ дюкенчета, отглеждането на зеленчукови градини, заготовление на сѣно и продажба на конски торъ и пр.). А всичко това отнемаше отъ строя го-

лѣмо число войници и силно пречеше за обучението и възпитанието.

Едновременно съ горното, отиваше и неотпускането на суми за заготовление на необходимитѣ предмети и материали за военно време. На милионитѣ, които ежегодно трѣбваше да се гласуватъ отъ камарата, като свърхсмѣтенъ кредитъ на Военното министерство, се гледаше съ лошо око отъ всички партии и такива се отпускаха рѣдко.*)

Наистина, при либералнитѣ кабинети въ 1890 и 1904 г. армията бѣ значително увеличена и модерно въоржжена, обаче необходимо бѣ всѣка година да се предвиждатъ достатъчни суми за попълване на облеклото, снаряжението, бойнитѣ припаси, медикаментитѣ, материалитѣ отъ разно естество и пр., тъй необходими да се заготвятъ своевременно. По тоя начинъ, подготовката на армията за военно време бѣ постоянно оставяна на последенъ планъ, поради което, и въ тритѣ войни, ние се оказахме въ много отношения неготови: безъ достатъчно облекло, модерно въоржжение, снаряжение, болнични принадлежности, инструменти, лѣкарства и пр. и пр. липсата на които причини толкова жертви и страдание на славнитѣ юнаци. Разчиташе се много на реквизицията, като се забраняваше, че повечето отъ недостигащитѣ предмети не се намиратъ у насъ, а да се изпишатъ въ навечерието на войната е трудно и ще костува десеторно.

Ето защо, още съ тракането на барабана за мобилизацията, ние хуквахме да купуваме на бърза ржка нужното и, понеже голѣмо количество отъ него не можеше да се намери, трѣгвахме съ това, що криво-лѣво се дотъкмяваше.

И събираха се реквизиционнитѣ комисии, като по тревога и се залавяха за оная огромна и трескава до полуда работа. Искаха имъ изведнажъ: фуражъ, мась, сирене, кашкавалъ, говеда, овце, кола, коне, каруци, платове, шаеци, кожи, превързочни материали, цървули, навуща, сѣдла, самари, въжета, чулове и пр. и пр. И при полобна бъркотия, тѣ пропускаха много необходими нѣща, объркваха нарядитѣ, погрешно опредѣляха вида и количеството на предметитѣ и пр. Забравили да заготвятъ храна за коларитѣ и фуражъ за до-

*) Подъ страха отъ злоупотребления отъ страна на военнитѣ разпоредители, за каквито се слушаше, че е имало, армията се оставяше да бжде неготова, когато трѣбваше само да се издиратъ злоупотребленията и да се наказватъ виновнитѣ.

битъка по сборнитѣ пунктове, тѣ принуждаваха хората да гладуватъ още отъ първия день, а пъкъ добитъкътъ да изяде шумата и да огризва коритѣ на овощнитѣ дървета, а при пращането му за бойното поле, да измира съ хиляди по пѫтя.

Дрехитѣ, отъ които голѣма часть бѣха кърпени и полуизносени, едва стигаха за строевитѣ части, а нестроевитѣ войници и ония отъ тиловитѣ формации трѣбваше да тръгватъ съ собственитѣ си дрехи. Етапнитѣ болници заминаха съ волски и биволски кола; дивизионитѣ болници, парковитѣ роти, продоволственитѣ и инженернитѣ транспорти — сѫщо.

Презъ последната война ние се оказахме въ всѣко отношение значително по-зле. При това липсваше ни достатъчно тежка и планинска артилерия, като имеющитѣ се тежки батареи трѣбваше да се возятъ съ волски впрѣгове. Картечницитѣ бѣха малко; минохвъргачи и бомбохвъргачи — почти никакви; артилерийски патрони и бомби крайно недостатъчни, споредъ съвременнитѣ нужди на боеветѣ, които изискватъ хиляди снаряди на едно оръжие. Телефони, полски телеграфи, кабелни жици, локомотиви, вагони, материяли за разедни станции и за мостове, разни инструменти отъ техническо естество, достатъчно телеграфни и инженерни паркове, всички недостигаха, а нѣкои и съвсѣмъ липсваха. Нѣмаше организирани продоволствени, артилерийски и инженерни депа. Яви се нужда да се заема отъ съюзницитѣ, а по липса на желѣзопѫтенъ материялъ и попготвенъ персоналъ, часть отъ желѣзницитѣ трѣбваше да се отстѫпи за експлоатация отъ германцитѣ.

Нашитѣ болници сѫщо бѣха лишени отъ необходимото за гледане на болнитѣ и раненитѣ. Лѣкаритѣ трѣбваше да прилагатъ извънредни усилия, за да стъкмятъ оттукъ-оттамъ принадлежности за инсталиране на леглата, за снабдяване съ болнични принадлежности и домакински потреби. И, ако не бѣ плячката, която се падна отъ болничнитѣ складове въ Македония и Сърбия, рискувахме съ пъленъ крахъ въ санитарно отношение. На македонския театъръ все още спомагаше евакуацията по желѣзницата, обаче тамъ въ Добруджа бѣ проявена пълна неготовность за посрещане на санитарнитѣ нужди на армията. Стана нужда да се инсталиратъ импровизирани болници съ помощьта на населението, и раненитѣ да се отзоватъ цели преходи съ волски и биволски кола и да се излагатъ на ужасни страдания по пѫтя.

Дрехитѣ скоро станаха на парцали, а нѣмаше отъ где да се заменятъ и, понеже липсваха долни дрехи, у много войници се виждаха месата. Продъненитѣ ботуши трѣбваше да се завързватъ съ теленъ или да се хвърлятъ безъ да могатъ да се замѣнятъ съ цървули; башлъци и кожухчета не достигаха съ хиляди.

Действително, презъ войната сѫществуваха специални учреждения въ страната, на които главната задача бѣ да обдържатъ армията и да не допускатъ експлоатация съ храните, предметитѣ и суровитѣ произведения и въобще да се борятъ срещу злоупотребленията отъ всѣкакво естество, които допринасяха скъпотия и създаваха несносенъ за населението животъ. Обаче на тия учреждения не имъ вървеше; тѣ не бѣха подготвени за действията си и срѣщаха голѣми спънки при прилагането на мѣроприятията.

Първоначалния комитетъ, споредъ професоръ А. Цанковъ (книгата му „Последствия отъ войната"), въ цѣлата си пейность е билъ безплоденъ и, освенъ че не направилъ нищо, но билъ още и вреденъ съ работата. Той действувалъ безсистемно и безъ програма. Ако и обремененъ съ голѣмъ съставъ и канцеларски персоналъ, не му достигали сили, за да разбере, че, безъ да се организира производството и пазаря, борбата съ злото е навъзможна. Живота отъ день на день ставалъ все по-тежъкъ и спекулацията вземала застрашителни размѣри. Въпреки усърдието на този комитетъ — да нормира цени и печалби за повечето стоки, последнитѣ бързо изчезвали отъ пазаря, а нормиранитѣ цени ставали база, на горѣ отъ която растѣли ценитѣ на спекулацията.

Съ прехраната на населението и армиитѣ работитѣ не вървели по-добре; комитета и нея не можалъ да разреши, нито даже да я подеме правилно. Обществото, подъ натиска на незгодитѣ и лишенията, предъ страха, че хранителнитѣ припаси сѫ на изчерпване и една криза въ прехраната е неминуема, се вълнувало и явно негодувало противъ него. То го обвинявало въ неспособность да разреши възложенитѣ му задачи и искало премахването му. Подъ тоя натискъ, а особено подъ натиска на страха, че гладътъ въ армията и населението е неминуемъ, правителството поискало да създаде нова система за обществената предвидливость и нова организация за урегулирване на стопанския животъ. Това то направило съ закона отъ 26 августъ 1916 г., който е билъ се-

риозенъ опитъ да се тури редъ въ общото стопанско безредие, да се организира стопанския животъ, да се уреди използуването на икономическитѣ сили на страната.

Тоя опитъ е билъ направенъ късно, когато безредието въ икономическия животъ било пълно, когато обществото съ недоверие и скептицизъмъ, дори и съ равнодушие се отнасяло къмъ всѣка инициатива, целяща да тури по-до, бъръ редъ въ прехраната и продоволствието. Новия комитетъ, съставенъ отъ представители на политическитѣ партии, носилъ съ себе си и добродетелитѣ, и недъзитѣ, и пороцитѣ на тия партии; при това той билъ сложна и мѫчно подвижна организация, т. е. неекспедитивна, когато въпроситѣ по прехраната и разпрелѣлението не търпѣли протакане.

Кризата въ прехраната, въпреки усилията на комитета, се изострювала. Стремлението му да тури редъ въ разпредѣлението и събирането на продуктитѣ и да постави подъ свое ржководство по-важнитѣ отрасли на промишлеността, му навлѣкли противопоставата на военнитѣ власти, особено на тиловото управление и главното интенданство. Обществото, не държаще смѣтка за препятствията, съ които се борилъ комитета, се отнасяло равнодушно, а понѣкога и враждебно къмъ него. Опасността отъ морално разложение на армията и обществото, разложение за което вече имало сериозни признаци, и усилващето се общо бедствие, — всичко това подготвило нова промѣна въ организацията на производството и продоволствието. Така се създали условията, които наложили Дирекцията за Обществена Предвидливость и Стоп. Грижи.

Тая дирекция била вече военно учреждение, съ широки, едва ли не съ абсолютни, права, които само въ известни случаи сж можали да бждатъ контролирани отъ Министерския съветъ. Ней били подчинени продоволствената и интендантска секции при главното интенданство, а сжщо и главната реквизиционна комисия, и тя имала право да се сношава съ всички учреждения. Наредбитѣ ѝ били задължителни за военнитѣ и граждански власти, които подъ страхъ на наказание трѣбвало веднага да се отзовават за съдействие и изпълнение.

Собствено тая дирекция О. П. С. Г. се бѣ явила още по-късно, когато стопанствения животъ е билъ вече съвършенно разстроенъ, а търговскитѣ външни сношения били ограничени само съ тогавашнитѣ съюзници. Хаосътъ и безредието били до висшия си предѣлъ; въобще, тя заварила положение навѣващо тъга, страхъ и безнадежность. Гладътъ вече заплашвалъ да разстрои дисциплината въ армията, а спекулацията на пазаря морила обществото, което ту негодувало срещу безсилието и неспособността на държавната власть, ту се подавало на уловкитѣ на хитритѣ спекуланти и само неволно спомагало на дезорганизацията на пазаря. При все това, обаче, Дирекцията имала вѣра въ силитѣ си и заработила съ съзнанието да изпълни единъ обществен дългъ и, безъ да създава илюзии въ обществото, да оправдае довѣрието на последното.

При безвластието, сварено отъ Дирекцията, при слабата способность на властьта да реагира срещу увеличаващата се анархия, при абсолютното дискредитиране на управлението, ней се открила просторна, дори необятна область за работа. Първата най-важна задача, която имала тя да разреши, била: установяването на размера на нуждитѣ подлежащи да се удовлетворятъ. Тя почнала съ сметка: на необходимитѣ зърнени храни за изхранване на добитъка, за засѣване и за прехрана на населението и на българскитѣ и съюзни войски; на количеството на добитъка за отвъждане, работа и клане; за производството на растителнитѣ масла, сиренето, кашкавала и масьта; за захарьта и зеленчуцитѣ; за засилването на текстилното и кожарско производство и пр. Тя милитализирала фабрикитѣ за вълнени материи и платове, за предене и плетене и за памучни платна, а сжщо и кожарскитѣ и обущарски работилници. Въобще тя предприела мѣроприятия, които засилили, доколкото било възможно, земледелското производство, наслодателнитѣ посеви, производството на млѣчнитѣ продукти, захарьта и зеленчуцитѣ; намаляването на хлѣбната и месна дажба и на блажнитѣ дни презъ седмицата. Презъ 1917 г. Дирекцията успѣла да получи за 9 месеца около 470,339 метра униформенъ платъ и годишно: 155·079 чифта чорапи; 145035 плетени ржкавици; 121237 фланели; 132978 едри и 20551064 дребни кожи. Тя поставила подъ възбрана всички провизии и сурови произведения и се противопоставила на безразборната имъ продажба за износъ, като взела строги мѣрки срещу спекулантитѣ, и се помжчила да уреди и търговскитѣ сношения съ съюзнитѣ държави."

Ето ей така плодотворно, споредъ думитѣ на уважаемия професоръ, е действувала Дирекцията О. П. С. Г., за да внесе редъ въ стопанството на странага, да отговори на голѣ-

митѣ нужди презъ войната. Тя е работила съ широкъ замахъ въ старанието си да уреди въпроситѣ за внеса отъ вънъ, да запази българскитѣ интереси отъ ощетяване, да не допусне експлоатиране средствата на страната отъ съюзницитѣ. И при тая си умѣла и решителна дейность тя е срещала голѣми спънки, поради което експлоатацията и мизерията въ страната и лишенията все пакъ не можали да се отстранятъ.

Причинитѣ за това, споредъ насъ, трѣбва да се търсятъ въ липсата на подготвени второстепенни и третостепенни органи—изпълнители, които трѣбваше да прилагатъ на дѣло нарежданията й; въ липсата на добросъвестни агенти и на административни, общински и реквизиционни власти за прилагането на законнитѣ мѣрки и да слѣдятъ за експлоатацията, за укриването на възбраненитѣ предмети и произведения и продаването имъ тайно на високи цѣни. При това, понеже разпоредбитѣ й бѣха въ разрѣзъ съ интереситѣ на нѣкои влиятелни лица, особено съ германскитѣ крупни искания, тя стана умразна и трѣбваше да влезе въ конфликтъ съ пруското военно министерство и герман. командуване, които често добиваха своето чрезъ наблѣгане върху правителството, поради което тя стигна до конфликтъ и съ последното. Упоритостьта на Дирекцията предизвика оставката на директора генералъ Протогеровъ и на поддиректора П. Петровичъ.

Тъй или иначе, всички целесъобразни мѣроприятия на Дирекцията С. Г. О. П. при приложението имъ отъ по-долнитѣ, неминуемо се извратяваха и, вмѣсто полза, въ повечето случаи донасяха вреда. Това, което се поставяше подъ възбрана, което подлежеше на изземване или пъкъ експлоатирането му строго трѣбваше да се преследва, тутакси се скриваше за да се продаде на висока цѣна на германцитѣ за износъ или на гешефтаритѣ за експлоатация на бедствующето население. Сиренето, кашкавалътъ, мастьта, захарьта и пр. като че потъваха въ земята; донасянитѣ отвънъ по контрабанденъ начинъ манифактурни предмети достигаха баснословна стойность. Оризътъ, бобътъ и маслото съвсемъ рѣдко се намираха. За да издържатъ семействата си, офицеритѣ, подофицеритѣ и войницитѣ почнаха да пращатъ отъ фронта или сами да носятъ дома си това, което можеше да се купи отъ населението въ етапната зона или отъ германскитѣ тамъ излишества. Това даваше възможность и за злоупотрѣбления

отъ нестроевитѣ долни чинове, които почнаха да циркулиратъ по треноветѣ и да търгуватъ съ евтино купенитѣ предмети. Твърде тежко бѣ да се вижда какъ окъсания и разчорленъ български отпускарь се мжчеше да прекара човалчето съ купеното; още по-тежко бѣ да се гледа жалката физиономия на тоя нещастникъ, когато това човалче бѣ отнемано на нѣкоя гара. Висшето началство бѣ разпоредило да се конфискува подобна придобивка, когато пъкъ германскитѣ войници всѣка седмица постоянно изпращаха на семействата си въ Германия сандъчета съ купени провизии*).

При всичкитѣ строги мѣроприятия, поради неуредба въ тила, редовното изпращане на хранителни припаси на армията не можа да се подобри, още повече, че желѣзницитѣ въ етапната зона бѣха въ ржцетѣ на германцитѣ, които всѣкога даваха предимство на своитѣ пратки.

Частитѣ на фронта почнаха да обработватъ, въ операционната и етапна зони, голѣми пространства земя за жито, варива и зеленчукъ, да отварятъ мандри за сирене и кашкавалъ, да отглеждатъ добитъкъ и пр., съ което действующата армия се обърна на интендантска, грижаща се повече за собственото си препитание, отколкото за силата и готовностьта си срещу врага.

По едно време оголяването и обосяването на частитѣ стигна до тамъ, че производителна България трѣбваше да вземе 100 хиляди комплекта войнишко облекло отъ Германия; трѣбваше да се почне заготовката на дървени обуша (единъ видъ налъми) въ интенданството на съединенитѣ армии; да се събиратъ долни дрехи отъ населението, което само вече бедствуваше. Липсата на достатъчно провизии принуди частитѣ да получаватъ такива взаимообразно отъ германскитѣ складове, които, кой знае какъ, всѣкога бѣха пълни, редомъ съ нашитѣ сиромашки. Смѣшно, обаче много печално!

Ний нѣмахме излишества и напоследъкъ останахме почти съ нищо, безъ онова, за което въ другитѣ държави още въ мирно врѣме сжществуваха магазини, складове и депа, и уредено отъ по-рано интендантско ведомство съ подготвени кадри и попълнени съ специалисти запасни. Нашитѣ малки интендантски части се изгубиха при попълването имъ съ

*) Зле биеше въ очи, че, когато на войницитѣ се отнимаха придобивкитѣ, офицеритѣ не биваха обезпокоявани.

запасни, отъ които едни бѣха само чиракували по разни занаяти, а други — протежета, безъ всѣкакви домакински познания. Надъ тая сбирщина се поставяха не специалисти началници, а повече старитѣ и негодни за строя. При подобна импровизация, старшитѣ интендантски началници, отъ които нѣкои имаха известна теоретическа подготовка, се явиха безсилни въ дейностьта си. Особено когато настжпи нѣмо тията и трѣбваше да творятъ, тѣ се видѣха спънати въ мѣроприятията отъ неумението на подчиненитѣ, а понѣкога и отъ злоупотрѣбленията имъ. Изобщо интендантскитѣ учреждения, жизненитѣ артерии на армията, лошо функци онираха и съвсемъ малко удовлетворяваха потрѣбноститѣ на организма — армията.

Редомъ съ германскитѣ етапни органи, развиващи най жива дейность не само въ тила (България, Сърбия и Доб руджа), но и на самия фронтъ, нашитѣ интендантски части се явяваха просто жалки, заети повече съ спазването на формалноститѣ, съ писане и отписване, съ изготвяне на ведомости и протоколи, а живата работа, бързата достави на предметитѣ и своевременното снабдяване на частитѣ, кат да не бѣ тѣхна работа. Когато се проявяваше такава, т всѣкога биваше инцидентна, която повличаше отново про дължителни почивки.

Германскитѣ началници, благодарение на подготвени и добросъвестни етапни органи, които се ползуваха съ пълно довѣрие при функциитѣ си — *да купуватъ и да продаватъ само съ лични разписки*, не знаеха какво ще рече *нѣмане* и частитѣ имъ никога не търпяха лишения. Тѣхнитѣ продоволствени складове, както и депата съ разни материяли, всѣкога бѣха пълни: войницитѣ имъ се храняха добре, живѣяха въ сноснн помещения по позициитѣ, разполагаха съ малки читалищ даже и съ развлечения (кинематографи) въ близкия тил ; тѣ се ползуваха при пжтуването съ хубаво уредени войнишки домове по станциитѣ, и всичко това — чиста последица отъ разбрано насочена и бързо извършвана дейность, само и само възможно по-скоро да се спомогне на борцитѣ.

Войницитѣ имъ имаха по два ката здраво облекло, а нашитѣ, редомъ съ тѣхъ, изглеждаха много жалки съ сви канитѣ шапки, съ разкъсанитѣ вратници, съ изгубили форма си ботуши, съ кинарлиитѣ вълнени чорапи.

Освенъ слабата организация и липсата на подготвени органи, нашето интендантско ведомство се явяваше спънато и отъ централизацията въ управлението, а особено отъ установената отчетность за произвеждане и оправдаване на разходитѣ, която бѣ въ пълна противоположность съ спешностьта презъ време на войната. Армейскитѣ тилови управления и интенданства трѣбваше всичко да очакватъ отъ главното тилово управление, което отъ своя страна трѣбваше да иска отъ главната реквизиционна комисия и често пжти да чака разрешение отъ Военното министерство, съ което, докато се изпълняха формалноститѣ, доставкитѣ доста продължително закъсняваха и се пречеше за обдържането на частитѣ на фронта.

Поради липса на предвидливость и при тѣсенъ стопански кржгозоръ, тиловитѣ учреждения пропуснаха своевременно да се погрижатъ за заготвяне на запаси по облеклото и обущата. Когато вече настжпи крайна нужда, оказа се, че голѣма часть отъ изобилната българска вълна е била изнесена задъ граница; че голѣма часть отъ суровитѣ кожи е подърпана въ Германия, а другата — изхабена (солене и сушене въ частитѣ) и продадена на низки цени въ полза на пържавата (!). А пъкъ габровскитѣ и сливенскитѣ фабрики, които какъ да е работеха, можаха всецѣло да бждатъ използувани за своевременно заготвяне на обмундировачни предмети. Тия фабрики трѣбваше своевременно да се снабдятъ съ достатъчна вълна, съ каменни вжглища, съ масла и запасни части, тъй че да могатъ да отговарятъ на нуждитѣ на цѣлата действующа армия, а не да работятъ само за подчиненитѣ на Военното министерство въ страната части. Ботушарскитѣ майсторски, открити по гарнизонитѣ, трѣбваше да се разширятъ до степень да могатъ да заготвятъ обуща за цѣлия фронтъ, а после вече и за войницитѣ отъ допълняющитѣ пружини*). Съ подобна небрежность скоро се стигна до положението войницитѣ на фронта да несятъ бойната служба страшно

*) Заготвения отъ фабрикитѣ шаекъ е билъ почти всецѣло употрѣбенъ отъ главното интендантство при Военното министерство за облекло на допълняющитѣ дружини и ботушарскитѣ работилници по гарнизонитѣ шили обуща само за тѣхъ, тъй че съвсемъ малко е било дадено за частитѣ на фронта. Ето защо, когато допълняющитѣ дружини бѣха пратени при своитѣ части, тѣ имаха здраво облекло и обуща, а бойцитѣ — не.

окжсани и съ 25% безъ обуща, срамувайки се отъ неприличния си видъ.

А, като на зло, войната, въпреки очакванията, се затегна много. Българскитѣ юнаци, отишли първомъ неохотно въ бой, постепенно се обземаха отъ патриотически жаръ, съзнателно маршираха на западъ, северъ и югъ и нанисаха тежки удари по сръбскитѣ планини, по добруджанскитѣ и дакийски полета, по лабиринта на македонскитѣ балкани и даже чакъ до Адриатика и, следъ всичко това, ги накараха да заседнатъ две и половина години за отбрана на южния фронтъ.

И гладуваха тѣ тамъ, сладъкъ залъкъ не видѣха; окъсаха се съвсѣмъ, почти обосяха; по висоветѣ възъ—Богъ мръзнѣха, зле страдаха. . . и безсмѣнно носѣха тяжеститѣ на бойната линия, изложени постоянно подъ огъня и на мизерия, служащи за присмѣхъ даже и на сенегалцитѣ тамъ.

А при подобно тежко положение, намѣси се и онова отвратително чувство на безпомощность и забрава отъ своитѣ. Тамъ, вжтре въ страната, все по-малко почваха да се интересуватъ за фронта. Жаждата за обогатяване постепенно бѣ вече обзела обществото. Печеляха всички, включително последния бакалинъ и разносвачъ на дребни предмети; царвуляря; интерджията; шапкаря; месаря; заможнитѣ и съобразителни, безъ разлика на партия, лица; банкитѣ и търговскитѣ сдружения и пр., и то много и много пари, за които вито нивга не бѣха помислювали. Скъпотията порастна чрезмѣрно и бедното градско и селско население бѣ подложено на лишения отъ най-необходимото, особено войнишкитѣ семейства, нѣмащи дома способни за работа членове. Незаинтересованостьта на администрацията и покровителството на своитѣ, своеволията и злоупотребленията на кметоветѣ и секретарь-бирницитѣ още повече влошаваха тежкото положение на нещастницитѣ, за които съвсѣмъ рѣдко нѣкой се застжпяше.

И заваляха на фронта оплаквания отъ кжщи, и запри казваха върналитѣ се отъ отпускъ войници за лошото въ страната. И смути се тогава простата войнишка душа, заболѣ българското сърдце и настжпи постепенно падане въ понятията за войнишкия дългъ, въ името на който борецътъ трѣваше постоянно да се излага на опасность и да пренася търпеливо дългитѣ страдания. При подобни крайно лоши усло-

вия намѣси се и озлобяването за загубването на Добруджа и за повдигането на Маришкия въпросъ, а сжщо и разочарованието поради слуха за германски неуспѣхи на западния фронтъ, както и за присъединяването на Америка къмъСъглашението. Засили се сжщо и пагубното влияние на политическитѣ агитации и подстрекателства, добавени отъ съблазньта, че, съ 14-тѣ Уйлсонови точки войната вече е станала безцелна и че Америка щѣла да подкрепи България, ако сключимъ миръ. И всичко, всичко това още повече смути измжчената войнишка душа и разслаби извънмѣрно издръжливостьта на изтощения вече организъмъ на борцитѣ.

Доколко зле се бѣ отразила нашата неготовность за войната и онова безредие въвжтрешностьта, може да се види отъ краткото извлечение отъ доклада, направенъ въ 1918 г. отъ главнокомандующия до Царя, което привеждаме тука:

„По-рано съмъ ималъ не веднажъ случай да докладвамъ на Ваше Величесто за лишенията, на които е изложена българската армия на фронта, поради липса на надлежна организация вжтре въ царството и на слабия подвозъ на най-необходимото за войската. При сегашната си обиколка имахъ най-осезателенъ случай да констатирамъ на самото мѣсто нарастналото обезпокоително бедствие на войскитѣ.

Храната, особено недоброкачественията хлѣбъ, е недостатъчна да задоволи тѣзи, отъ които отечеството иска днесъ свръхмѣрни усилия.

Поради слабъ подвозъ отъ вжтрешностьта, частитѣ живѣятъ отъ днесъ за утре, доядатъ последнитѣ си запаси, или заематъ по малко отъ германскитѣ складове. Хлѣбътъ, увеличенъ по моя заповѣдь на 900 гр. за бойцитѣ, е долнокачественъ, преимуществено царевиченъ, което още повече увеличава недостатъчностьта му. Месо армията нѣма и за това на войскитѣ се дава едва два пжти, а въ нѣкои части кори единъ пжть седмично месна храна. Частитѣ живѣятъ още само съ зеленчука отъ собственитѣ си градини задъ фронта.

Изгледи за подобрение въ това отношение, до новата реколта, съ срѣдствата на армията, нѣма. Новата реколта отъ засетитѣ отъ самитѣ части земи е много добра и на мѣста отлична, обаче кризата ше трае още $1\frac{1}{2}$ месецъ. Вънъ отъ това, много части се прехранватъ вече съ заемане отъ

германскитѣ магазини, за смѣтка на това, което ще събератъ презъ августъ отъ нивитѣ си.

Липсата на храна, главно хлѣбъ и месо, задава обезпокоително загрижване и прави да отпада духа.

Обаче бедствието на армията по отношение на облеклото е още по-голѣмо. Ако за храната се има поне малка надежда да бѫде подобрена следъ новата реколта, то за облеклото тази надежда не сѫществува. Войницитѣ сѫ оголѣли и боси. Има части 25% съ боси нозе, а дрехитѣ имъ, изобщо взето, сѫ съвсѣмъ парцаливи. Не сѫ рѣдки случаитѣ да се виждатъ голи меса поцъ сдрани и износени куртки и панталони, базъ никакво долно облекло.

Азъ видѣхъ 54 пѣх. полкъ, намиращъ се въ участъка на 5 п. дивизия и опредѣленъ да участвува въ предстоящата контра-атака, съ боси войници, които ще трѣбва да бѣгатъ съ устремъ срещу врага, безъ обувки по остритѣ камъни, тъй изтънели, че не сѫ достатъчни да топлятъ изъ планинитѣ на 2000 м. височина — както е 3 Балканска дивизия, даже въ сегашния лѣтенъ сезонъ.

Вмѣсто фуражки, има случаи войницитѣ да носятъ нѣкакви парцали отъ скъсани чувалчета за пръсть.

А зимата наближава. Това, което за лѣтото съставлява още достатъчна покривка на тѣлото, следъ есеннитѣ дъждове ще бѫде само една паяжина върху изтощеното вече отъ дълго криене въ влажни окопи и отъ липса на достатъчно питателна храна, войнишко тѣло.

Облеклото на офицеритѣ е сѫщо мизерно. Тѣ нѣмат отъ кѫде да си набавятъ материяли и сѫ се обезличили между войницитѣ по външность.

И войници и офицери се срамятъ и окайватъ въ това положение, а съ никакви материяли не се разполага за да имъ се помогне.

Днесъ не може да се прави илюзия, че духа на войнитѣ е този отъ началото на войната или какъвто бѣ миналата година.

Пълната оскѫдица на най-необходимитѣ средства за живѣене и схващането, че далечния край на войната ще влошава прогресивно това положение, влияятъ гибелно на духа.

Гладния стомахъ, голотата, загриженостьта за вътрешностьта и недовѣрието, че нашитѣ съюзници ще ни подиратъ

пятъ честно въ стремежитѣ ни — ето кое прави войната апатична, въпреки досегашнитѣ победи на нашата войска“ . . .

Лошото положение на фронта действително е било известно на Царя, който много пѫти е пращалъ Н. Ц. В. Прѣстолонаследника въ Военното и на Вѫтр. работи министерства, за да изисква нужнитѣ подобрения по обдържането на частитѣ. Тия искания сѫ били възприемани съ готовность, обаче, както всѣкога, щомъ е пропуснато своевременно да се поправи течащия сѫлъ, вече нищо не помага за да се спре изтичането на съдържимото, тъй и правителството, даже и да искаше вече, не можеше да уреди вѫтрешното положение, да заведе система въ използуването на домакинскитѣ средства и правилното имъ раздаване за обдържане на армията и населението. Страната бѣ заприличала на огроменъ водоемъ, съ голѣми пукнатини, всецѣло използувани отъ съюзницитѣ и отъ тѣхнитѣ агенти, запушването на които бѣ вече кѫсно и можеше да костува напускането на властьта отъ правителството, което тъй много скѫпеше съ задържанието ѝ. Работитѣ се бѣха объркали дотолкове, че само една брутална и право режаща, като германската, етапна власть би могла да спомогне за уреждането на продоволствието на българската армия, обаче, поради противностьта въ интереситѣ, това не можеше да стане. Оставаше единственното спасение: *създаването на специаленъ законъ за преследване на спекулантитѣ като врагове на отечествената кауза*, обаче трѣбваше да се намѣри камара, която съ пълно вишегласие да гласува подобенъ строгъ законъ. Правителственото болшинство, разцепено по тоя въпросъ, щеше да бѫде засипано отъ заинтересованата опозиция за да се провали подобенъ законъ...

За да се види сѫщо, колко тежко е било положението на фронта и какъ сѫ гледали на насъ съюзницитѣ австрийци, привеждаме следнитѣ редове отъ книгата на австрийския полковникъ Новакъ „Сгромолясването на Централнитѣ сили“:

„Бѣгаха (разбирай българскитѣ войници), поради деморализация и одрипливость, ония, които бѣха по планината при Битоля и Перистеръ, горе въ Добро поле и при Черна. По планинитѣ предъ Солунь тѣ треперяха цѣла зима, почти на 2500 м. височина, на в. Томорозъ, въ снѣга и безъ шинели; тѣ живѣеха въ дупки и краката имъ бѣха премръзнали. 20% отъ тия хора нѣмаха обувки. По нѣкога си заемаха единъ

други дрехи и обуща. Долни дрехи нѣмаше никой. Съ настжпването на зимата, която на Добро поле продължи до края на априлъ, отъ дълги месеци храната бѣше много оскждна и безъ сила (не съдържа хранителни части). Тѣ пиеха и ядеха всѣки день помия отъ лукъ, понѣкога имъ се даваше старъ царевиченъ хлѣбъ. Даже офицеритѣ отъ щабоветѣ не виждаха тъй често силната супа отъ овнешко месо, а когато имаха такава, въ нея плуваха очитѣ и жилитѣ на животното, като примамка (деликатесъ). А супа отъ лукъ и царевиченъ хлѣбъ не даваха сили; царевичния хлѣбъ бѣ толкова лошъ, че приличаше на пѣсъкъ.

Германскитѣ войници бѣха принудени постоянно да си раздаватъ скритомъ това, което тѣ получаваха като храна, понеже българитѣ гледаха на по-добрия хлѣбъ съ завистъ, съ ненавистъ, която се пораждаше отъ страданието на тѣло то. Храната имъ не биваше вече да се раздава близо до бълтарскитѣ войници, а на страна отъ тѣхъ, по на 2—3 к. м. Германскитѣ командчи щабсве съзнаха, че трѣбва, доколкото могатъ, да помогнатъ. Отъ Германия сжщо помагаха съ шинели, униформи, обуща, но никаква помощь не стигаше. Нито храна, нито облекло... Може би, покварата въ българското тилово управление да е станала причина да се увеличатъ още повече лишенията въ войскитѣ, отколкото сж пускали това средствата на страната. Въздушни желѣзници по планинитѣ презъ зимата още нѣмаше и всичко тежеше върху преносвачитѣ, чиято подготовка и работоспособности бѣха различни.

Всѣки български полкъ се продоволствуваше самъ отъ опредѣлената му зона, която Богъ знае кждѣ се намираше... Голѣма бѣше бъркотията въ подвоза отъ всички стопанствени области, увеличена още повече отъ формирването на нови полкове, на които не бѣше опредѣлена никаква продоволствена зона, и тѣ трѣбваше да заематъ отъ тукъ отъ тамъ отъ зоната на другитѣ полкове.

Помощьта, която германската администрация изпрашаше(?) не всѣкога достигаше до българскитѣ войски. Облекло, шинели, шапки, преди всичко, на праго сърце се задържаха въ София, като запасъ за мирно врѣме или отиваха въ допълняющитѣ дружини задъ фронта. Свиканитѣ новобранци носеха сиви германски дрехи, шапкитѣ нѣмаха козирки и, ту съ германски, ту съ български кокарди, както се случи...

Физическата немощь и всевъзможнитѣ лишения създадоха у войскитѣ на фронта състоянието на човѣци безъ самозащита, при което болезнения за душата зародишъ се приемаше охотно и помагаше на разлагането въ армията".

Така полковникъ Новакъ рисува положението, което, ако и точно представено, все пакъ е въ съкратена форма и не засѣга причинитѣ отъ вжтрешно естество, повлияли тъй много за деморализацията, за онова пагубно влияние на потайната лейность на крайнитѣ течения, които умѣло използуваха грешкитѣ на властвующитѣ, на командуването и на германцитѣ, за да подровятъ отъ коренъ военната акция.

За да се види още и лошото положение въ страната и каква въпиюща нужда се е имало отъ коренни подобрения, ще си послужимъ съ извлечения отъ донесението (отъ 15 юни 1918 г.) на генералъ С. Савовъ, въ качеството му командующъ IV армия, до главнокомандующия:

„Единъ военно-полицейски чинъ презъ дене си дочулъ следния откършлекъ отъ разговора между двама отпускари: „Нѣма да се оправятъ работитѣ, догдето всѣки отпускарь не отнесе съ себе си 4 бомби"... Ако можеше всѣки отпускарь да бжде проследенъ отъ единъ военно-полицейски чинъ, което не може, па и не бива, ако дори отпуската се прекрати, което пакъ е гибелно, мислитѣ на отпускаритѣ пакъ никой не ще може да проследи, ка то не ше може да се проследи и какъ се рисува въ главата на редника, почиващъ отъ страхотиитѣ на бараба ния огънь, неговото бждеще въ Велика България. . .

Този редникъ има само име и презиме; мобилизацията го е заварила ратай, или малъкъ чиновникъ, или дребенъ занаятчия, или беденъ търговецъ, оставилъ, въ колибата си, или въ наетата си кжщурка, нѣколко дребни деца и работна жена. Познатитѣ сж: кметъ, секретарь-бирникъ, едри търговци, банкери, племеници и внуци на властницитѣ, оставилъ ги „да се биятъ до последна капка кръвь" въ... партийнитѣ клубове, въ тилътъ. Той често пжти, уви! много често, се сѣща за тѣхъ, много по-често отколкото тѣ за него, когато между две атаки му попадне въ ржце единъ вестникъ, когато получи писмо. Геройския му погледъ се спира върху допълнитѣ имъ сити лица, които презъ отпуска си ги среща. И, сетилъ се за тѣхъ, зърне ли ги, завистьта реагира или съ презрение, или съ по-вече или по-малко потаенъ ропотъ.

Нѣма да бжде преувелечение, ако твърдя: този редникъ, това съмъ и азъ, това сте и вие, Господинъ Генералъ, това е цѣлата ни армия, слѣдъ тригодишна вече война.

Чувството, което се вълнува, което се поражда въ не- го, това е духътъ на армията. И нека кажа веднага, безъ да окачествявамъ по-подробно този духъ: духътъ е поне обезпокоителенъ.

Ако можеше само съ отрицанието на такъво състояние то да се премахне, азъ ще бжда първиятъ да го отричамъ.

Отъ моята перспектива, като командующъ отдѣлна ар- мия, всѣко оптимистично залъгване би ме натоварило съ от- говорность, която не мога да поема нито като войникъ, нито като гражданинъ, нито като баща, нито като българинъ, който е убѣденъ, че всичкото добро, що ни носи войната, ще го използуватъ, може би, и синоветѣ ни, но за всичкото зло, за всичкитѣ грешки ще плащатъ внуцитѣ и правнуцитѣ ни.

. . . . . .

Какъвъ е духътъ въ тила на армията? Тилътъ ли влияе върху армията, армията ли на тила? Какъ реагира въоръ- женията народъ и какъ гръбначниятъ му стълбъ, който съ една непълна словесна фигура се нарича тилъ? Отговорътъ ще намѣрите за всичкитѣ тѣзи въпроси, както въ това съмъ убѣденъ сигурно, че сте намерили вече, въ донесенията на Вамъ подчиненитѣ военни органи за известнитѣ манифестации въ Плевенъ, Стара-Загора, Пловдивъ, Сливенъ, София. Об- стоятелството, че не Ви моля да изучите полицейско-адми- нистративни сведения за тези манифестации, говори само по себе си и Ви огорчава, както огорчава и менъ. Вѣрно е, че това сж сведения за отдѣлни случки и списания на изве- стни симптоми, както е вѣрно, че съчеганието на нѣколко си- мо симптома не дава още картината на една опредѣлена бо- лесть, но.. Господинъ Генералъ, повърнете се къмъ злокоб- ното последно мото на тези ми редове. Разговорътъ, отъ който мотото е само една частичка, се е водилъ, слѣдъ на- то на фронта станаха известни гореспоменатитѣ прискърбни манифестации.

За да бждемъ готови за „утрешния день", за да не- залѣзе слънцето, въ „деня на разплатата", всредъ кърви и пламъци, трѣбва да се поправятъ, догдето не е късно (всѣки изгубенъ часъ само приближава катастрофалната раз- връзка), най-важнитѣ грешки, които сж родили злото: да се

оправятъ, за да може не само да командуваме, но и да вла- дѣемъ армията.

По моето мнение, съставено и провѣрено отъ общение- то съ чиноветѣ отъ поверената ми армия, предстои ни да поправимъ преди всичко една коренна грешка, която азъ ще нарека: непълната мобилизация на българския народъ.

Какъ ще се поправи тази грѣшка, това ще бжде гри- жата на практицитѣ и политицитѣ, но за насъ е неумолимо необходимъ единъ новъ законъ. Мотивировката му може да се състои само отъ едно предложение: *никой български гражданинъ не може и не бива да се обогатява презъ и чрезъ войната.*

А самиятъ законъ може да се състои само отъ нѣколко члена. При редакцията имъ именно трѣбва да се има предъ видъ посочената вече непълна мобилизация: ние започнахме, водихме и водимъ войната само съ мищцитѣ и главитѣ на въоржжения народъ (въ най-тѣсния смисълъ на това понятие), но безъ мобилизация на роднитѣ богатства. Ние пренесохме войната веднага вънъ отъ предѣлитѣ на България, разши- рихме самитѣ този предѣли, за да дадемъ просторъ на хищ- ническитѣ апетити на една шепа безсърдечни хора, за които всѣки подвигъ на хубавата ни армия бѣ поводъ за борсова игра. Отъ всѣка банкнота, отъ всѣка златна монета въ ка- ситѣ на новитѣ ни богаташи лъхва миризътъ на потьта на измжченитѣ въ окопитѣ наши войници, на кръвьта на тол- кова паднали непрежалими герои. Азъ нѣма да проповѣдвамъ нито конфискация, нито социализиране на натрупанитѣ бо- гатства, но едно нѣма да престана да моля, отъ името на армията, отъ името на всички, които въ мжчителни нощи сж се замислювали за сегашното положение: да се поправи сто- рената неправда и да се постанови, че войнишкия животъ нѣма еквивалентъ. И поне едно трѣбва да проникне до най- положения секретенъ постъ: че всѣка печалба, надминаваща нормитѣ заварени въ мобилизацията и придобити презъ време на войната (придобити, преди всичко, поради войната), при- падежи на държавата.

Такъвъ законъ блѣнуватъ изнемощѣлитѣ въ прикритията войници и ние трѣбва да имаме нравствения куражъ да на- стоиваме да бжде редактиранъ, ако не днесъ, най-късно утре".

. . . . . .

А презъ това време на голѣмо стопанствено, администра-
стративно и военно-административно безредие въ страната и
на фронта, при постепено засилващето се незадоволство у
войскитѣ и усилената потайна дейность на противницитѣ на
войната, когато положението вече изглеждаше силно застра-
щено, намираше се време и жепание у партийнитѣ водители ве-
че да търсятъ съпартизани между македонското население. Въ
центроветѣ на етапната зона, гдето ехото не преставаше да
донася ревътъ на топоветѣ отъ близкия фронтъ, бѣ вече поч-
ната борба за бждещо партийно болшинство въ тоя край.
Бѣ вече почнато да се дѣли мегданъ въ по-голѣмитѣ гра-
дове, гдето компрометиранитѣ административни органи бѣха
успѣли да възбудятъ срещу си населението и да го тласнатъ
подъ влиянието на демократитѣ.

Едновременно съ това, положението въ Македония се
заплашваше силно и отъ сепаратистичното движение между
мюсюлманското население, създадено отъ посещението на
Енверъ паша и отъ намирането на Македонския фронтъ на
една турска дивизия, чиноветѣ на която явно пропагандираха
панислямската идея и по кафенета и джамии подхранваха прете-
нциитѣ за бждеща македонска автономия подъ турски протек-
торатъ. Подобно положение наложи вдигането на турската
дивизия, обаче бждащата опасность не се премахна, а още
повече се увеличи. Разни агенти на германската тайна поли-
ция почнаха да привикватъ при себе си ходжи и бегове, да
събиратъ статистически сведения за населението и да влизатъ
въ сделки съ тѣхъ за купуване на чифлици и голѣми земи,
посредствомъ стари писмени обезателства. Това бѣ едно
майсторско подготвяние на здрава почва, която, при бъде-
щия миръ, да ни създаде невъзможни условия по дѣсния
брѣгъ на Вардаръ, който щѣше тогава да се оспорва отъ
турцитѣ, като болшинство, и отъ германцитѣ, като владетели
на голѣми пространства земи . . .

Въ началото на 1918 год., работитѣ, вмѣсто да се по-
правятъ, взеха още по-лошъ край и озлоблението все повече
се усилваше на фронта, а пъкъ противницитѣ на войната по ни-
ха много явно да използуватъ лошото положение за агитиране и
подстрекателства между войскитѣ Правителството, почувству-
вало се вече твърдѣ слабо вжтрешно, бѣ почнало да става
отстжпчиво налѣво, поради което, по настояване на другаритѣ
на Стамболийски, разреши да се премѣсти последния отъ

Видинския въ Софийския затворъ, съ което се много спо-
могна на засилването на престжпната дейность срещу воен-
ната акция.

Въ правителствената среда настжпиха разногласия и
националъ-либералитѣ поискаха да се отцепятъ отъ коали-
цията съ радославиститѣ. Най голѣмъ поводъ за това даде
загубата на Добруджа, станала по предварително обвързване
на правителството. Тѣхнитѣ министри, начело съ г-нъ Добри
Петковъ, подадоха оставка, която повлече и оставката на
целия кабинетъ.

И настжпи временно успокоение на фронта и въ
страната, особенно поради широката гластность на демагог-
ския слухъ, *че новото правителство било дошло съ мисия
за скорошно сключване на миръ*, който слухъ бѣ повѣрванъ
отъ всички, още повече, че демократитѣ и радикалитѣ
минаваха открай време за противници на военната ак-
ция. Обаче не тъй лесно бѣ да се сключи бързо миръ;
съглашенцитѣ, знаяйки лошото общо положение на Централ-
нитѣ сили, се държеха вече пренебрежително и биха се съгла-
сили на предложението само при много унизителни условия, като
къмъ напълно побѣдени. Понеже подобни тежки условия бѣха
неприемливи, правителството трѣбваше да прегърне политиката
на изчаквание. Обаче именно това бѣ използувано отъ престж-
пната организация за да раздуха още повече озлоблението...

Бѣ пустнатъ слухъ: че д-ръ Радославовъ билъ сваленъ
отъ власть, понеже договора за война вече изтичалъ, а той
не искалъ повече да воюва, а пъкъ кабинета Малиновъ-Кос-
турковъ искалъ да води войната до край". Съ това бѣ създа-
дена почва за още по-силно ожесточение у войскитѣ, за още по-
благоприятно възприемане на престжпнитѣ агитации срещу про-
дължението на войната. Взетитѣ ефикасни мѣрки повлияха за
разсѣване на заблудата и за израстването на окончателно рещe-
ние у войскитѣ: *да останатъ твърдо на позициитъ и да дочака-
тъ момента на скорошенъ миръ, износенъ за българската во-
ена честь* и *при възможно по-малки териториални отстжпки.*
България въобще скжпи много за придобивкитѣ и нищо не е
въ състояние да го убѣди въ правотата на каузата, която би му
наложила: *да напусне освободенитъ земи и да се върне съ
нищо въ България.*

Така бѣ, обаче въ подхлъзналнтѣ се духомъ и силно
подпадени на лошата умисъль — да се свърши часъ по-скоро

войната, части, както и въ тиленитѣ подраздѣления и команди, тоя слухъ остана тъкмо фитилъ за избухването на мината (както действително и стана при пробива на Добро-поле). Иначе казано, бѣ се достигнало до следното положение на фронта: когато за паданието на подхлъзналитѣ се части бѣ достатъчно само едно духване на вѣтъра, успокоилитѣ се и скѫпящи за отечествената кауза — бѣха решени да останатъ твърдо на позициитѣ, до сключването на недалечения миръ.

Главнокомандующиятъ, следъ обстоенъ докладъ предъ новото правителство, бѣ счелъ за необходимо да по-кани членоветѣ му и нѣкои народни представители отъ разни партии да посетятъ войскитѣ на фронта и на мѣстото да се запознаятъ съ положението. Обаче това не помогна: защото навсѣкѫде тия делегати чуха само увериния, че войскитѣ ще се биятъ, обаче по-скоро трѣбва да се сключи миръ, а пъкъ не тъй лесно това можеше да стане. Наистина бѣха взети мѣрки за обдържанието на войскитѣ и почнаха да се изпращатъ полученитѣ отъ Германия дрехи, обаче това бѣ палеативъ, а пъкъ трѣбваше да се действува решително и съ пъленъ размахъ, поне за незабавното изпращане на германски подкрепления. . .

Ето какви бѣха последицитѣ отъ съвокупностьта на лошата държавна и обществена дейность, основана на служенето на чисто партийни интереси; на липсата на установена финансова политика, споредъ действителнитѣ държавни нужди; на изхабяването на духовнитѣ сили въ борбитѣ за по-дълго оставяне на власть или за събарянето отъ нея на противницитѣ, — дейность, която вкупомъ донесе лишението на армията отъ най-необходимото и допусна, презъ време на войната, да се забравятъ страданията на борцитѣ и по всѣки начинъ да се гледа да се използува положението за облаги, а пъкъ крайнитѣ — да не избиратъ средства за подкопаване на военнаа акция до пълна провала. Ето до колко изобилния сеежъ на партизанския бацилъ бѣ успѣлъ да развратн гражданството — да търси начинъ за да избѣгне фронта и да печели въ тилътъ; ето до колко той бѣ обез-вѣрилъ селянина въ отечествения дългъ, бѣ го подготвилъ да възприема охотно отровата на престѫпнитѣ агитации и да се подава на злоѫеланието — да пакости на общото дѣло. Масата, навикнала отъ мирно време да възприема безпри-

пулнитѣ партийни агитации, съвсемъ не бѣ мѫчно да бѫде увлечена въ злоѫеланието за свършването на войната по всѣки начинъ. Както по-рано тя гледаше на събарянето на една партия отъ власть, сѫщо тъй погледна и на събарянето на отечеството. Ето защо, произлѣзлото на Добро поле, и при сѫществуването на извънредно лошитѣ условия по облеклото и прехраната, при духовната и физическа умора отъ продължителната война, при разочарованието въ смисъла и успеха на акцията и, при крайното озлобяване срещу безредицата въ страната и пр., все пакъ съставлява чиста последица отъ партизански домогвания на крайнитѣ течения — да съборитъ държавния строй и да поставятъ на управлението свои хора, даже посредствомъ отечественъ погромъ. Както викаха срещу кабинета Радославовъ, тъй почнаха да викатъ и срещу онзи на Малиновъ — Костурковъ, и гдето сѫществуваше добра почва, тамъ именно и произлезе българското нещастие. Съ агитации и подстрекателства, злонамѣренитѣ използуваха тежкото положение на Доброполскитѣ защитници, за да съборятъ у тѣхъ бойния духъ, да ги деморализиратъ тъй много, че следъ разгрома при пробива — да се откажатъ отъ подчинение и да не искатъ да се противопоставятъ на нищитѣ следъ тѣхъ врагове. Злонамеренитѣ искаха само властьта.

ГЛАВА XV.

Мирновременната служба на офицерския корпусъ и последицитѣ отъ нея.

Едва ли въ друга армия е имало такава бърза и тежка тридесетгодишна дейность, както въ нашата. За да настигне изпреварилитѣ я съседки, новоформированата българска войска трѣбваше усилено да се развива и подготвя. До съединението на Сѣверна и Южна България (въ 1885 г.), тяжестьта по организацията, управлението, подготовката на войската и висшето командуване лежеше върху инструкторитѣ руски офицери, а българскитѣ, като младши чинове, бѣха само спомагачи-изпълнители. Следъ съединението, рускитѣ офицери, по заповѣдь на своето правителство, напуснаха армията, поради което на младитѣ офицери се падна тежкия жребий да волятъ войскитѣ по бойнитѣ полета срещу сърбитѣ (които тѣ извършиха победоносно), и следъ войната да се заематъ съ управлението и реорганизирането на армията. Непитностьта бѣ наваксана съ усърдието, при което младитѣ капитани и майори, заамбицирани силно, искаха да се покажатъ достойни за новитѣ си постове.

Презъ 1890 г., армията бѣ доведена до съставъ 24 пехотни, 6 артилерийски и 6 конни полкове, сведени въ 6 пехотни и 1 конна дивизия. Това двойно увеличение на въоръженитѣ сили предизвика 10 годишна усилена работа, за да се даде правиленъ вървежъ на службата и на дейностьта при новата организация. Въ 1904 г. българската армия достигна пълния си развой: 36 пехотни и 9 артилерийски полкове, 9 пионерни дружини, 3 крѣпостни баталиона и пр., първитѣ сведения въ 9 пехотни дивизии, при 1 конна дивизия (по-слѣдната отъ 11 полка).

България бързаше; тя трѣбваше възможно по-скоро да бѫде готова да отстои правата си, поради което направи крайни усилия, за да формирува достатъчни кадри, които, при една война, да погълнатъ всичкитѣ обучени контингенти, та армията да се яви важенъ факторъ при решаването на балканския въпросъ. За достигане на това, необходими бѣха нови извънредни напрежения и 9 годишенъ трудъ за подготовка на серии офицери и подофицери, за периодическото имъ извикване на обученме, за опресняване познанията на призивитѣ отъ запаса, за произвеждане на тактически занятия съ офицеритѣ, полски поездки, упражнения по картата и въ полето и пр. Къмъ всичко това се добавяше и подготовката на учителитѣ на младитѣ войници, на учебнитѣ команди, на картечнитѣ взводове, ежедневнитѣ единични упражнения въ казармитѣ, а лѣтемъ: ротни, дружинни и полкови уставни и тактичесеи учения, стрелби, самоокапване, окомѣръ и други.

При подобна претрупана дейность, която ставаше извънредно тежка, поради ограниченото число подофицери и учители (по бюджетни причини), строевитѣ офицери трѣбваше да носятъ още и нарядитѣ въ караулъ и на дежурство, да водятъ писменната работа въ канцелариитѣ (която всѣкога бѣше срочна), да отговарятъ на разни запитвания, да донасятъ за нуждитѣ и произшествията и често пѫти да произвеждатъ дознания, да участвуватъ въ сѫдилищата и пр. Свършилия вече работата си, капитанъ, поручикъ, трѣбваше цѣлникъ-праздникъ, денемъ и нощемъ, да бѫде готовъ, при първо извикване да се яви въ казармата, за да вземе мѣрки срещу произлѣзлото, да чуе началническитѣ бележки или да получи нѣкое, свръхъ абонамента, поржчение, т. е. трѣбваше да носи извънредно тежка дейность, която, като съпроводена и съ началнически отговорности, не може да бѫде приравнена къмъ никоя друга отрасълъ на държавната служба; не може да бѫде приравнена и къмъ оная въ чуждитѣ армии, гдето помощницитѣ офицери и подофицери биватъ двойно повече и, поради тригодишния срокъ на службата, всѣка година постѫпватъ само по 30—40 млади войници (а не като у насъ по 60—70 души).

Зимно време, преди и следъ обѣдъ, строевитѣ офицери трѣбваше да обучаватъ въ задушния въздухъ въ казармитѣ, да глушеятъ средъ крясацитѣ на командитѣ, да се инервиратъ постоянно съ повторенията на лошо изпълняванитѣ хватки, да присѫствуватъ на беседитѣ и на словеснитѣ обучения, да участвуватъ въ тактическитѣ занятия и пр. Лѣтемъ, въ ранни зори и следъ обѣдъ, до тъмно, тѣ трѣбваше да прекарватъ съ свойтѣ части въ полето, да се трепятъ при

слънчева жара и вѣтренъ напоръ, да се обливатъ съ потъ, да гълтатъ праховетѣ, да слепѣятъ съ очитѣ, и всичко това цѣлото лѣто, отъ априлъ до средата на септември, презъ най-голѣмитѣ горещини, когато всички други чиновници се ползуваха съ право на почивка и прекарваха по курорти, а на измореният офицеръ, бѣ запретено да се ползува съ отпускъ. Само болнитѣ имаха това право. Ето защо процента на нервно болнитѣ бѣ значителенъ въ офицерската среда.

Кржглогодишната тежка служба не позволяваше на строевиятъ офицеръ да разполага съ часове за обогатяване на своитѣ познания, а особено отъ общеобразователно естество; той едва успѣваше да се подготви по необходимия материялъ, като обучающъ, и по сведенията, необходими му за решение на тактически задачи (Изключение отъ това състаляваха офицеритѣ отъ специалитѣ родове оржжия — артилеристи, инженери, пионери и пр., на които по-леката служба позволяваша, а амбицията имъ налагаше, да обогатяватъ по-основателно военнитѣ си познания).

По-старшитѣ началници, израсли отъ сжщата среда и преминали презъ сжщия юдолъ на истезание, ако и да бѣха по-облекчени отъ оберъ-офицерскитѣ тяжести и да разполагаха по-самостоятелно съ времето си, трѣбваше да носятъ сложната дейность по възпитанието, обучението, дисциплината и реда, по подготовката на чиноветѣ за действия въ полето, по строевитѣ и инспекторски прегледи, по прехраната и облеклото, по домакинската уредба и благосъстояние на частитѣ, по паричната и вещева отчетность и пр., въобще по цѣлата командна, инструктивна и контролна отрасли. Принудени кржгълъ день да прекарватъ въ шабоветѣ, въ казармитѣ и въ полето, тѣ и да искаха, не можеха да подържатъ свръзки съ културнитѣ среди, да бждатъ въ тѣсно единение съ обществото, за което твърде много влияеше и избѣгването да не бждатъ счетени за партизани. Разбира се, че сжществуваха изключения, обаче само за канцеляриститѣ и свободнитѣ отъ строевата часть офицери.

Тъй или иначе българския майоръ, подполковникъ, полковникъ и генералъ се явяваше добросъвестенъ дѣецъ по военното дѣло, обаче слабъ факторъ като гражданинъ въ обществото. Странението дразнеше гражданитѣ, считайки това за изразъ на съсловна сепарация. И макаръ, че отъ старата призрителна обноска къмъ цивилнитѣ, наследена отъ ру-

китѣ инструктори, да не бѣ останала нито сѣнка, и офицеритѣ да се държаха скромно, все пакъ не преставаха да гледатъ на тѣхъ като на привилигировани преторияни, знаещи само да бравиратъ съ положението си и да се държатъ на високо и надмѣнно съ лъскавата униформа, поради което никога не се изпускаше случая да бждатъ нападани и охулвани.

Подобно лошо настроение не бѣ само у младежьта и у крайнитѣ течения, а бѣ проникнало и между солидната интелегенция и въ срѣдата на партийнитѣ лидери и по-първи партизани, които често пжти използуваха положеннето си, за да изсипятъ въ парламента огъня и жупелъ върху привилигированото офицерско съсловие, което за това пъкъ най-малко се ползваше отъ конституционни права и бѣ ограничено въ живота съ устави и разни корпоративни задължения. По едно врѣме работата бѣ достигнала до формена хайка чрезъ печатьтъ и улично; достатъчно бѣ началника да спре на улицата подчинения и да му направи белѣжка, за да се струпатъ около му негодующитѣ граждани. По нѣкога, изваденятъ отъ търпение офицеръ, за самозащита извършваше дръзки виходки, алармитѣ по които още по-силно възбуждаха обществото, и той никой пжть не оставаше правъ.

При подобни условия, за социалната роль на офицера въ обществото не можеше да става дума. Уволнения вчера войникъ считаше за дългъ, при преминаването си край началника, нарочно да не го поздрави, да изкаже демонстративно незачитането си; а това не бѣ само отъ социалиститѣ, но и почти отъ всички младежи, па даже и отъ селянитѣ.

Усиленитѣ фронтови занятия не позволяваха на офицеритѣ да обръщатъ достатъчно внимание върху войнишкото възпитание, и тѣхнитѣ отношения се явяваха преимуществено сухи, строги, безъ топлота и духовно въздѣйствие, поради което плашиха войника и го караха да гледа на началника, като на постоянно намръщениятъ и всѣкога готовъ да наказва подофицеръ . . . И когато запаснитѣ биваха извикани на обучение, тѣ се явяваха съ чувства на принудително подчинение и присторенъ почитъ къмъ началството, необходими само докато трае извикването. Пресиленото 21 дневно стоене на тия запасни въ полето, при постояннитѣ викове на силно инервиранитѣ и изморени подофицери и офицери, ако и да засилваше строевата подготовка, обаче влияеше отри-

цателно въ духовно отношение: то докажсваше чувствата на връзка и преданность, които запасния трѣбваше да храни къмъ своята часть, оная привързаность, която той дължеше къмъ началницитѣ. Изморенитѣ запасни си отиваха дома като освободени отъ затворъ. Разбира се, за постигането на подобни отрицателни резултати отъ усилената мущровка, не началницитѣ бѣха виновни, а само нередовността, оная всѣкогашна пребързаность,—да се свикватъ изведнажъ много запасни и цѣлия материялъ по обучението непременно да се прекара въ опредѣленитѣ 21 деня.

Ето защо, и при мобилизацията, запаснитѣ войници, подъ влиянието на лошото обществено настроение срещу офицера и на неприятнитѣ си впечатления отъ казармата, пристигаха силно неразположени къмъ службата. Къмъ тия лоши чувства се присъединяваше и влиянието на партийното становище, което често пжти биваше неблагоприятно, и много отъ запаснитѣ се явяваха зле настроени и носеха семето на зложелаението за съзнателно подчинение, за добросъвестно носене на обязаноститѣ. Явяваше се голѣма нужда да се по работи силно, за да се събудятъ и вематъ въ ржка подчи ненитѣ, да се възстанови началническия престижъ и влияние, и да се тури начало на ново доверие отдолу. Обаче, по ради развиването на полковетѣ отъ 2 на 6 дружини, поне запаснитѣ попадаха въ роти при непознати началници, отъ които много бѣха млади и неопитни поручици, достигането на тия нѣща бѣ трудно и изискваше много време, съ какво то не се разполагаше. При това, назначаването на по-разви титѣ запасни въ щабоветѣ и въ разнитѣ домакински служби и команди, още въ началото влияеше обезсърдчително върху останалитѣ въ строя бедни и селени войници, които виждаха въ тия назначения само пръста на протекцията.

Възбуждането, което обикновенно настжпя предъ вой ната, всѣкога поражда голѣма самоувѣреность, даже и у новоназначения за ротенъ командиръ младъ поручикъ. Той е готовъ за подвизи, да лети въ сраженията, да рискува без гледно, обаче за възпитателната страна, за онова духовно влияние, тъй необходимо за подържането на съзнателно не сене дълга и за моралната жилавость на частитѣ, тая само увереность се явяваше съвсемъ недостатъчна. Потрѣбни бѣ опитность, натъркано око и голѣма, но твърде скучна за мла диятъ още началникъ, настойчивость въ работата, — липсята

на които изпъкна релефно презъ време на затишията по бойнитѣ полета, при относителното тогава бездействие, когато трѣбваше да се разпорежда по дисциплината и правилния вървежъ на службата, много нѣща да се проверятъ и изправятъ, да се дадатъ упжтвания и пр. Младиятъ неопитенъ ротенъ командиръ, каквито имаше много, биваше принуденъ да предоставя тия нѣща на фелдфебеля и подофицеритѣ, отъ които една часть сжщо бѣх новоназначени, а другитѣ, като запасни, сами се нуждаяха отъ ржководство и контролъ. По тоя начинъ много части се указваха единъ видъ оставени сами на себе си, при едно проформено носене на службата, поради което, при появата на неблагоприятни случайности, войницитѣ, разпуснати по строгата и разбрана дисциплина, и по добросъвестното носене на служебния дългъ, се явяваха вече доста разколебани въ издръжливостьта и послушането. Тѣ лесно се подаваха на злоумишленото желание за неподчинение и охотно възприемаха агитациитѣ и всичко, що имъ се шепнеше отъ страна срещу офицеритѣ и войната.

Така бѣ въ края на Балканската война, когато следъ сключването на примирието, изведнажъ се проявиха последиците отъ слабото командуване и управление, като въ нѣкои части произлѣзоха демонстрации за по-скоро връщане по домоветѣ. Още по зле бѣ презъ съюзническата война, въ 1913 г., когато къмъ отрицателнитѣ качества се добави и общото нежелание да се воюва повече. Значително още по-зле бѣ и презъ последната война, когато слабото командуване отъ новоназначенитѣ началници доведе лошото подчинение, а тежкитѣ условия на продължителната война предизвикаха постепенно озлобяване и желанието за по-скорошно свършване на военнитѣ действия. При подобно духовно разколебаване, агитаторитѣ и разнитѣ подстрекатели можаха свободно да раздухватъ огъня и да подготвятъ избуха на едно общо бунтуване. Тѣ успѣха да скжсатъ и тъй слабитѣ връзки между началницитѣ и подчиненитѣ, като поставиха първитѣ главни виновници за продължението на войната, за да получаватъ голѣми заплати и разни добавъчни пари. По тоя начинъ офицеритѣ станаха умразни, като главни виновници за продължение на войната, които трѣбва по единъ или други начинъ да се отстранятъ или да се направятъ безвредни. И започна се първоначално негласна обструкция срещу добросъвестното носене на служебнитѣ задължения, едно неглежи-

рание по отдаването на военната честь, нежелание за чевръсто изпълнение на началническитѣ заповѣди, ропоти, колективни противопоставяния и даже опити за бунтуване и атентати. Иначе казано, бѣ вече подровена отъ дъно, не само духовната страна, но и цѣлата основа на служебнитѣ функции въ войската. — Необходимо вече се яви да се напусне инертността и да се подема енергическа борба срещу злото и, едновременно съ топлото въздействие върху умоветѣ и сърдцата на подофицеритѣ и войницитѣ, да се приложатъ разбрано строги законни мѣрки, та да се възстанови началническия авторитетъ, да се спечели отново доверието отдолу.

И наистина, тамъ гдето се поиска да се възстановятъ нормални и топли отношения, което бѣ за $^{3}/_{4}$ войски, тамъ развоя на злото успѣ да се спре и частитѣ отново стигнаха до положението на съзнателно подчинение. Това обновление, изключая частитѣ въ Мориховско, остана неизмѣнно до край. Презъ днитѣ на катастрофата, когато временно настжпваше разколебаване, началницитѣ все пакъ успеваха да вематъ частитѣ си въ ржце, както и стана, напримѣръ съ I армия, следъ победата при Дойранъ, когато отстжпващитѣ ѝ части не поискаха да се спратъ на позиции около с. Костурино и безредно се запжтиха къмъ планината Огражденъ. Обърканото се началство, което преди 2—3 дена тъй властно командуваше, и юначнитѣ и послушни до вчера полкове, обливани при Дойранъ три денонощия съ олово и задушливи газове, като да не бѣха вече сжщитѣ и се боиха даже отъ аеропланнитѣ картечници. Безредието вече застрашавало да донесе пръскането на цѣлата армия, ако генералъ Нерѣзовъ не се бѣ решилъ да действува съ крайни средства. Той заповѣдалъ да се застреля, предъ очитѣ на непокорнитѣ бунтара, поплоручикъ Печеняковъ, и това, предадено сжщата вечерь по частитѣ, стрѣснало началници и подчинени и, още сутринята, отстжпването било организирано по заповѣдь и въ редъ . . . Сжщото безредие бѣ произлѣзло и въ 4 Прѣславска дивизия, която отказа да се спре при Велесъ и се опжти за уманово, гдето, приведена вече въ редъ, застана на позиции при тоя градъ.

Искаме да кажемъ, че бѣ се стигнало до положение, когато повечето части биваха временно разколебани и предадени на относително безредие, ако бързо се уреждаха и заставаха съ лице срещу противника, това се дължеше именно на коревитѣ и самоверени началници, на израслата у тѣхъ решителность — да се наложатъ върху подчиненитѣ, на решителността имъ за пожертвуване въ опасния моментъ. Строгостьта и заинтересованостьта на командующи армиитѣ и на началницитѣ на дивизиитѣ бързо подгрѣваха по-долнитѣ, бригаднитѣ и полкови командири, които отъ своя страна почваха да импулсиратъ дружинитѣ и ротни командири за енергично и добросъвестно командуване, за благотворно въздействие върху неопитнитѣ разколебани младши офицери и подофицери. По тоя начинъ се успѣваше да се предизвика общо стрѣскване и подемъ на енергията и духа у цѣлата серия началници, което бързо достигна и до войницитѣ за да забравятъ лошото си настроение и да се предадатъ на добросъвестното носяне на дългътъ. Разколебания запасенъ офицеръ и оня отъ школата за запаснитѣ подпоручици се явиха вече наредъ съ другаритѣ си отъ действующата служба.

Тъй, че и тоя пжть, както и презъ Съюзнишката война въ 1913 год., пакъ бѣ проявена оная духовна жилавость, по силата на която показващата се вече изхабена енергия извеждажъ биваше обзета отъ възбуждение и отъ бликоветѣ на силни електрически волта. Тая българска способность, запазваща продължително жаравата подъ пепела, помогна и въ случая да се застане по-горе отъ съвокупностьта на служебнитѣ минуси и началницитѣ да застанатъ твърдо на мѣстата си, като достойни водачи на частитѣ си. Тая удивителна метаморфоза на допустнатото довчера безсилие въ пълна енергия и заинтересованость, трѣбва всѣкога да се има предъ видъ отъ началството при трѣбванията отъ подчиненитѣ, та посредствомъ самоуверено и категорическо налагане, при важнитѣ случаи, както при опасното положение на Македонския фронтъ, да се накаратъ офицеритѣ и войницитѣ да намѣрятъ у себе си непокътнатата още сила за преданно изпълнение на отечествения дългъ.

Отъ живота добре се знае, че само онова е невъзможно що се счита невъзможно; че когато водителитѣ сж самоуверени, тѣ всѣкога умеятъ да възбудятъ остатъцитѣ на все още запазената енергия у подчиненитѣ, стига само да знаятъ какъ да я предизвикатъ и използуватъ.

ГЛАВА XVI.

Дейностьта на щаба на армията по офицерската подготовка и по готовностьта на армията за военно време.

Необорима истина е, че абсолютното отгорѣ налагание, всѣкога е врагъ на свободното творчество; че всѣка дейность подложена на тѣсни ограничения се атрофира до спонтаненъ навикъ да се върши само това, което се иска, вънъ отъ лични разбирания. Въ военната служба, на която основитѣ се градятъ върху точно изпълнение на заповедитѣ, дейностьта, по прилагането на мѣроприятията за възпитание и подготовка на войнскитѣ чинове, се намира въ пълна зависимость отъ тоя важенъ принципъ. Началницитѣ разпореждатъ, подчиненитѣ само изпълняватъ. Амбициитѣ и дългогодишния навикъ къмъ точно придържане до буквата на устава и законоположенията, правятъ началницитѣ неотстжпчиви, даже и при известна несъобразность въ частнитѣ си искания. Тѣ спонтанно преследватъ и най-дребнитѣ отстжпления отъ заведения редъ, а особено ако тѣ сж направени по собствено разбиране отъ по-долнитѣ, поради желанието да се достигне по-скоро и по-пълно исканото.

Ежедневнитѣ прояви на службата сж точно опредѣлени отъ уставитѣ и законоположенията, и творчество по тѣхъ е възможно само по умѣлото прилагане и изпълнение, обаче и тамъ началническото вмѣсване се чувствува силно. Даванитѣ упжтвания не носятъ инструктивенъ характеръ, а почти наложителенъ. За обучението сжществуватъ инструкции, които обикновено се попълватъ отъ редица началнически инстанции и отстжпване отъ тѣхъ не се допуска. Програмитѣ точно опредѣлятъ видоветѣ на обучението и съ аптекарска точность ги разпредѣлятъ на часове и получасове. Ротния командиръ е длъженъ да работи неуклонно по тѣхъ; той даже нѣма право да замѣни предвиденото за единъ часъ упражнение съ друго, или да го анулира за смѣтка на нѣкое по-важно уп-

ражнене. Той рискува да бжде смъмренъ, ако, за насърдчение на старателнитѣ, свърши 15 минути по-рано обучението. Често даванитѣ почивки му се поставятъ като минусъ въ работата. Даже, ако, въ дейностьта си като възпитатель, той не прибѣгва често до наказание или прилага по-слаба степень, това му се зачита като нерадение за запазването на дисциплината и морала въ ротата. По тоя начинъ, първата степень началници, върху която лежи полагането основа на възпитанието и обучението, се явяватъ спънати въ желанието да изработятъ въ себе си творческа дейность по разбраното и полезно прилагане.

Високото началство само рѣдко творило, работило малко по собственъ починъ, не можеше да иска подобни нѣща отъ по-долнитѣ; то даже не му мислеше много за да среже подчинения за проявената инициатива, считана като желание отъ последния да се покаже по-уменъ отъ началника си. Въобще владееше една казионщина въ работата, която, ако и по-долу отъ руската: *„молчать не розсуждать"*, все пакъ бѣ близка до нея.

Това постоянно натискане съ години върху частния починъ не закъснѣ да донесе гибелния навикъ: *да се чакатъ постоянно заповѣди и нареждания, да не се предприема нищо по вжтрѣшна подбуда, докато не е заповѣдано отгорѣ,* (*поради страхъ отъ отговорность*). Имено на тоя навикъ, пренесенъ и въ практиката на бойното поле, се дължатъ много неуспехи. Не стотица бѣха случаитѣ, при очевидностьта да се предприеме по собственъ починъ действие, да се помогне на съседа, да се удари дружно върху врагътъ, да се нападне въ флангъ противника и въобще да се използува благоприятната обстановка за хубави резултати, а пъкъ не бѣ проявявана подобна инициатива.

Школуванитѣ по тоя начинъ по-долни началници, достигнали по-високитѣ стжпала на иерархията, когато трѣбваше вече да командуватъ по-голѣми единици и бѣ имъ потрѣбно собствено творчество, се явяваха сжщо изпълнители, буквални изпълнители, на заповѣданото отгоре, задоволяващи се съ формалната страна, съ ежедневнитѣ прояви на службата, само съ казаното въ устава и законоположенията, безъ да вписатъ нѣщо отъ себе си, поне по разумното прилагане на сжщностьта. Цѣлата дейность на подобни началници гонеше избѣгването на отговорностьта, старанието да се не допусне

констатиране на неизпълнителность на началническитѣ разпореждания. При акуратностьта въ подобно проформено носение на службата, повишенията, почиващи върху старшинството на чиноветѣ, се явяваха гарантирани з майора, подполковника и полковника . . . И израстваха по тоя начинъ серии по-високи началници и се убиваха все повече поривитѣ за собствено творчество, за частенъ починъ въ работата, което именно донасяше голѣмата нерешителность за поемание на началническата отговорность по бойнитѣ полета.

Въ особено трудно положение изпадаха подобни стереотипни началници при тактическитѣ упражнения съ офицеритѣ, гдето служебното формализиране не помагаше, а бѣ потрѣбно знание, умение и манталитета на единъ ржководитель, който да води системно занятията, да имъ придава живость и поучителность и да приценява вѣрно решенията. Ето защо тия полезни упражнения съ еднообразнитѣ задания, съ погрешното и неумѣло ржководене, съ липсата на промѣна въ обстановката, се явяваха много неинтересни и твърде отекчителни за участницитѣ. Почти повечето задачи, относящи се само до походни движения, до типична атака и отбрана, се решаваха и разглеждаха шаблонно, безъ да се прибѣгва до вмъкване на допълнителни предположения, които, предизвиквайки нови решения, подготвятъ участницитѣ да бждатъ готови да отговарятъ бързо на възможнитѣ евентуалности въ боя. При това инструкцията, която повеляваше бележкитѣ да се изказватъ като лично мнение, а пъкъ заамбицираслитѣ се ржководители, навикнати, право или криво, да бждатъ всѣкога отгоре, не стѣсняваше последнитѣ, съ оскърбителенъ апломбъ, да изтъкватъ погрешкитѣ на подчиненитѣ, да настоятъ силно самолюбието имъ, което убиваше желанието у участницитѣ за внимателно отнасяние къмъ тия занятия. Подобни началници, кипнали отъ настойчивостьта на решающитѣ по отстояването на решенията, срѣзваха смѣлчацитѣ и съ това сами се оплитаха въ доводитѣ на заключението, съ което заинтересованостьта къмъ тия упражнения се заместваше отъ апатичность и съ шаблонно прекарване на опредѣлениятъ часъ. Подобни началници се излагаха твърде много и почти толкова, колкото и ония, които обичаха да мълчатъ, да се съгласяватъ съ всѣкиго и обикновено да завършватъ занятията съ изказано на две на три заключение, а особенно пъкъ когато по-високото началство присѫтствуваше на упражненията и държеше бележки за решающитѣ и за ржководителитъ. Разбира се, че мѣркитѣ, вземани за подобрение, не бѣха въ състояние да въдворятъ система тамъ, гдето началническитѣ схващания бѣха само по материяла изложенъ като програма въ инструкцията и въ параграфитѣ на устава. Ние не преувеличаваме, а само казваме тогавашната действителность

Сравнително по-добре се произвеждаха упражненията съ оберъ-офицеритѣ, задачитѣ на които, като относящи се само до роти и дружини, имаха не сложна тактическа подклада и обемаха повече прилагането на дѣло начинитѣ и формитѣ за действие. Като произвеждани подъ ржководството на непосредственото началство (дружиннитѣ командири), тѣ носяха повече видъ на другарски конференции, при по-голѣма свобода на обсѫждане.

Голѣмъ интересъ представляваха ежегоднитѣ полски поездки съ офицеритѣ за решение на групови задачи на мѣстностьта, които между другото внасяха и освѣжителна промѣна средъ еднообразието на гарнизонния животъ.

Най-целесъобразни за подготовката на офицеритѣ бѣха военнитѣ игри на две страни и стратегическитѣ упражнения по картата и местностьта съ старшитѣ началници и щабове, при които задачитѣ трѣбваше да произтичатъ отъ обща стратегическа идейность и постепенно да се развиватъ до последниятъ моментъ на сблъсквание. Обаче поучителностьта отъ тѣхъ биваше силно спъвана отъ неподготвеностьта на ржководителитѣ, отъ оная шаблонность, която скоро оставяше стратегическия елементъ на страна и обръщаше упражненията въ чисто тактически.

При упражненията най-вредно влияеха педантитѣ ржководители, оная непоколебима стража на текста на устава, наричани параграфи, които, не гледайки толкова на сѫщностьта на решенията, бѣха готови да се придиратъ и къмъ най-малкитѣ отстъпления отъ уставнитѣ форми, а особено къмъ самостойнитѣ решения, считани отъ тѣхъ за уставна тактическа ересъ. Съ острitѣ си бѣлежки, тия одушевители на военната мисъль и творчество, ако и осмивани мълкомъ, все пакъ успѣваха да внасятъ мъртвящина въ упражненията и да смазватъ проявитѣ на личната инициатива. При подобни ржководители, особено, когато тѣ се явяваха въ лицето на най-старшитѣ началници, на участницитѣ не оставаше освенъ да се облѣгатъ на здравия разумъ и на придобититѣ

собствени познания, на оня егоистиченъ импулсъ, който бута къмъ самостойни рѣшения и собственно творчество. Едни успѣваха сами да се изработятъ като полезни дѣйци на бойното поле, обаче много други оставаха при слаба съобразителность, при колебливость въ рѣшенията, безъ-оная самоувѣреность въ действията, тъй необходима за да се наложи волята върху противника.

Ето защо, презъ войната, често пѫти се проявяваше липса на частна инициатива, на бърза съобразителность, на самоувѣреность въ преследването на целитѣ, на поемане начелническитѣ отговорности, на оня позивъ за другарска подкрепа и пр. Ето защо изпълнителитѣ, по-долни строеви началници, трѣбваше да употрѣбяватъ извънредни усилия и безрасѫдна смелость при действията, за да достигатъ побѣдитѣ съ много по-вече жертви и рискове. Напредването на частитѣ, извършвано начело съ ротнитѣ командири и увличано отъ разгорешенитѣ веригари, при урата, що избухваше подъ пламъка на бойната стрѣвь, при завещания ни съ вѣкове интензивенъ устремъ за скопчване съ враговетѣ и на оная висока идейность на предприятието все пакъ успѣваха да надвишатъ общитѣ минуси и да нанасатъ тежки поражения, които пъкъ затова често пѫти не се използуваха отъ по-високото началство за окончателно поваляне на враговетѣ.

Офицеритѣ отъ генералъ-щабното вѣдомство, свършили чужди академии и усвоили необходимитѣ познания по военното дело, се връщаха съ пълно желание за ползотворна дейность, обаче оставени дълго да стажуватъ въ канцеларитѣ и много малко въ строя, голѣма часть отъ тѣхъ не можаха тѣсно да се сродятъ съ живия воененъ битъ, да се напрактикуватъ основателно въ прилагане на дело теоретическитѣ си познания, да усвоятъ напълно похватитѣ за командуване, образоване и възпитане на подчиненитѣ. При това, претенциитѣ имъ за високи постове, като теоретици-специалисти, често пѫти ги изтъкваха по-горѣ отъ строевитѣ началници, което предизвикваше умразата на последнитѣ.

Изучили походитѣ на Амибала, Юлий Цезара, Густафъ Адолфа, Конде, Тюрена, Суворова и въобще цѣлата военна история, тия генералъ шабни не чувствуваха нужда, па и нѣмаше какъ да увеличатъ познанията си съ по-важнитѣ старовремски походи, тъй много поучителни съ стратигическата си

идейность и бързота на ударитѣ, извършени споредъ особеното народно качества за устремъ; походи отъ голѣмо значение, като произведени по сѫщия теренъ и почти съ сѫщитѣ врагове, съ които ни предстоеше въ недалечно бѫдаще да се примѣримъ. При сѫществуващето общо предубеждение, че нашето старо минало включва само войни за плячкосване, щаба на армията не бѣ се погрижилъ да поработи и да изгъкне поука, поне отъ гръмотевичнитѣ разгроми на Византия отъ Симеона; отъ 21 годишното непрекъснато воюване на неуморимия Самоила; отъ тежкитѣ гръцки поражения отъ Асеня I, освободителя на България отъ гръцко иго; отъ удивителния начинъ за борба съ латинци и гърци отъ гъркоизгребителя Калояна и пр. Тоя генераленъ щабъ, презъ цѣлата си мирновремена дейность, не бѣ счелъ за нужно да установи поне донегде старата ни доктрина, по силата на която сѫ били нанасяни тежки неприятелски погроми и неочаквано сѫ били грабвани най-решителни победи. Осемвековното воюване на единъ малъкъ, като нашия, народъ, при което, той по нѣкога пада, а въ повечето случаи бие тежко значителнитѣ и модерно въоръжени неприятелски войски, трѣбваше да наведе на мисъльта, че освенъ вродената бойна стрѣвъ и бързитѣ крака, трѣбва да сѫ сѫществували и духовни предимства, нѣкои ценни особенности на старата ни доктрина, които подлежатъ да се установятъ и по възможность да се приложатъ къмъ нашата нова. Това не само не стана, но щаба на армията даже не счете за нужно да възбуди заинтересованость въ офицерската срѣда, да импулсира частното желание за беседи, научни статии и книжки съ историческо съдържание.

Наистина, старата ни история е бедна съ материяли; тя дава само повръхностни сведения за станалото, отбелѣзва походитѣ, общата имъ насока, датата, мѣстото и боевете, дѣйствующитѣ лица (обикновенно цареть) и резултатитѣ отъ побѣдитѣ или пораженията. Обаче за по-важнитѣ все пакъ има кратки подробности за плана и изпълнението, досещи враженското поражение, които, събрани вкупомъ и разгледани основателно, могатъ да дадатъ достатъчно определение за стратегическата идейность и тактическитѣ похвати на нашитѣ стари. Щѣше да се установи: а) че извънмѣрната бързина на движението е играла първостепенна ролъ; б) че непрѣкъснатото настѫпване е било главното средство за биене на про-

тивника; в) че маневрирането на бойното поле всѣкога е съставлявало най-мощно средство за победа; г) че стремителния нападъ на поле-сражението, съ уступни крила, е билъ главния начинъ за да се изненада, обърка и разбие врагътъ; д) че налажената отбрана се е използувала само за временно задържане на противника, за да се удари неочаквано съ флангово нахвърлюване и е) че незабавното преследване е продължавало съ пълна интензивность до окончателно поваляне на врагътъ. Щѣха да се установятъ още и други нѣща по воденете на войната, споредъ темперамента и духовнитѣ качества на народа, съотвѣтно тогавашната военна техника и материални условия...

Отъ основателното запознаване съ историята, генер.-щабното ведомство щеше да види, че старитѣ ни войни преимущественно сж били настжпателни; че при отбранителнитѣ дѣйствия България всѣкога е губила; че осемъ вѣковното ни воюване съ съседитѣ се е изразявало въ постоянни набѣги и пренасяне театра на военнитѣ действия въ чужда територия. Щѣше да види, че тия настжпателни войни, обземащи почти цѣлото царствуване на Аспаруха, Тервеля, Кардама, Крума, Омортага, Персияма, Бориса, Симеона, Самуила, Асеня I, Калояна, Асеня II, Георги Тертера, Свѣтослава, и пр., поради вѣрната си стратегическа насока и умѣлото съсрѣдоточване на значителни войски на тактическото поле, всѣкога сж донасяли бързи и тежки поражения на враговетѣ. Щеше добре да се знае, че когато противника е грабналъ инициативата и заплашвалъ съ значителни сили царството, нашитѣ стари сж прибѣгвали до временната отбрана по клисуритѣ, колкото да увличатъ войскитѣ му, за да ги изманеврират и унищожатъ съ силнитѣ крила на засадитѣ си, нещо което всѣкога успѣвали да достигнатъ до катастрофални размѣри; както напримѣръ:

а) Великата засада на Крума въ 815 г., въ която цѣлата гръцка армия, заедно съ императоръ Никифора и съ патриаршитѣ, е била изсечена до кракъ.

б) Засадата при Трояновитѣ врата (Капуджика), въ 986 г., когато Василий II (Българоубиеца), като узналъ за приближаването на Самуила, билъ принуденъ да снеме обсадата на София и да се върне въ Пловдивъ, обаче последния съ бързъ маршъ и съ удивително паралелно преследване задминалъ Витоша, по р. Паликария (Самоковско) и презъ Гулцалския проходъ, го изпреварилъ при „Трояновитѣ врата" и не

очаквано се нахвърлилъ отъ засада върху войскитѣ му, разбилъ ги и съвсемъ пръсналъ. Самъ Василий едвамъ успѣлъ да избѣга, и всичкия обозъ, осаднитѣ машини, стотици чистокръвни коне и богата плячка: царската хазна и скжпоценни багажи и сждове, паднали въ български ржце. Поголѣмата часть войници, прочутитѣ авзони, легнали подъ топузитѣ и сабитѣ на българитѣ.

в) Майсторски устроената и катастрофалната за гърцитѣ засада отъ Самуила, въ 914 г., въ долината на р. Траканя (южно отъ Струмица), когато, следъ разбиването на българскитѣ войски при Бѣлащица, зарадвания Българоубиецъ изпратилъ голѣма отборна войска да навлезе въ Македония и върху й се нахвърлилъ отъ фланга дофтасалия юнакъ Иваца, който ужасно отмжстилъ за Бѣлащенското поражение, изсѣкалъ цѣлата колона, заедно съ военачалника й, стратега Теофилактъ, и заставилъ Българоубиеца да отстжпи долу чакъ при Гюмюрджина.

г) Засадата на сжщия Иваца въ Битолско, гдето съ майсторско маневриране, многочислената гръцка войска е била уплечена въ планинитѣ и тамъ дословно унищожена.

д) Голѣмата гръцка катастрофа въ Срѣдня гора, съ засадата устроена отъ Асеня I. въ прохода при Верея (Стара-Загора), когато гръцкия императоръ Алексий, следъ като вдигналъ обсадата на Търново, се връщалъ съ войскитѣ си за Цариградъ, за което гръцкия лѣтописецъ Никита казва тъй: „Въ ужасната оплаха всичката войска се разбърка съвършено; всѣкой се грижеше само за личното си спасение и враговетѣ сечяха всички, които настигнаха и имъ падняха въ ржце, като стадо затворено въ скотобойна. Нѣмаше какво да се защищава, та и никой не можеше да се защищава. Самъ императора, попадналъ като въ мрежа, много пжти се мжчеше да отрази насоченитѣ върху му нападения, но нищо не можеше да направи: даже изгуби каската отъ главата си. Около му се събра всичкото болярство и, за да му отвори пжть, стана нужда да пожертвуватъ, не само голѣмо количество коне, но и византийски войници, които се натрупваха и загражаваха прохода, съ което много народъ бѣ изтрепанъ за да спасятъ него епничкия."—Споредъ лѣтописеца Акрополитъ, тежки загуби сж били нанесени на гърцитѣ въ тая засада: спасили се съ императора съвсѣмъ малко боляри и то голи, т. е. хвърлили драгоценнитѣ си украшения, броннитѣ и другото въо-

ржжение и потърсили спасение само въ бѣгство. Въ ржцетѣ на българитѣ падналъ всичкия обозъ на войската и на императора, много скжпоцѣнни сждове и пари, богатитѣ царски атрибути съ царскитѣ парамиди и свещенния царски кръстъ, направенъ отъ дървото на Божия кръстъ и съдържащъ много влагалища за мощи, съ часть отъ пояса и млѣкото на Св. Богородица.., „Кой многосълзенъ Иеремия ще може достатъчно да оплаче всичкитѣ нещастници, които варваритѣ взеха въ плѣнъ, изтребиха или продадоха въ най-далечни страни!" зввършва описанието си Никита.

е) Голѣмата засада на сжщия Асенъ I въ околноститѣ на Сѣресъ, гдето, следъ като била централно увлечена силната колона на гръцкия пълководецъ Исака, отборнитѣ български отряди изкочили отъ фланговетѣ, обградили войската му и, следъ ужасна сечъ, ги доунищожили, при което самъ Исакъ билъ плѣненъ. Никита казва: „Слѣдъ това българитѣ, подобно лъвъ въ владенията си, се хвърлиха на плячка и грабежъ, защото византиицитѣ вече не се съпротивляваха, но всѣки, който не бѣ станалъ жертва на меча, се обръщаше въ бѣгство и тичаше колкото бѣ възможно да се скрие въ крѣпостьта Сѣресъ".

ж) Засадата на Иванко, убиецъ на Асѣна I. (преминалъ вече на българска страна), при с. Баткунъ (Пловдивско), гдето е била унищожена силната гръцка колона на гръцкия полковедецъ Камица и последния билъ плѣненъ и пратенъ въ Търново на Калояна.

з) Великата засада на Калояна при Одринъ, гдето латинскитѣ рицари, подмамени отъ куманскитѣ наездници и нападнати отъ силнитѣ български крила, били унищожени и самъ императоръ Балдуинъ падналъ въ плѣнъ.

и) Дветѣ велики засади на Калояна около Сѣресъ и унищожаването на силнитѣ латински войски на краль Бонифация.

к) Българската засада въ Родопитѣ и разбиването на колоната на латинския краль Бонифаций, при която падналъ убитъ и самия краль и главата му била пратена на Калояна въ Търново.

л) Голѣмата засада на Иоана Асеня II при Клокотница (с. Симисча), срещу силнитѣ гръцки войски на епирския краль Киръ Тодора, които, следъ като били увлечени отъ 1000 кумански конника въ тѣснината, били ударени стремителни

отъ всички страни и почти унищожени, и самъ краля билъ хванатъ въ пленъ.

И други още, по всѣка вѣроятность, ноотбелѣзани отъ историята, действия, до които постоянно сж прибѣгвали дѣдитѣ за да изманевриратъ настжпащия силенъ противникъ и да му нанесатъ тежко поражение.

Съ основателното изучаване на старитѣ войни щѣше да се види, че военоначалницитѣ ни сж държали точна смѣтка за терена и климатическитѣ условия на бойнитѣ полета, поради което действията сж се предприемали къмъ края на пролѣтьта, когато сухата почва позволява бързи маршове и лесно маневриране, и сж се свършвали къмъ първата половина на есеньта, преди дъждовния периодъ, презъ който глинестата и черноземна почва се е обръщала на тѣсто и силно пречила на движението, тъй че леко екипиранитѣ войски да могатъ безъ голѣми трудности да се връщатъ на зимовище по домоветѣ си. Тая съобразителность е налагала бързо нахлуване въ вражескитѣ предѣли и силни и тежки удари, които възможно по-скоро да турятъ край на войната, поради което всичкитѣ важни поражения сж били нанасяни презъ юни, юли и августъ месеци . . . Знаяйки всичко това, ний нѣмаше да почваме войната презъ 1912 г. въ октомври т. е. въ началото на есеннитѣ дъждове и каловетѣ, та да бждемъ постоянно къпани отъ продължителната киша и да цапаме по липкавата каша на пжтищата по Странджа, Одринско и въ долината на Еркене. Безъ уредени комуникации и достатъчно подвозни средства, ний нѣмаше безразсъдно да се узоваваеме въ края на ноември чакъ при Чаталджа, та, ако зимата не бѣ тъй закъснѣла и турцитѣ не бѣха се съгласили (презъ време на примирието) да пускатъ провизиитѣ ни презъ Одринъ, ние съсипани и изгладняли, щѣхме да бждемъ принудени сами да врътнемъ назадъ и да гледаме благополучно да се доберемъ до роднитѣ предѣли.

По сжщитѣ съображения, тогавашнитѣ походи въ Македония и Сърбия, сж били предприемани съ смѣтка — да се завършатъ операциитѣ въ есеньта и да не се оставятъ да страдатъ войскитѣ презъ зимата по висоветѣ и блатливитѣ равнища, т. е. тъкто противно на направеното отъ насъ презъ 1915 г. срещу Сърбия, гдето нашитѣ трѣбваше да действуватъ подъ пролвнитѣ дъждове и да се давятъ въ силно придошлитѣ реки. Сжщото, само въ по-голѣмъ размѣръ, ние

направихме и при действията въ Македония, гдето войскитѣ ни, слабо екипирани и безъ да бѫдатъ осигурени въ продоволствено отношение, беха оставени три години да страдатъ по 1800—2000 метровитѣ висове, въ снѣговетѣ и силнитѣ виклици . . . . Щаба на армията щѣше да държи точна смѣтка за тия особености на старата дейность и съобразно съ тѣхъ, да решава сгоднитѣ моменти за намѣсата ни и за продължението на войната.

Пренебрежението къмъ поучителностьта на старата история стигаше до тамъ, че когато единъ генералъ-щабенъ офицеръ (полковникъ Чаръкчиевъ) бѣ се потрудилъ да напише подробности по великата засада на Крума и за българското военно изкуство при царь Самуила, погледнаха на тия му трудове, като на шовинистическа измислица. Сѫщо мина безъ особено внимание и книгата на полковникъ Венедиковъ (Юрданъ) „*Войнитѣ за обединението на българитѣ въ XII вѣкъ*", която, като първа по рода си въ военната ни литература и документално написана, трѣбваше горещо да бѫде рекомендувана отъ щаба на армията и да послужи поне за редица беседи въ военнитѣ събрания.*)

Презе 1911 г., щаба на армията предприе първо сериозно изучване на турската граница въ участъка източно отъ Тунджа, отгдето нѣкога сѫ били насочвани войскитѣ ни къмъ Цариградъ. Това изучване биде придружено съ решаване на задачи и се установи стратегическата идейность за война съ Турция. Тая щастлива инициатива, ако и твърде полезна за генералъ-щабнитѣ офицери, не бѣ достатъчна да запълни толкова годишния пробелъ въ подготовката имъ. Войната съ Турция бѣ десетки години баткана, обаче много малко бѣ направено по оная подготвителна работа, за която въ другитѣ държави работятъ съ години и разходватъ милиони. Единъ новозастѫпилъ началникъ щаба на армията е билъ смаянъ, когато, при поискването да се предяви мобилизационаия планъ, му е билъ даденъ единъ почти завършенъ, обаче не разработенъ и оставенъ на хранение въ касата. Нѣмаше приготвени карти

*) Интересно е, че при полскитѣ поездки съ генералъ-щабнитѣ офицери по турската граница въ 1911 г., когато полковникъ Чиракчиевъ държалъ беседата си за великата Крумова засада, незаинтересованостьта е стигнала до тамъ — да бѫде подигранъ съ думитѣ, че и тая засада, като всички такива, е чсито хайдушко дѣло и не заслужава никакво внимание.

(освенъ триверстовата руска и новоиздадената, твърде неточна, турска); не сѫществуваха маршрутни снимки, поне за най-важнитѣ пѫтища въ Турция, поради което последнята се явяваше за насъ сѫща „тера инкогнита". Ний тръгнахме по теренъ, който имаше малко общо съ картата: тамъ гдѣто имаше села, нѣмаше ги на мѣстностьта, а гдето бѣха показани такива, липсваше слѣда отъ тѣха. Едни пѫтища бѣха съвсѣмъ запуснати, а други имаше прокарани нови, но не отбелѣзани.

За Лозенградъ се знаеше, че е силно укрепенъ, а излѣзе, че укрепяването му било само почнато и съвсемъ незавършено. За Одринъ разправяха чудеса, като силна и непревзимаема крепость, съ най-съвремено въорѫжение, и даже, че теленитѣ мрежи били снабдени съ електрически токове за да убиватъ всѣки приближилъ се до тѣхъ (!) Това преувеличено мнение за крепостьта накара щаба на действующата армия да наложи 5 месечната ѝ обсада, когато можеше съ откритъ пристѫпъ тя да бѫде превзета още въ началото на войната . . .

Щаба на армията се указа не готовъ за война и въ друго важно отношение. Споредъ съставеното разписание за желѣзнопѫтното движение при случай на съсредоточване на армията, се предвиждали по 20 влака денонощно, обаче въ очакването на войната, когато било провѣрено, указало се, че работоспособностьта на нашитѣ желѣзници едва надминава 3 влака. Стана нужда щаба на армията да развие извънредна дейность по набавянето желѣзнопѫтенъ материялъ, за устройството на разездни станции, платформи и водни резервоари, и за закупуване на голѣмо количество каменни вѫглища (кардифъ) и пр. Сѫщо тъй липсваше всѣкакъвъ запасъ по продоволствието на войскитѣ въ зоната на предстоящето съсредоточване, срещу което щаба на армията взе сериозни мерки, но поради късото време не успѣ да попълни недостига.

Поради отпускането, съ десетки години, на слаби кредити, информационната и шпионска служба почти съвсемъ не бѣха уредени, Сведенията за турската армия се черпяха само отъ писаното въ разни германски и французски списания, или отъ нѣкое иностранно военно аташе. Германцитѣ, като организатори на турската армия, имаха всичкия интересъ да представляватъ работата си завършена, и сведенията, добивани отъ

тѣхъ бѣха, много надути, поради което въ българскитѣ очи турцитѣ израстнаха много, особено съ числеността на нѣкаква кавалерия „Хамидие". На това особенно спомогнаха и беседитѣ на нѣкои наши капацитети, държани въ Софийското Военно събрание, за турскитѣ сили. Предстоеше ни да се биемъ първи пѫть съ петстотингодишнитѣ ни владѣтели, съ старата турска армия, и, вместо импулсиране и куражъ, се внисаше въ офицерската среда тенденция за обезсърдчение . . .

Мирновременната дейность на щаба на армията се ограничаваше повече въ ржководенето на военно-образователния отрасълъ, по отчета и разпредѣлението на новитѣ контигенти и на призивитѣ отъ запаса, и въ канцеларската ежедневна преписка. Материалната подготовка на армията за военно време всецело бѣ представена не военния министръ, и ре- дица началници щабове, скѫпящи за мѣстото си, не посмѣха да настоятъ предъ първия за постепенно набавяне на необходимото.Началникъ щаба мълчеше предъ началството, мълчеше и се подчиняваше и последното подъ наложеното ограничение отъ колегитѣ министри и отъ народното представителство. Никой отъ тѣхъ не намѣри за нужно да каже сбогомъ, да отстѫпи мѣстото си другиму, който, въ случай на неуспѣхъ по кредититѣ, да направи сѫщото.*) Ето защо армията тръгна на война при голѣма липса на необходимото.

Артилерийското, инженерно и санитарно ведомства бѣха работили много, обаче, намиращи се постоянно подъ тежестьта на недостатъчнитѣ средства, трѣбваше да се съобразяватъ съ възможното, т. е. съ онова, което отпускаше, скѫпия или подъ колегиялни давления воененъ министръ. Въ очакването на войната, началника на санитарното ведомство бѣ молилъ да се изпишатъ необходимитѣ санитарни средства, обаче военното началство не посмѣ да поиска нужния кредитъ.

Безсилието на щаба на армията достигаше по тамъ, че той не можеше да наложи редовното свикване за обучение на запаса, а сѫщо и за произвеждането всѣка година голѣми маневри, това единствено средство да се обучатъ началницитѣ за командуване на по-голѣми единици. Отъ 1890 г. до

*) По щастливъ въ туй отношение бѣ генералъ Фичевъ, който успѣ да наложи урежданото на желѣзнопѫтнитѣ съобщения преди мобилизацията.

1912 г. бѣха произведени всичко седемь голѣми маневри, т. е. презъ три години по единъ маневръ, повечето отъ които, поради икономически съображения и за отдѣляне день на парадната страна, биваха свършвани въ 3—4 деня и не даваха възможность за пълно практикуване въ командуването...

И ето, при подобна дългогодишна безсистемна дейность отъ ржководната висша инстанция на армията, при оная недостатъчна подготовка у висшитѣ началници за командуване на голѣми единици, при липса на достатъчно изработенъ частенъ починъ у голѣма часть строеви началници и при значителенъ недостигъ по въоржженията, снаряжението и материялната часть, ние отидохме въ Балканската война. И благодарение на предадения ни въ наследство устремъ, на войнственото въодушевление обзело целия народъ, на избухналия патриотически пламъ въ здравата и жилава народна маса, на високата идейность у войнството за освобождение на поробенитѣ братя и за отмъщение на петвековнитѣ тирани, ний все пакъ успѣхме да съкрушимъ бързо врага. Народа даде всичко; войската извърши редъ подвизи, повече отъ онова, което можеше да се очаква. Както нѣкога при Крума, Симеона, Калояна и Ивана Асѣнь II, българскитѣ вълни залѣха буйно пространството къмъ Цариградъ и сломиха вражеската съпротива. . .

Известно е, че грешкитѣ сѫществуватъ при всѣка война, още повече при една първа и голѣма война на всѣки младъ народъ. Грешкитѣ отъ тактическо естество сѫ отстранимы, когато пъкъ една стратегическа грешка може да напакости непоправимо върху цѣлия ходъ на операциитѣ. Добре предприетитѣ стратегически операции рискуватъ да не бѫдатъ успешни при сѫществуването на много тактически грешки, т. е. когато войскитѣ не се водятъ и не действуватъ добре на тактическото поле. Съвокупностьта на всичкитѣ тия нѣща всѣкога донасятъ сигурното поражение, а ако ли пъкъ войскитѣ обладаватъ високъ духъ и воюватъ въ името на една възвишена идеи, тогава усилията и жертвитѣ, за достигане на успѣха, непременно се явяватъ нѣколко пѫти повече. Искаме да кажемъ какъ бързо, съкрушително и безъ излишни жертви бихме можали да биемъ, ако ли, при моралнитѣ преимущества обладавахме и по-голѣма стратегическа умѣлость и тактическа похватность.

Презъ Балканската война, главното ни командуване про-
пусна да използува сюблимнитѣ моменти за по-скоро и пъл-
но довършване на противника. Бѣгащитѣ турци не бѣха
преследвани и имъ се даде възможность да се групиратъ и
приготвятъ на задни линии, завлеждването на които преди-
звика крайно физическо и духовно изтощение и хиляди
кръвни жертви.

Далечъ сме отъ желанието да натѣкваме комуто и да
било. Въ продължение на 40 годишното ни съществуване
военниятъ ни манталитетъ не можеше да бжде напълно изра-
ботенъ, а още повече да се прояви презъ поведената за
първи пжть, въ голѣмъ размѣръ, война срещу петвѣковнитѣ
ни владѣтели. Теоретическата мирновременна подготовка у
една млада армия, съ своитѣ неминуеми скокове и колеба-
ливи приспособявания къмъ чуждото, не бѣ въ състояние да
ни вложи високитѣ качества на самоувѣрено и вещо коман-
дуване, при едно умѣло използуване на духовнитѣ особено-
сти на масата. Както работника, що по писано ржководство
се залавя на работа, безъ да има още нужната практическа
похватность и безъ да знае особеноститѣ на материяла, не-
премено ще сгрѣши, тъй и нашитѣ военачалници и щабове
не можаха да не грѣшатъ при прилагането за пръвъ пжть
на дѣло своитѣ военни познания. Всѣка грѣшка носи съ себе
си поуката; доброто познаване на неблагоприяно произлѣз-
лото е единствената гаранция за неговото неповторение. Ето
защо ние си позволяваме нескромностьта да изтъкнемъ по-
крупнитѣ грѣшки презъ войната 1912 и 1913 г., непознава-
нето на които донесе сжщо такива и презъ войната въ
1915 година.

Презъ Балканската война 1912—1913 год.

1. На 5 октомври, I и III армии съ голѣмъ ентусиазмъ
преминаха турската граница (източно отъ Одринъ), а II ар-
мия се насочи за обсада на Одринската крѣпость. Когато,
въ очакването на първия бой, нервитѣ бѣха извънмѣрно на-
прѣгнати и връщане вече не можеше да има, главното за-
правило на операциитѣ, щаба на дѣйствующата армия, по-
ради донесение за предстояще турско настжпление, по дѣсния
брѣгъ нн р. Марица, на нѣкаква неизвестна до тогава го-
лѣма армия, се явява вече готовъ за повратъ назадъ. Той
разпореди: Конната дивизия да напусне бойното поле

източно отъ Одринъ и да се съсредоточи при Казълъ Агачъ,
за да бжде пратена по дѣсния брѣгъ на р. Марица, а щабо-
ветѣ на I и III армии да подготвятъ за всѣки случай едно
постепенно отдръпване въ посока на Ямболъ. Добрѣ че про-
тивника не настжпи отъ югъ, иначе риска да бждемъ още
въ началото изтласкани отъ Турция би билъ неминуемъ.

2. Щаба на действующата армия, при неловерието си
въ командната способность на военначалницитѣ, вмѣсто да
дава само целитѣ, насокитѣ и районитѣ на движението, оти-
ваше, съ директивитѣ си, да се меси въ подробноститѣ
по изпълнението, въ разпредѣление на колонитѣ и
пр.; — нещо, което още въ началото убиваше творческата
дейность у изпълнителитѣ и имъ отнемаше възможность за
проява на частна инициатива, — похватъ, който, при единъ
по-предприемчивъ противникъ и при бърза промѣна на об-
становката, правеше невъзможно своевременното намѣсване
на щаба действующата армия отъ далечната Ст.-Загора.

3. Щаба на действующата армия вмѣсто да наблѣгне
за уреждането на разузнавателната служба отъ коннитѣ и
предни части на армиитѣ, допускаше да се носи тая служба
най-лошо и всичко очакваше отъ сведенията добивани отъ
агентитѣ си въ странство, които докато се получатъ обста-
новката биваше съвсѣмъ промѣнена. — Ето защо въ важ-
нитѣ моменти, когато трѣбваше да се настжпва интензивно, ар-
миитѣ бездействуваха. Така бѣ следъ боя при Силиолу и
Лозенградъ; така бѣ и при отстжпването на турцитѣ отъ
Люле-Бургасъ.

4. При неочаквания срещенъ бой у Селиолу-Гечкенлии,
на 9 октомври, I Софийска бригада, чакъ до сутринята на 10
не знаеше нищо за 2 Преславска бригада, бияща се въ сжсе-
дство съ нея, а следователно сжщо не знаеше и щаба на
I Софийска дивизия. Конницата, която се намираше непос-
редствено задъ тия бригади, не съобщи за мѣстонахожде-
нието си привечерь и за боя на 2 Преславска бригада, нито
на 1 Софийска бригада*) и на щаба на 1 Софийска дивизия,
нито въ щаба на I армия, поради което втория, считайки за

*) Командира на 1 бригада, чакъ до 10 часа на другия день,
не знаеше за съседството на Преславската бригада, поради което
насмалко остана да се открие огънь срещу последнията, когато тя
се отдръпваше отъ Селиолу.

опасно и необезпечено откъмъ Селиолу положението на I Софийска бригада, заповѣда на последната: следъ окончателното отхвърляне на турцитѣ и съ настжпването на нощьта, да се върне и да заеме опредѣлената ѝ линия за отбрана при с. Селякьой, гдето да се затвърди;—заповѣдь, която, поради очаквания на сутриньта турски излазъ отъ Одринската крепость, бѣ два пжти категорически потвърдена отъ щаба на I армия. По тоя начинъ произлезе много печалното: *когато непобедителката I Софийска бригада, въпреки голѣмото нежелание на чиноветѣ ѝ, се отдрѣпваше презъ нощьта, турцитѣ, обзети отъ паника, бѣгаха безредно назадъ.* Съ това бѣ изпуснатъ момента за преследване на разбития I турски корпусъ, което, поради намирането на конницата ни на самото бойно поле, можеше да се завърши съ пъленъ погромъ на тоя корпусъ.

5. Началника на конната дивизия, намиращъ се на бойното поле, пропусна да поеме, като старши по чинъ, управлението на боя при Селиолу—Гечкенлий и да обедини действията на 1 Софийска и 2 Преславска бригади. Неочаквания срещенъ бой завари началника на 1 Софийска дивизия съ щаба му въ с. Сарж-Талжшманъ и, докато той стигна на мѣстото (селото намираше се на 10 км. отъ бойната линия, бѣ опредѣлено отъ щабана I армия за щабъ-квартира на дивизията), боя бѣ вече на привършване. Тръгналъ на изстрели къмъ $2^1/_2$ ч. сл. пл., той къмъ 4 ч. сл. пл. намери боя почти свършенъ.

6. Началника на I Софийска дивизия завари следното положение: I Софийска бригада напуснала участъка си при с. Селякьой и водяща силенъ бой съ I турски корпусъ при с. Гечкенлий; 2 Софийска бригада заела участъка си при село Домурджалий само съ една дружина, а съ останалитѣ части застанала задъ опредѣления на 1 бригада участъкъ. Запитанъ командира на 2 бригада отговори: *I бригада е нападната при с. Гечкенлий, а моята бригада се установява на бивакъ.* Схваналъ опасността отъ подобно силно изпадено положение на 1 бригада, безъ да ѝ сж осигурени фланговетѣ, особенно откъмъ Селиолу, началника на дивизията, следъ кратъкъ обзоръ на бойното поле, заповѣда на генералъ Попова цѣлия 38 полкъ съ артилерията да отиде и застане въ бойно разположение при с. Домурджалий, а 37 полкъ да се съсредоточи като общъ резервъ при с. Селякьой, въ негово разпореждане. Трѣбваше да се минава презъ една блатлива до-

лина, гдето нескорострелнитѣ топове на бригадата едвамъ бѣха извлечени отъ тинята, съ което заемането на бойното разположение при с. Домурджалий се забави. Презъ това време началника на дивизията, забелѣзалъ отстжпващитѣ турски линии и получилъ вече сведения отъ изпратенитѣ по рабока въ тилътъ ординарци, че турцитѣ сж били и имъ сж отнети три батареи, заповѣда на командира на 2 бригада да настжпи съ 38 полкъ отъ Домурджалий право на югъ, за да спомогне на 1 бригада и да се ударятъ отстжпващитѣ въ югозападна посока турци. Понеже боя при Гечкенлий затихваше и ранната есенна мрачина, придружена съ проливенъ дъждъ, правеше много трудно и опасно по нататъшното преследване, началника на дивизията, за да възстанови заповѣданото отъ щаба на I армия разположение на дивизията, изпрати къмъ 5 ч. заповедь на полковникъ Желявски — *да не се увлича съ преследване и съ настжпване на тъмнината, да заеме позицията си при с. Селякьой.* Зарадванъ силно отъ постигнатиятъ голѣмъ успѣхъ, началника на дивизията, повтори заповедьта си, и, въ 6 ч. вечерьта се завърна съ щаба си въ с. Сарж-Талжшманъ, за да докладва по телефона за победата на командующия I армия.

Това именно връшане въ с. Сарж Талжшманъ, безъ да отиде при 1 Софийска бригада и да провери лично положението или поне да изпрати началникъ-щаба си при частитѣ, съставлява голѣмъ пропускъ отъ началника на дивизията, който, считайки всичко свършено и за да не се мокри повече подъ проливния дъждъ, предпочете да остави обиколката на частитѣ за другия день, когато бригадата ще бжде вече при с. Селякьой.

Отишелъ право на телефона, за да предаде хубавата новина на командующия I армия, той остана изненаданъ, като, вмѣсто благодарность за победата, получи мъмрене, че е изпусналъ изъ ржка дивизията, че тя се увлѣкла тъй далечъ и съ това се компрометирало положението на цѣла I армия; и въ добавъкъ на това, категорически заповѣда: *незабавно I бригада да се върне и заеме района си при с. Селякой.* На обясненията, че такава заповѣдь е вече пратена на полковникъ Желявски, последва още по-строга заповѣдь: *за незабавното отдрѣпване на бригадата, понеже на утриньта се очаква голѣмъ турски излазъ отъ Одринъ...*

Следъ връщането на началника на дивизията отъ телефона, пристигна адютанта на 1 Софийска бригада и доложи за положението следъ боя, което не допускало отдръпването презъ нощьта, поради което бѣ изоставено да се изпрати допълнителна заповѣдь на полковникъ Желявский. Къмъ 10 ч. вечерьта, началника на I Софийска дивизия отново бѣ повиканъ на телефона отъ командующия I армия, обаче, обиденъ отъ по-раншния разговоръ, той не отиде, а изпрати началникъ щаба си подполковникъ Луковъ. Щомъ узналъ, че 1 бригада още не се е отдръпнала, командующия армията заповѣдалъ: *тутакси да ѝ се изпрати писмена заповѣдь за незабавно отдръпване, иначе началника на дивизията ще понесе всичката отговорность за неуспѣха срещу турския на сутрьшьта излазъ отъ Одринъ.* Това вече повлече категорически две, една следъ друга, заповѣди за незабавното отдръпване, — отдръпване подъ дъжда и въ тъмотата, при крайни усилия по изоранитѣ ниви, по калове едвали не до колѣне, срелъ едно силно падане на духътъ у победителитѣ, незнаюши причинитѣ на подобно бързане.

На другия день, когато се узна, че лѣвия флангъ на 1 бригада при Гечкенлий, съ боя на 2 Преславска бригада при Селиолу и съ намирането задъ нея на конната дивизия, е билъ напълно запазенъ, чакъ тогава се разбра голѣмата грѣшка съ отдръпването на софийци, още повече, че никакъвъ турски излазъ отъ Одринъ не стана.

7. На 10 октомври (следъ боя при с. с. Селиолу и Гечкенлий), конната дивизия остана въ очаквателно положение на платото срещу Селиолу, до 3 ч. сл. пл., и не донесе нѣщо по южното протежение на това плато, се намира силенъ турски ариергардъ, поради което изпратения да заеме това плато 1 Софийски полкъ попадна въ гѫмнината на засада, пръсна се и отстѫпи въ пълно безредие чакъ при с. Таталаръ, а това можеше да внесе паника и въ другитѣ части на дивизията . . .

8. Преувеличенитѣ сведения за силното укрепяване на Лозенградъ повлия много върху недостатъчното му интенсивно атакуване на 10 октомври отъ III армия. Атакуваха три наши дивизби отъ по 3 бригади, т. е. 72 дружини, срещу три турски дивизии, общо 27 дружини, обаче поради широкия боенъ фронтъ съ тенденция за обхватъ, вечерьта частитѣ занощуваха

предъ неприятелската позиция, а на разсъмване, при колебливи опити за настѫпване, се указа, че противника презъ нощьта е напусналъ бойната линия и панически избѣгалъ въ източна и южна посока. Интересно е, че презъ сѫщата нощь паника имало и у насъ, въ тилътъ на 5 дивизия, обаче тя не се е отразила на бойния фронтъ. Това свидетелствува за голѣмата безгрижность по разузнаването и за липсата на тѣсенъ контактъ съ противника отъ частитѣ на първата линия.

9. Следъ пладне на 11-й, частитѣ на III армия преминаха Лозенградъ и застанаха на позиция съ фронтъ на югъ. Командующия III армия, щомъ получилъ съобщения, че петь турски полка се намиратъ южно при с. Кавакли, заповѣдалъ на бригадата отъ 6 Бдинска дивизия на полковникъ Паковъ да тръгне тутакси и да ги отблъсне — нѣщо извършено успѣшно още презъ нощьта. Командующия III армия искалъ разрешение, да настѫпи (понеже турцитѣ били бити и разколебани), обаче не му разрешили. Когато доложилъ, че Полковникъ Паковъ е отхвърлилъ турцитѣ и заелъ вече Кавакли, него го смъмрели, че съ подобни действия той излага на голѣмъ рискъ целата операция, когато въ сѫщность той бѣ направилъ именно това, което трѣбваше да направятъ и двете армии. Изглежда въ случая, че щаба на действующата армия не е ималъ точни сведения за турското поражение при Селиолу на 9 и се е намиралъ подъ влиянието на слухътъ за силна турска вилазка отъ Одринъ, който напразно тревожи два деня щаба на I армия.

10. На 10 и на 11 сѫщи, I армия остана да чака одринската вилазка и едва привечерь бѣ издадена заповѣдь за настѫпване*). Понеже деня превалявaше и, докато се направятъ разпореждане за тръгване, шеше съвсемъ да се стъмни, и пъкъ движението нощемъ на цела дивизия по непозната местность, по която предната нощь I Софийски полкъ бѣ попадналъ въ засада, началника на I дивизия донесе, че ше тръгне на разсъмване. На 12, започна общото движение, обаче само колкото да бѫде спрѣна тая дивизия между с. с. Селиолу и Керметлий и да остане тамъ и на другия день 13,

*) Частитѣ на I армия бѣха предупредени да бѫдатъ готови за походъ и чакаха цель день, и понеже скоро щеше да мръкне, считайки че похода е изоставенъ за другия день, I дивизия се разположи на почивка.

когато чакъ вечерьта ѝ се заповеда да продължи движението. Действително, конетѣ на I дивизия, особено на н. с. с. артилерия бѣха силно изморени, но това не трѣбваше да спира марша. Тъй че бѣ загубено още едно денонощие, което даде възможность на отстѫпающитѣ турци да се уредятъ и събрано да се оттеглятъ къмъ Баба-Ески.

11. На 12 октомври, следъ боя при с. Каваклий, Конната дивизия тръгна да преследва турцитѣ по шосето за Баба-Ески, обаче мудно и безъ сериозни опити за задържание на отстѫпающитѣ, безъ предприемане на смѣли действия по фланговетѣ. Тя собственно отиваше по петитѣ на турцитѣ, които спокойно се отдръпваха къмъ Баба-Ески, когато единъ смѣлъ набѣгъ въ югоизточна посока, шеше да предизвика заплашване пѫтя на отстѫпването имъ отъ Баба-Ески за Люле-Бургазъ. При това едно по-сериозно далечно разузнаване, шеше поне да установи, че противника не се съсредоточава при Баба-Ески, а при Люле-Бургасъ, поради което щабъ на действующата армия вместо да насочи I армия къмъ първия градъ, шеше още на 15-й да я прати въ права посока за Люле Бургазъ, за да свари турцитѣ неуредени и почти неукрепени.

12. На 16, Конната дивизия бѣ предадена на III армия, която, стеснена отъ изтокъ съ разклоненията на Странжа планина, не можеше да я използува за дѣйствия на крайното си лѣво крило, и бѣ принудена да я остави централно, едва ли не въ бойната линия (картечнитѣ ескаврони). А пъкъ мѣстото на тая дивизия трѣбваше да бѫде на крайния дѣсенъ флангъ на I армия по лѣвия брѣгъ на р. Еркене, отгдето се откриваше широко поле за действия на югъ, а главно въ флангъ и тилъ на турскитѣ войски при Люле Бургазъ. На 17, грешката бѣ поправена и Конната дивизия успѣ да застане около Еркене, но безъ картечници и вече изгубила доста време, за да се ориентира напълно и да вземе необходимитѣ мѣрки за разузнаване, а главно за въздействие върху боевете, които даде-ня се водеха около тоя градъ.

13. На 17, въ най-голѣмия разгаръ на боя, когато I Софийска и 10 дивизии водеха решителни атаки срещу Люле Бургазъ, командующия I армия заповѣда на дивизиитѣ да се отдръпнатъ на височитѣ западно отъ града, да се окопаятъ и да изпратятъ назадъ по една бригада въ негово разпореждане. Началника на I Софийска дивизия, виждайки, че изпълнението на тая заповѣдь ще даде начало на общо отстѫпване, и, въобще решенъ следъ боя при Селиолу да не изпълнява никакви заповеди за отдръпване, предаде на капитанъ Николаевъ, че води атака и нѣма да изпълни заповѣдьта; сѫщото нещо направи и началника на 10 дививия. Казватъ, че заповѣданото е било предизвикано отъ директивата на щаба на дѣйствующата армия: *„I армия да застане въ резервъ на III армия"*,—нещо абсолютно невъзможно да се изпълни на тактическото поле, а още повече въ време на атака, поради което то трѣбваше непременно да предизвика противопоставата на щаба на I армия. Иначе, ако ли началницитѣ на дивизиитѣ биха се поддали на заповѣдьта, общото отстѫпване при Люле Бургазъ шеше да бѫде неминуемо, а следователно и незабавното преследване, което можеше да донесе гибелни последствия и за операцията на III армия. Нима е допустимо, чакъ отъ Стара-Загора, да се правятъ разпореждания за тактическото поле, гдето обстановката постоянно се мѣни и действията споредъ нея сѫ абсолютно право и задължение на разпоредителитѣ въ боя? Или армията е дружина или полкъ, който може незабелѣзано да се изплъзне отъ боя и да се изтегли въ страни? Ами какво щѣше да произлезе съ огромния тилъ, който трѣбваше да измѣня района си и да се настанява отново задъ второто разположение на частитѣ!! Интересно е, че самъ командующия III армия, най-заинтересования въ случая, се е противопоставилъ на тая заповѣдь и молилъ отмѣняването ѝ ото щаба на действующата армия.

14. На 18 септември следъ пладнѣ, когато разбититѣ при Люле Бургазъ турци бѣгаха къмъ Чорлу и 10 дивизия се бѣ вече прехвърлила на дѣсния брѣгъ на р. Еркене, Конната дивизия, намираща се на лѣвия брѣгъ, закъснѣ да мине на дѣсния за да удари бѣгашитѣ, поради което последнитѣ безпрепятствено си отидоха. Съ това бѣ изпуснатъ момента за единъ катастрофаленъ ударъ, тъй много желанъ отъ всѣка конница. Вечерьта Конната дивизия вмѣсто да остане предъ фронта на I армия бѣ ѝ заповѣдано да се отъпрѣне задъ фронта и да нощува въ единъ чифликъ при Люле Бургасъ. Тя не бѣ употребена и на 19 за да действува въ тилъ на турскитѣ корпуси, които продължаваха борбата на северъ срещу 4 и 5 дивизии, а особено на 20. когато тия корпуси бѣгаха на югъ къмъ Чорлу и източно . . .

15. На 18, следъ бѣгството на турцитѣ отъ Люле Бургазъ, I армия бѣ спрѣна, по разпореждане отъ командующия съединенитѣ армии, на 15 километра източно отъ тоя градъ. Вмѣсто да продължи движението си напредъ и да реже въ тилъ турцитѣ, бѣ й заповѣлано да се окопае на тая линия. Хубавото време на 19 тъкмо съответствуваше за единъ форсированъ маршъ въ северо-източна посока, та да се отрежатъ турскитѣ корпуси, все още водяши упорити боеве около Бунаръ Хисаръ срещу III армия. Действително, продължителния проливенъ дяждъ на 20, силно разкаля пѫтищата и направи настѫпването почти невъзможно, обаче работата бѣ тамъ, че щаба на съединенитѣ армии на помисли да уреди подобенъ маршъ, поне на 21 и конницата бѣ оставена да следва и двата деня на дѣсния флангъ на I армия. А съ това се даде възможность на пръснатитѣ турски корпуси да избѣгатъ плѣна, да се уредятъ и спокойно да отстѫпятъ на Чаталджанската позиция. Иначе казано, пропусна се рѣдкия благоприятенъ моментъ да се унищожи окончателно противника и да се свърши войната.

16. На 30 октомври, Съединенитѣ армии (I и III) застанаха предъ Чаталджанската позиция при окончателното решение — да не се предприематъ по-натъшни действия и да се окопаятъ здраво срещу турското разположоние, — нѣщо което таксиръ понижи градусника на нападателния духъ въ частитѣ. Всички вече разчитаха, че нѣма повече да се марширa, че това е края на непрекѫснатитѣ цѣль месецъ походи и атаки, още повече, че появилата се холера бѣ почнала да се усилва. Цели три деня частитѣ се окопаваха; окопаваше се усилено и необезпокоявания противникъ . . . И при подобно положение, току изведнажъ, висшето началство заповѣда атака на силно укрепената Чаталджанска позиция, която непременно трѣбваше да стане на 4 ноември. Това висше началство съвсемъ не се досети, че заповѣданата атака ще трѣбва да се привзведе безъ да е било рекогнисцирано неприятелското разположение, безъ да се е дало време на по-долнитѣ началници да огледатъ терена, да се избератъ артилерийскитѣ позиции и да си изработятъ съоржжения за действията на другия день. При това, издадената заповѣдь бѣ обикновена за единъ полски бой заповѣдь, а не за форсиране на укрепена позиция съ непрестѫпни флангове (дветѣ морета), която налага особенъ начинъ за действия, съ постепенни насоки

отъ пехотата, при предварително настаняване на батареитѣ на удобни позиции и уредено ржководство на огъня подъ общо началство, при достатъчна тежка артилерия. — Ето защо на сутринята се указа, че батареитѣ сѫ поставени на далечни позиции, отъ които едва се достигаше неприятелското разположение; че гаубичнитѣ батареи трѣбваше да се настаняватъ въ началото на самия бой и да останатъ вънъ отъ мѣрника на действителния огънь, а главно, че стрѣлбата на еднитѣ и другитѣ трѣбваше да се произвежда почти на посоки.

3 дивизия тръгна въ атака въ ранни зори, обаче, високитѣ шрапнелни пръскания на нашитѣ батареи позволиха на турцитѣ да съсредоточатъ огъня си върху пехотата и по-нататъшното движение бѣ спрѣно. и тя трѣбваше да се окопае при с. Лазаркьой. 9 дивизия бѣ успѣла да се доближи до преднитѣ турски окопи и да атакува Асойринския участъкъ, обаче понесла значителни загуби, бѣ сѫщо принудена да се спре и окопае. Центъра и дѣсния флангъ на Съединенитѣ армии, по откритото равнище на долината на р. Кара-су и силно блатливата тамъ местность, а най-вече поради ефикасния неприятелски огънь, можаха да се приближатъ само на около 1000 кр. до неприятелската позиция. По тоя начинъ, поради неуреденъ артилерийски огънь, действующъ съ предѣленъ мерникъ, при липса на точни данни за неприятелското разположение, атаката на 4 не можа да се завърши.

На 5 сутриньта, лѣвото крило на съединенитѣ армии продължи нападенията си (3, 9 и часть отъ 5 дивизии), обаче тѣ не се изразиха въ обща атака, а само въ частични опити. На разсъмване, 29 Ямболски полкъ стремително атакува и завладѣ форта Илери-табия, но неподкрепенъ своевременно и изложенъ на енергичния артилерийски огънь на турцитѣ, и, по погрешка, два пѫти обстрелванъ и отъ нашата артилерия, той, къмъ $10^1/_2$ ч. пр. пл., наблѣгнатъ отъ турскитѣ резерви, бѣ принуденъ да се оттегли. Неговия командиръ полковникъ Златаревъ, дружиннитѣ и повечето ротни командири бѣха ранени, както и голѣма частъ войници — убити и ранени. I армия продължи настѫпването по силно изложената падина на р. Кара су, обаче, поради силния обстрелъ отъ двата фланга и тоя день тя напредна много бавно, съ помощьта на лопатата. II Софийска бригада съ пълзене и огъване край желѣзния пѫть се приближи срещу укрепе-

ното с. Башчишкьой, обаче прехвърлянето ѝ на лѣвия брѣгъ на пълбоката р. Кара-су (заприщена) можеше да стане само по желѣзнопжтния мостъ, който силно се косеше отъ кръстния артилерийски и картеченъ огънъ, и тя бѣ принудена да замръкне на 400—500 кр. срещу това село. 1 Софийска бригада, поради силно блатистия теренъ и фланговия огънь отъ флотата, остана въ вчерашното си положение, въ устжпъ на 2 Софийска бригада.

По-голѣмъ успѣхъ прояви тоя день 6 Бдинска бригада на полковникъ Пакова, която, следъ като бѣха издавени презъ нощьта доста войници въ р. Кара су, успѣ да се прехвърли на лѣвия брѣгъ, да атакува и изгони турцитѣ отъ предната линия окопи и следъ пладне да заплаши сериозно табията Караколъ-Нокта. При това положение оставаше само да се изпратятъ презъ нощьта силни подкрепления и на сутринъта да се заповѣда обща атака по цѣлия фронтъ, за да се пробие цѣлото непріятелско разположение. Забележително бѣ, че привечеръ, поради успѣха на Бдинската бригада, бѣха забелѣзани дълги колони отстжпващи отъ Чаталджа, собствено обози, което всѣкога предшествува скорото отстжпване на войскитѣ или поне показва колебливостьта на отбраната... Обаче, при факта, когато съединенитѣ армии разполагаха съ неупотребени още резерви: 4 Преславска дивизия — три бригади; 10 дивизия — 3 полка, 5 Дунавска дивизия — две бригади, и можеше да се прехвърли и 1 Софийска бригада задъ 6 Бдинска дивизия, командующия съединенитѣ армии заповѣда частитѣ да се отдрѣпнатъ на изходнитѣ позиции, т. е. да се тури точка на атаката по цѣлия фронтъ. Съ това турцитѣ, които се вече колебаеха, бѣха признати отъ самитѣ насъ за победители и ний, безъ да ни бжде наложено се поставихме въ отбранително положение.

Въ тая долина на смъртьта, по дълбокитѣ разклонения на р. Кара-су, българското войнство, отвайки подъ действителенъ артилерийски обстрелъ, пълзяйки въ изложенитѣ падини и давейки се въ мжтоцитѣ на заприщената рѣка и дълбокитѣ ѝ копки, направи всичко възможно за да сломи и тая пжть вражеската съпротива. Не подкрѣпяна въ напредването си отъ далечъ поставената артилерия*), нашата пехота не можа да успѣе и, вече понесла значителни загуби, бѣ принудена да почне отдрѣпването на лѣвия си флангъ, което вечерьта донесе и заповедьта за общо отстжпване на съединенитѣ армии... Следователно вината за произлѣзлия неуспѣхъ и за паленитѣ излишни жертви, срещу една усилена и добре подготвена позиция, е само у висшитѣ разпоредители, у високото онова командуване, което нѣма смелостьта да докаже невъзможностьта и крайната безполезность на подобна операция; което командуване, следъ като се подчини на царското желание за атака, не съуме да организира нападението върху укрепената позиция и тласна войскитѣ въ единъ бой на чисто полски начала, безъ рекогнисцировка и безъ достатъчно тежка артилерия. Жертви се даватъ при всѣки бой, обаче, когато се вижда, че успѣха е повече отъ съмнителенъ, че вече е достигнато крайното развитие на усилията, отказването отъ операцията е най-верното решение въ случая. Холерата вече косеше силно въ частитѣ на III армия, а пъкъ, при превземането на турскитѣ позиции, гдето холеричнитѣ биваха сразявани отъ ужасна азиятска холера (почерняваха), бойнитѣ части щѣха да попаднатъ въ ужасното ѝ огнище, гдето, при крайната умора следъ атаката, биха били масово покосени. При това, отиването ни въ Цариградъ бѣ съвсемъ безцѣлно; щѣхме да бждемъ, следъ нѣколко деня, заставени да го изпразнимъ, следователно дадените жертви не можаха да се оправдаятъ, освенъ съ ламтежа за слава, веднажъ поне да се влезе въ желанната съ векове стара Византия.

*) Нѣкои отъ батареитѣ на 6 дивизия проявиха доблестьта на придружаватъ пехотата по склона около с. Изетинъ, при пълната очевидность на голѣмитѣ загуби.

Българскитѣ армии, застанали предъ Чаталджанската позиция, безъ да атакуватъ и само съ нощни скокове отъ преднитѣ части, и съ приближаване посредствомъ постепенни паралели до позицията, държайки постоянно на щрекъ турскитѣ части, щѣха да бждатъ истинско плашило за Цариградъ и неминуемо щѣха да заставятъ турцитѣ да предложатъ миръ, както това стана следъ атаката на Чаталджа, съ разница, че предложенията вече бѣха малко благоприятни за насъ. Направили по-рано две крупни грешки съ непреследването при Лозенградъ — Силиолу и при Люле Бургазъ, ний, като корона на всичко, направихме третята и най-главната грѣшка — да изгубимъ силнитѣ си козове съ атаката на Чаталджанската позиция.

17. За атаката на Одринъ, щаба на действующата армия, още въ началото насочи II армия на генералъ Ивановъ, като

й даде строго ограничена линия за достигане около крѣпостьта, безъ да й се разреши да опита съ открита сила да превземе тая крепость (както това обикновено се прави). Успѣшнитѣ боеве на 3 Балканска дивизия, които почти съвпаднаха съ турското разбиване при Силиолу-Гечкенлий и бѣха произвели силенъ потресъ въ крепостьта, гдето българското навлизане вечъ се очаквало поденно, бѣ тъкмо времето за да се произведе атака съ открита сила. Това не стана и II армия застана на опредѣлената линия. Турския гарнизонъ вече се успокои и получи по-голѣма самоувереность, обаче, въпреки това, генералъ Ивановъ, следъ 15 деня, е далъ мнение и поискалъ да му се разреши да атакува крепостьта, което му било отказано. На 14 октомври, обграждането на крепостьта било свършено и по-нататъшнитѣ действия се състояли въ постепенно завладѣване на пространството и приближаване къмъ фортовия поясъ. На 21 ноември, поради примирието, действията срещу крепостьта били спрени.

Следъ примирието, генералъ Ивановъ почналъ отново да настоява за атаката на крепостьта и, най-после следъ като изложилъ основателностьта на искането си предъ военния съветъ, станалъ въ царско присѫтствие въ Свиленградъ, успѣлъ да добие разрешение, обаче съ условие: да се заематъ само преднитѣ позиции на крепостьта. Споредъ съставения предварителенъ планъ за атаката, която трѣбвало да стане на 11 мартъ, той разпоредилъ: а) войскитѣ подъ началството на генералъ Вазова (Г.) да атакуватъ източния секторъ; б) 8 Тунджанска дивизия на генералъ Кирковъ да атакува южния секторъ и в) останалитѣ части отъ западния и северния сектори да съдействуватъ на атаката. За да бѫдатъ въведени турцитѣ въ заблуждение, било разпоредено: десеть деня по-рано нашитѣ батареи да не отговарятъ на турския огънь и въобще съвсемъ да не стрелятъ, което накарало турцитѣ да поддържатъ презъ всичкото време непрекъснатъ огънь, за да разбератъ на какво се дължи това мълчание, да не би на нѣкое ново артилерийско групиране срещу отбелѣзанъ вече пунктъ за предстояща атака. За да се заблудятъ още повече турцитѣ, било наредено: действията да се почнатъ отъ 8 Тунджанска дивизия, а войскитѣ на генералъ Вазовъ да останатъ известно време пасивни.

И действително, стремителнитѣ действия на 8 дивизия срещу южния секторъ, гдето се заобаждали и новопридаденитѣ на дивизията гаубични орѫдия, накарали турцитѣ да повѣрватъ, че атаката се предприема срещу тоя секторъ, поради което турскитѣ резерви били пратени въ южна посока. Именно тогава се обадили и тежкитѣ батареи на генералъ Вазовъ, групирани срещу източния секторъ, и войскитѣ му, умѣло насочени, се втурнали на приѫтъ. Артилерийския огънь е билъ до толкова унищожителенъ, че слисанитѣ турци, натиснати и отъ пѣхотата, бързо били изтласкани къмъ фортоветѣ. Преднитѣ позиции на източния секторъ били завладѣни. Едновременно съ тая атака и войскитѣ отъ другитѣ сектори тръгнали напредъ и до вечерьта успѣли да заематъ нѣкои далечни предни пунктове. 8 Тунджанска дивизия, която трѣбвало да води демонстративенъ бой, ако и посрещната отъ значителни турски сили, продължила да натиска силно и заела нѣкои предни позиции и избила гарнизона имъ. Понесла значителни загуби, обаче тя не можа да завладѣе южния секторъ, и само успѣ да допринесе твърде много за успеха по източния секторъ.

Задачата на армията — завладѣването на преднитѣ позиции, била вече достигната, обаче разпоредителитѣ решили да доведатъ дѣлото до край и заповѣдали по-нататъшни действия. Въ 2 ч. презъ нощьта, 10 Родопски полкъ нахълталъ въ форта Айнжиоглу и го завладѣлъ. Къмъ 6 ч. сутриньта 23 Шипченски полкъ, подпомогнатъ отъ 56 полкъ навлѣзалъ въ фортоветѣ Ташъ табия и Каялжкъ, и това вече наложило бързото очистване на цѣлата позиция по източния секторъ. Съ това страшната и считана непревземаема Одринска крѣпость е била окончателно повалена, и то само вжтре въ 24 часа, — нѣщо, което положително говори за възможното й завладѣване много по-рано, както това е било искани отъ командующия II армия генералъ Ивановъ. Тогава едва се видѣло, колко сж били преувлечени сведенията за крѣпостьта и до колко неумѣстни страховетѣ на главното командуване за да не реши атакуването й и да остави цѣли 5 месеца войскитѣ да страдатъ подъ огъня на противника, а главно да се продължи неестественното и опасно положение — тая крепость да бѫде силна пречка въ гърба на войскитѣ ни оперирующи при Чаталджа.

Презъ съюзническата война 1913 год.

Започната съ надхитряване и свършена съ опропастяване, тая нещастна война бѣ произведена тъкмо противъ съвременнитѣ трѣбвания на военното изкуство, въпрѣки дока-

заната презъ векове истина: да се маршира едновременно съ всички сили, да се отива неотклонно споредъ възприетата стратегическа идея, да се бие стремително на тактическото поле. Стратегията въ нея бѣ застѫпена отъ дипломацията, тактиката отъ волевата разслабеность — съ постояннитѣ колебания: хемъ да биемъ, хемъ нѣкакъ да държиме смѣтка и за славянската коректность. Дейностьта на натрапилата се дипломация бѣ една енигма, презъ проспекта на която се виждаха хитруването рещомъ съ голѣмото желание за мирно разрешение на спорътъ отъ руския арбитъръ.

Изпускайки отъ ржцѣ врабчето, за да гони жерава въ небето, тая дипломация разреши изпразването на южна Тракия и съсредоточението на войскитѣ ни срещу сърби и гърци, и съ това, като съзпале услония за неизбѣжна война, почна да се колебае, да търси изходъ въ мирното разрешение на спорътъ... И разбрали добре играта или може би, че така е изнасяло на хората, арбитража почна да се забавя. Сърбитѣ лавираха, не бързаха, а изчакването ставаше отъ день на на день все по-тежко. Войскитѣ ни силно изморени отъ минналата всйна, измѫчвани отъ лошата прехрана и смазани духомъ отъ върлуюшата холера, все повече се инервираха и се имаше опастность отъ едно общо напускане на фронта.

Когато Царя заповеда на 16 септемврий, IV армия да произведе нощенъ ударъ срещу сърбитѣ и произлѣзоха първитѣ сблъсквания, нашитѣ държавници, вмѣсто да счетатъ, че дейностьта имъ е свършена и че само бойното поле вече говори, въ своята оплаха и за да смегчатъ ефекта, отидоха да наложатъ спирането на действията и предложиха примирие, което сърбитѣ не приеха, а Русия не поиска да имъ го наложи... И когато нашитѣ войски съ ура посрещаха известието за примирието, сърбитѣ насочиха значителни сили срещу изложената IV армия, и, като издебнаха почиващата безгрижно Рилска бригада на полковникъ Митова, я разнебитиха и часть плѣниха. Тоя печаленъ инцидентъ бѣ вече началото на нашитѣ неуспѣхи.

Плана за стратегическото разгъване на армиитѣ срещу сърби и гърци, отъ Дунава до Егейско море, ако и противенъ на принципа за съсредоточаването на значителни сили срещу главното ядро на противника, намираще се въ Македония, все пакъ, при едно решение за бързо и едновременно нахлуване съ всичкитѣ ни армии, можеше да донесе благопри-

ятни резултати. Обаче, при реализирането на тоя планъ се намѣси пакъ дипломатическа тенденция: *само колкото да оплашимъ сърбитъ за да бждатъ по-отстжчиви и да накараме руското правителство да реши по-скоро спорътъ въ наша полза.* Това наивно хитруване, което наложи постепенното вкарване въ действие на нашитѣ армии, бѣ главната причина, вмѣсто да разгромимъ враговетѣ, сами да понесемъ неуспѣхи. Когато на 17, IV армия се узова срещу значителнитѣ сръбски сили на Овче поле и не можа да успѣе да завладѣе преправитѣ на Вардаръ, съседната V армия, намираща се предъ Кюстендилъ, бѣ оставена въ пълно безцействие, както и по севернитѣ отъ нея III и I армии. Командующия V армия (генералъ Тошевъ), слушайки отъ в. Лисецъ ужасната канонада въ Македония, иска телеграфически, тоя день (17), разрѣшение отъ щаба на дѣйствующата армия да навлезе въ Македония, обаче това му бѣ отказано. На 18 сутриньта, той вече получи заповѣдь да настжпи къмъ границата и, като заеме Деве байръ, да дочака обходното движение на 4 Преславска дивизия, севѣрозападно, около с. Голешъ, гдето почти нѣмаше сръбски войски. Когато, къмъ обѣдъ, 12 дивизия изтика сърбитѣ отъ пограничната линия, получи се заповѣдь за прекратяване на действията, поради примирието, и армията се спре на достигнатитѣ мѣста.

На 19, поради сръбския отказъ да спратъ действията, V армия трѣбваше да продължи да действува, обаче, като на зло, презъ нощьта срещу тая дата, щаба на действующата армия се отказа отъ обхода на Преславци и, поради създаденото тежко положение въ Македония, заповѣда на командующия V армия: да повърне 4 дивизия, да я съсредоточи при с. Гюешево и да атакува съ цѣлата си армия по посока на Крива Паланка-Кратово, т. е. фронтално, по западнитѣ склонове на Султанъ тепе. Това бѣ вече третя капитална грешка, последицитѣ отъ която добре се виждатъ отъ писаното по това в. Ратникъ, презъ 1914 год. отъ единъ сръбски офицеръ: „Положението стана безнадеждно, когато се узна, че една цѣла българска дивизия иде на свободния флангъ, по посока на Страцинъ, и възпъхнахме, когато видѣхме на 20 генералъ Тошевъ да води сюлюмановски атаки по Султанъ тепе". Отъ местното население послѣ бѣ узнато, че сръбскитѣ обозяи сж избѣгали отъ Страцинъ и че паниката се е предала чикъ въ Куманово...

На 19, 20 и 21, действуваха само II армия срещу гърцитѣ и IV и V срещу сърбитѣ, обаче другитѣ две III и I армии, поради дипломатически хитрувания, макаръ, че сръбскитѣ и гръцки действия въ Македония се вече развиваха доста успешно, все още бѣха задържани на границата. Едва на 22, помощникъ главнокомандующия, генералъ Димитриевъ, телеграфира на правителството да му се развържатъ ржцетѣ, та да тласне за действие и III и I армии. И макаръ да бѣха вече изгубени 7 деня, операциитѣ на западния фронтъ поставиха сръбското главно командуване въ извънредно трудно положение, особено когато I армия на генернлъ Кутинчевъ превзе Княжевацъ и бѣ вече готова да се насочи къмъ Пиротъ, за да се съедини съ I армия, действующа срещу тоя градъ, и съ това окончателно да се отреже сръбската армия въ Македония отъ Сърбия. Голѣма паника бѣ обзела тогава сръбското население и бѣ почнато усилено прехвърляне на сръбски части отъ Македония обратно за Сърбия. И, при тоя неочакванъ, ако и късно, голѣмъ резултатъ, помощникъ главнокомандующия, поради отдръпването на IV армия и лошото положение на II армия, заповѣда: а) V армия, която съ 12 дивизия бѣ нанесла поражение на Дунавската дивизия (II призивъ) при село Киселица и 4 Преславска дивизия (отново повърната при с. Голешъ) срещу върха Китка, да се върне обратно и да застане отбранително по границата; б) III армия да спре напредването си къмъ Дъсченъ клаенецъ и Клисура и в) I армия да се изтегли отъ Сърбия и да заеме границата. Отстжпването на последната бѣ мотивирано съ очакваното ромжнско навлизане въ България, обаче последното стана едва на 28 сжши и можеше да се изрази върху действията на I армия още следъ 4—5 деня, а до това време сърбитѣ можаха да бждатъ разгромени. Съ отеглюването на I армия, последния български шансъ за победа окончателно пропадна.

Войната се продължи при още по-лоши условия и по-нататъшнитѣ действия се изразяваха въ редици контра-атаки срещу сръбскитѣ атаки. 5 Дунавска дивизия, излѣзла вече отъ състава на I армия, вмѣсто да бжде насочена за засилването на IV армия, а най-вече при слабата и разнебитена II армия (срещу гърцитѣ), бѣ предадена на III армия да действува по силно планинския пограниченъ участъкъ, въ обща посока къмъ с. Сурдулица, — посока второстепенна,

поради което тя не може да повлияе върху действията въ Македония. Конната дивизия, следъ като бѣ взета отъ III армия, вмѣсто да бжде пратена при II армия, бѣ оставена при V армия, която поради силно планинския теренъ нѣмаше какъ да я употрѣби, освенъ да я остави въ резервъ.

Якото положение на V армия по Орбелусъ планина, при което бѣха отбити всичкитѣ сръбски опити да навлѣзатъ въ Кюстендилско, както и на онова на III армия около Трънъ и Царибродъ, наложи на сърбитѣ да притеглятъ доста сили срещу тия армии, съ което значително се отслаби напредването имъ въ Македония. IV армия, застанала въ горното течение на река Бистрица, успе да отблъсне атакитѣ на сърбитѣ и черногорцитѣ остана непоколебима на позициитѣ си, и даже почна да съдействува съ лѣвото си крило на притиснатата отъ гърцитѣ II армия.

Ето така, поради дипломатически хитрувания и флангрантно нарушение на принципитѣ на модерното воюване, ние изгубихме войната срещу сърбитѣ, при явенъ изгледъ за тѣхното биене.

Войната пъкъ срещу Гърция, бѣ колкото смѣшна съ колебанието въ решенията и съ подготовката си, толкова и печална по воденето на операциитѣ и свършека. Ний ту искахме да воюваме, ту се отказвахме отъ намерението си, ту заповѣдахме на II армия да се стѣга за атака на Солунъ, за което я усилвахме, ту й налагахме да се готви за отбрана, за което й вземахме частитѣ и ги пращахме при IV армия. Неустановеното политическо становище донесе и неустановенъ начинъ за действие.

Въ случая, за да се избѣгнеше политическата неловкость съ действията срещу сърбитѣ и за да се достигнеше по-лесно успеха, трѣбваше да станемъ отбранително срещу тѣхъ и съ значителни сили да нападнемъ по-слабия съюзникъ, гърцитѣ, съ което още въ началото, щѣхме да скжсаме свръзката между двете неприятелски армии и, съ отхвърлюването на едната къмъ Солунъ, сръбския дѣсенъ флангъ щѣше да бжде силно компрометиранъ. Въпреки това, ний оставихме 3/4 отъ силитѣ си срещу сърбитѣ, а действията срещу гърцитѣ възложихме само на слабата II армия, т. е. направихме тъкмо това, което донесе лесната гръцка победа.

Станали вече въ лошо стратегическо положение, ний предприехме настъпване едновременно срещу двата врага, поради което II армия, въ съставъ на две балкински бри-

гади, една бригада отъ 10 дивизия, две слаби Сѣрска и Драмска бригади и три полка отъ 11 Сборна дивизия, бѣ нападната отъ цѣлата гръцка армия, 12 дивизия. Проявила първоначално хубавъ успехъ, армията бѣ отхвърлена скоро и насмалко остана да бѫде окончателно разгромена.

11 дивизия на генералъ Дѣлова изтласка гърциятѣ и зае Чай-азж; бригадата на полковникъ Каварналиева, следъ успешенъ бой при Гевгели, се спусна налолу по Вардара, а бригадата на полковникъ Рибарова водѣ тридневни боеве около Кукушъ срещу 8 гръцки ливизии и имъ нанесе тежки загуби. Само бригадата на полковникъ Петева при Нигрита, заплашена съ обходъ, повърна безредно назадъ, поради което положението на II армия силно се влоши. Дѣловъ трѣбваше да се отдръпне, а бригадата на полковникъ Рибарова, заплашена съ обходъ отъ изтокъ, се видѣ принудена да прекрати геройската съпротива на Кукушката позиция и да се оттегли на Бѣласица. Генералъ Ивановъ употрѣби въ действие и Драмската бригада, обаче това не поправи положението. Полковникъ Каварналиевъ, следъ упорити боеве около Гевгели, бѣ заставенъ да се отдръпне къмъ Дойранъ.

Позицията по Бѣласица несъответствуваше на силитѣ на II армия, а докато пристигнатъ поисканитѣ подкрѣпления, гърциятѣ успѣха да застрашатъ Бѣласица и посоката къмъ Дойранъ, поради което бригадитѣ на Рибарова и Каварналиева трѣбваше да отстѫпятъ още назадъ Капналата отъ умора 6 дивизия закъснѣ съ помощьта си. Едната й бригада едва достигна Струмица и Костурино, когато вече бригадата на Каверналиева безредно отстѫпваше и падналъ бѣ убитъ юначния и командиръ (полковникъ Каварналиевъ). Бригадата отъ 6 дивизия на полковникъ Кантарджиева стигна, когато гърцитѣ бѣха вече заели височинитѣ надъ р. Струмица и едва успѣ да отстѫпи.

Интересно е, че, преди 3—4 деня, 6 дивизия, на пѫть за IV армия, минавайки презъ района на II армия, е била поискана отъ генералъ Иванова да я дадатъ въ негово разпореждане, като много необходима за париране на силнитѣ гръцки удари, а пъкъ сигурно ще закъснѣе да стигне на време при IV армия. Това не било разрешено, а когато работитѣ вече бѣха взели много лошъ край, тогава чакъ тая дивизия, току пристигнала при IV армия, бѣ пратена форсировано при II армия, поради което не можа да стигне на време. Тъй или иначе, случаи да се ударятъ флангово увлеченитѣ централно гърци и да се

повтори сѫщото, както нѣкога на това мѣсто направи славниятъ Иваца срещу В. Българоубиеца, бѣ безвъзвратно пропуснатъ.

Гърцитѣ, заели вече Бѣласица, заплашиха и лѣвия флангъ на IV армия, за която единственъ удобенъ пѫть за отстѫпване оставаше само по долината на р. Брѣгалница, крайно недостатъченъ за масата й отъ 130 хиляди души. Генералъ Ковачевъ побърза да отдръпне IV армия и прати значителна часть отъ артилерията и обозитѣ по долината на р. Струмица, за да стигнатъ тамъ, когато гърцитѣ вече се бѣха надвесили надъ тая долина, поради което часть отъ орждията и обозитѣ паднаха въ гръцки ржце.

Гръцкото маневриране, съ силни колони и съ значителна планинска артилерия, спомагаше за постепенно заемане на терена. Единственияъ пѫть за отстѫпване на II армия, по тѣсното Кресненско дефиле, запълненъ съ артилерията и тяжеститѣ на двете армии, донесе пълно безредие, придружено често и съ паника.

Гърцитѣ завладѣха Огражденъ и Малешевска планина и отхвърлиха II армия отъ тъ Кресненското дефиле. Положението вече стана много критическо и, още два-три деня, и частитѣ щѣха да бѫдатъ принудени да напуснатъ и Горна Джумая, а това щѣше вече да заплаши тила на IV и V армии. Едва тогава се досетиха за направената грѣшка, че не подкрѣпиха своевременно генералъ Иванова и побързаха да отдѣлятъ една смѣсена бригада отъ I дивизия и да я пратятъ форсировано при Горна Джумая. При това, формироваха при Самоковъ отрядъ отъ 9 дивизия, за да настѫпи въ флангъ, а на 11 дивизия на генералъ Дѣлова, която действуваше въ Разлога, заповѣдаха да удари въ тилъ на гърцитѣ.

Силнитѣ контра атаки на Софийци предъ Горна Джумая поправиха временно положението, обаче подковообразното гръцко разположение, ако и постоянно нападано отъ лѣвия флангъ на IV армия, продължаваше все още да бѫде застрашително. Ефектътъ се прояви съ действията на генералъ Дѣлова. Той нападна и отхвърли дѣснофланговата гръцка колона, и ядрото на гръцкитѣ войски, по западния изходъ на Кресненското дефиле, бѣ заплашено съ отрѣзване, поради което гърцитѣ поискаха примирие. Ако ли бѣхме прелвидливи да почакаме съ примирието още два дни, гърцитѣ щѣха да бѫдатъ принудени да бѣгатъ панически презъ тѣсната

Струмска клисура, а това би било голѣма победа, за да ни постави при сключването на Букурещкия миръ при по-износни условия.

Ето ей така, поради политическа непредвидливость и колебание, произлѣзоха редъ оперативни грешки, и, безъ да бѫдемъ разбити, бѣхме победени. Ние стояхме все още твърдо на местата си, а противницитѣ бѣха съвсемъ умаломощени, а гърцитѣ насмалко, даже и бити, обаче заплашванията, че ромънската армия, стигнала безъ бой до София, ще окупира столицата, ни накара да се откажемъ отъ по-нататъшна съпротива.

Спомѣнахме по-горе, че при воденето на операциитѣ въ всѣка война грешкитѣ сѫ неминуеми, обаче у насъ тѣ бѣха много и главно, че изхождаха отъ погрешна стратегическа идейность, поради което действията се изразиха само въ отразяването на следвашитѣ една следъ друга неблагоприятни случайности. Нашитѣ дипломати не бѣха дорасли до ролята паднала имъ се презъ 1912—1913 г.; нашитѣ военни водачи не бѣха се изработили въ твърдото отстояване срещу домогванията: да се играе на политика чрезъ войската, да се предприематъ нѣща, противни на стратегията и здравия разумъ. Последнитѣ забравяха, че не може да се шегува съ живата сила и, веднажъ излѣзла на сцената, тя трѣбва само да бие и да бие, съ пълна интензивность, докато наложи волята си на врага. Забравяха, че изчакването убива духа, а полумѣркитѣ за действие всѣкога донасятъ началото на единъ погромъ. Гафовитѣ посредствомъ военни действия сѫ рѣдкость въ историята, а пъкъ когато не успеятъ и се повторятъ, тѣ сѫ вече вънъ отъ всѣкакво окачествяване. Или ще се биемъ по правилата на военното изкуство, или ще се откажемъ да бѫдемъ изпълнители на глупави и опасни предприятия. Или бързъ съ всички разполагаеми сили ударъ, или изоставяне на предполагаемата операция.

Неочакваното и безъ формално обявяне на война нападение отъ IV армия, поради неетичностьта си, възмути силно българското офицерство и даде претекстъ на противницитѣ да се считатъ морално прави, та да не приематъ предложеното примирие и по сѫщия начинъ да нападнатъ Рилската бригада на полковникъ Митова, която, вѣрвайки въ примирието, безпечно почиваше и, безъ да стреля, ги допусна до себе си, за да бѫде пръсната и пленена. Нерешени да повлимъ противника, а само колкото да го сплашимъ, ние заприличахме на оня, що вади сабята, безъ да има намерение да коли, която, грабната отъ врага, му нанися силенъ ударъ!.

Но тъй или иначе станало, ний и по-нататъкъ пакъ не използувахме грешкитѣ, не извлѣкохме урокъ отъ слетѣлото ни нещастие. Ние не оценихме важното си стратегическо положение на Балканитѣ, което ни даваше преимуществото — да спечелимъ голѣми изгоди въ стоянето на щрекъ и съ намѣсата ни въ Свѣтовната война само презъ последната решителна фаза на операциитѣ. Презъ последнята война, ние рано се свързахме съ Четворния съюзъ, когато още изгледъ за свършека на войната нѣмаше, когато поведението на съседитѣ ни не бѣ още опредѣлено. Тѣ можаха да се почувствуватъ предизвикани и да ни поставятъ въ тежко положение съ влизането си въ войната, а пъкъ, единъ неблагоприятенъ поврътъ на действията по западния фронтъ, може би нѣмаше да позволи на германцитѣ да дойдатъ да ни спасятъ. Ние се подчинихме на германския планъ за действие, който не отговаряше на идейностьта за намѣсата ни въ войната и, благодарение на което бѣ изпусната отъ пленъ сръбската армия. Ние се спрехме, по германско искане, у гръцката граница и изгубихме случая да биемъ и свършимъ войната още въ нейното начало. Въпрѣки доказаната у народа и армията особеность за действие, посредствомъ настъпване и по-скоро край на войната чрезъ бързи удари, ние останахме цѣли три години пасивни по македонския фронтъ, за да дочакаме пълното си разложение. При очевидната опасность отъ погрома, поради прекалена лоялность къмъ съюзницитѣ, ние, при изтеглюването на германскитѣ части отъ фронта и отказа да се пратятъ подкрѣпления, нѣмахме куража да сключимъ сепаративенъ миръ и да отстранимъ гибельта на отечеството. Тъй че все пакъ недозрѣли и много недозрѣли се указахме и презъ Свѣтовната война!

ГЛАВА XVII

Една светла страница откъмъ морето

Тригодишното предължение на войната действително измори войскитѣ на фронта, угнети силно населението, измъчи беднитѣ и останали безъ мжжка подкрепа семейства, обаче едновременно съ това, то облагодѣтелствува търговската класа, влиятелнитѣ хора и освободенитѣ отъ фронта младежи. Общата жажда за обогатяване все повяче нарастваше, все по-силно убиваше благороднитѣ пориви за полза на общото дѣло, за спомагане на тежкото положение на беднитѣ и войнишки семейства. При усърдното служене на Мамона, забравяше се войната съ нейнитѣ ужаси, безъ да се забравя чрезъ нея да се трупатъ богатства; забравяха се синовнитѣ длъжности къмъ отечеството, безъ да се забравя да се използуватъ случаитѣ за да се минава за горещи родолюбци и ревнители къмъ бойното дѣло, което непременно трѣбва да трае докрай. При постепенното си избавяне отъ страха да бждатъ пратени на фронта, освободенитѣ младежи ставаха все повече самоувѣрени въ пжтя на печалбитѣ, охолноститѣ и даже въ надменичането предъ дошлитѣ отпускари. Безсрамието въ туй отношение, по едно време достигна до тамъ — тѣ да се именуватъ „балами", т. е. търпеливи глупци.

Разбира се, че при подобни условия, отъ вкаменениятѣ вече сърца, отъ бездушнитѣ граждани, пръскащи значителни пари за собствено удоволствие, нечосетливи или много скжпи за братско отнасяне къмъ борцитѣ и за спомагане на беднитѣ имъ семейства, не можеше нищо да се очаква. Имаше много такива, които можеха да пожертвуватъ стохилядни суми, обаче, когато имъ биваше поисквано, тутакси ставаха присторени нещастници и трогателно оплакваха лошата си участь. — Тежко болния носеше на плещитѣ си сардонически налсмихващия се и язвително подиграващъ се, здравенякъ!

Като изключение отъ това изхабяване, съставляваше гражданкитѣ, българскитѣ майки и дъщери, що, посредствомъ

разни дружества и комитети, спомагаха на нуждающитѣ се, и, като милосердни сестри и помагачки въ болницитѣ, гледаха да облегчатъ участьта на раненитѣ. Хвала и честь на истинскитѣ родолюбки! Дълбокъ поклонъ предъ примерната сърдечность на българската жена, предадена по атавизъмъ отъ обикновеното женско милосърдие и отъ онова старо време, когато българскитѣ жени на самото бойно поле сж лѣкували раненитѣ и сж облекчавали съ грижитѣ си участьта на бойцитѣ — мжже и синове.

Презъ първата година на войната, все още сжществуваше заинтересованость къмъ участьта на бедното население, за по-топло отнасяне къмъ борцитѣ на фронта, обаче тя постепенно бѣ застжпена отъ апатия и безгрижие. Само въ нѣкои мѣста частичнитѣ прояви на милосърдие продължаваха и до послѣдно време, и само единъ градъ, цѣлъ градъ, остана до край вѣренъ на подкрепата на нуждающитѣ се и на подобрението участьта на раненитѣ борци. Това бѣ гр. Варна, високородолюбивитѣ граждани на който още презъ Балканската война, както и презъ годинитѣ 1913, 1914 и 1915 г., съ събиране доброволни пожертвувания, бѣха издържали бѣдното градско население. Тоя рекордъ на българска благотворителность и милосърдие заслужава да бжде изтъкнатъ и го излагаме тукъ:

Обявяването на войната съ Ромъния, на 1 септември 1916 година, отново раздвижило варненци. Следъ станалия митингъ и прочитането на манифеста, кмета на града поканилъ първенцитѣ къмъ още по-силна благотворителна дейность. Въ 4 часа сл. пладне, въ общото събрание на представителитѣ отъ гражданството, на културнитѣ дружества, духовенството и учителитѣ, следъ като е било обсждено положението и предстоящитѣ нови грижи и усилия за издържането на войнишкитѣ сѣмейства, за облегчаване участьта на самитѣ борци, за раненитѣ, за избѣгалитѣ отъ ножа добруджанци, билъ избранъ комитетъ подъ название: *благотворителенъ комитетъ за граждански грижи.* Началото на благотворителностьта е било турено още въ това събрание, като се събрала сумата 46.310 лв.

Отрадно било, че тутакси изчезнали партийнитѣ недоразумения, търкания и мѣстни противоречия между гражданитѣ, и всички възприели, съ пълна готовность, позива за съдействие и частна пожертвувателность.

За по-голѣма експедитивность въ работата, комитета избралъ „постоянно присѫтствие" което още отъ първия день пристѫпило къмъ реализиране на цѣлитѣ на комитета. Въ кѫсо време били събрани нови пожертвувания на сума 152,100 лв., а за да увеличи още повече средствата си, това постоянно присѫствие издава ежедневенъ бюлетинъ за военнитѣ действия, отъ който се получавалъ хубавъ приходъ. Едновременно съ това, то се погрижило за уреждането на вечеринки, концерти, граждански увеселения, лотарии, поставило налогъ върху плакади за осво-бождаване отъ просяци (такса отъ 6—120 лв. годишно) и отъ марки върху писма, телеграми, заявления, смѣтки, пѫтнишки и театрални билети, кинематографически представления, върху транзитна стока и върху всѣки пристигналъ, съ зърнени произведения, брашна и трици, вагонъ. По тоя начинъ комитета вече могълъ да разполага съ достатъчно суми за да развие дейностьта си, не само върху беднитѣ въ Варна, но и за раненитѣ войници, идящи отъ Добруджа. Умѣлия и интензивенъ трудъ на „постоянното присѫтствие" не само че дало възможность да се открие тутакси питателенъ пунктъ по пѫтя за Добричъ, но още и да се пратятъ делегати въ тоя градъ за материална и морална подкрепа на раненитѣ, което турило начало и на организирането на добричкитѣ граждани по примера на варненци. На 6 септемврий била назначена специална комисия за купуване и набавяне провизии, тютюнъ, цигарени книжки, носилки, патерици и други за раненитѣ, и дейностьта на комитета се засилили значително. Чрезъ постоянното присѫтствие било уредено: а) помещение на гарата за раненитѣ, пристигащи въ лошо време; б) смѣни за дежурство отъ членоветѣ на комитета при посрещане на раненитѣ; в) бюфетъ на гарата за поднасяне на пристигашитѣ ранени: хлѣбъ и сирене или кашкавалъ, тютюнъ, коняк и чай; г) образуване на специаленъ магазинъ на събранитѣ подаръци въ натура отъ селата, както и на купенитѣ отъ тѣхъ по износни цени; д) отпускане на сухи закуски и на продукти за засилване храната въ болницитѣ; е) поставяне специални надзиратели за чистотата и удобствата въ болницитѣ, за което били поканени за дежурство по 6 доброволки отъ най-интелегентнитѣ граждан-данки, а сѫщо и назначаване на женска прислуга въ помощь на болничния персоналъ.

Поради голѣмия напливъ на ранени, комитета решилъ да открие собствена болница, за което свикалъ граждан-ско

събрание и още на самото мѣсто били записани нѣколко десятки пълни комплекта легла, отдѣлни юргани, сламеници дюшеци, мобили и пр., и събрани доста пари. За пълното стъкмяване на болницата, тръгнали по кѫщитѣ комисии и, вѫтре въ една седмица, събрали значително повече. Трогателно било: когато тия комисии сѫ отминавали беднитѣ семейства, обиденитѣ стопанки ги настигали и ги ввеждали въ кѫщи, и съ думитѣ: „макаръ и бедни, ние все пакъ ще помогнемъ съ каквото можемъ". Едни подарявали креватитѣ си, други рѣзали метри отъ платното си, вадили отъ разнебитенитѣ сандъци пишкири, кърпи и други, а трети давали пари. По тоя начинъ, безъ да похарчи нѣщо отъ капитала си, комитета осѫществилъ идеята за новата болница.

Болницата била инсталирана въ училището Св. Климентъ и на 6 ноември осветена тържествено отъ Н. В. Пресвещенство митрополита Симеонъ.

Презъ нея сѫ преминали 5647 ранени, обдържането на които ставало съ средствата на комитета, подпомагань отъ пожертвуванията на гражданитѣ. Раненитѣ се ползували съ внимателно гледане отъ страна на надзирателкитѣ. На другитѣ болници въ града, комитета постоянно спомагалъ съ допълване на недостигающитѣ провизии и често пѫти пращалъ подаръци. За посрещане на Коледа и Нова година билъ направенъ апелъ къмъ гражданитѣ търговци, и широката ржка на варненци отново се отворила и почнала да поднася коледнитѣ подаръци отъ разенъ видъ и форми. Тамъ гдето постоянното присѫтствие считало неудобно да моли, купувало продуктитѣ, а търговцитѣ, ако и дарили вече нѣколко пѫти, не искали пари и казвали, че считатъ смѣтката изплатена. По тоя начинъ освенъ обещанитѣ отъ кѫщитѣ разни подаръци и провизии, били събрани отъ чаршията стотици килограма свинска мас, вино, бира и пр. . . .

И ето на „Бѫдния вечерь" и срещу „Сурваки", се започнала луда шетня по улицитѣ, едно бързане къмъ фурнитѣ на деца, слугини и жени, носящи пълни тави съ домашни птици, съ разни сладкиши и тлъсти млинове. Почти всѣка кѫща гледала да не остане по-долу съ приноса си и непременно всичко да бѫде грижливо приготвено и изпечено. Отъ блокиранитѣ фурни, върволицитѣ набързо си отивали дома и снабдени съ бинлъци, дамаджани, шишета съ вино и съ непременния бѣлъ хлѣбъ, отивали за болницитѣ, за да

блокиратъ и тѣхъ съ наналицата си и ва се пробиятъ съ дароветѣ си въ помещенията . . . И тоя домакински трудъ, изразъ на високо зачитане къмъ раненитѣ герои, билъ събранъ наедно при изобилие на тави, синии, гювечи, хлѣбове, книги съ сушени фрукти и орѣхи, и съ разновидни пълни съ питие сждове . . .

При подобна щепрость за утощаване, било устроено и Коледно дърво и на обѣда се далъ съвсемъ празниченъ характеръ. Н. В. Преосвещенство Варненския митрополитъ Симеонъ благословилъ рождествената трапеза на раненитѣ, при което присжтствували началника на гарнизона и членоветѣ на постоянното присжтствие. Билъ устроенъ и малъкъ концертъ при участието на ученицитѣ отъ флотското училище и на детската музикална китка. При тия общи трапези и веселия не били забравени и раненитѣ пленници руси и ромъни, и тѣ взели участие като равноправни сътрапезници, а сжщо и при раздаването на подаръцитѣ отъ Коледното дърво. Сжщото почти се повторило и на Нова година съ добавката на традиционнитѣ млинове и баници, съдържащи пари и билетчета за щастие. Въ една отъ болницитѣ присжтствували на весселието и работящитѣ въ нея германски лѣкари и милосердни сестри, които получили за споменъ подаръци: първитѣ по единъ чифтъ български плетени чорапи и по единъ пешкиръ, а вторитѣ — пристилки хубаво изработени съ котленски шевици.

Презъ тия праздници, комитета не забравилъ и борцитѣ на фронта, българи и германци, и изпратилъ за офицеритѣ и войницитѣ тютюнъ, папироси и конякъ; а специално за българскитѣ подарилъ и 1100 вълнени чорапи, изработени отъ женитѣ въ Варна.

Поради мизерията и липса на здраво облекло у бедницитѣ дѣчица, комитета, по инициативата на Н. В. Преосвещенство Симеонъ Преславски, (комуто трѣбва да се признае голѣма заслуга по благотворителностьта), се заелъ да изработи обувки и, благодарение на особенитѣ грижи на постоянното присжтствие, което купило отъ щедритѣ търговци, на ниски цени, гьонъ, кожа, клечки, гвоздей и пр. и събрало нови пожертвования, (посредствомъ подаръци и устроенъ концертъ) на сума 23,000 лева, били приготвени и раздадени 1200 чифта обувки. Най-интересното въ случая е било, че пожертвованията направени отъ ученицитѣ и ученичкитѣ отъ разнитѣ училища,

на сума 7965 лева, държатъ рекордъ по-отдѣлно надъ направенитѣ отъ разнитѣ учреждения и дарители.

Комитета презъ разно време, до края на 1916 год. въ грижитѣ за раненитѣ и здрави борци е ослужилъ на 107,100 офицери и войници, съ разни видове подаръци, между които първо мѣсто заематъ папироситѣ, тютюня, коняка, пощенскитѣ карти и чорапитѣ.

Комитета презъ всичкото време се е грижелъ за засилването храната на раненитѣ, а именно: въ тритѣ клона на държавната болница, въ болницата „Св. Климентъ“ (израсла по негова инициатива), мюсюлманската болница „Шифа“, израилската болница и частната оная на г. Александъръ Василевъ. (Интересното е, че последния, горещъ патриотъ, който, като кметъ преди малко, се бѣ отказалъ отъ годишната си заплата и я подарилъ на беднитѣ, а напоследъкъ бе открилъ частна болница, подгоненъ отъ правителственитѣ като влиятеленъ опозиционеръ, бѣ третиранъ, като престжпникъ за нѣкакво отклонение отъ военната служба и тъй дълго терзанъ до деня на оправдаването му).

Заслужава да се отбележи и доброто влияние на комитета върху всички граждани, безъ разлика на положение и съсловие. Благодарение на честитѣ позиви и на публично обявяванитѣ пожертвувания, почти всички, въ това число жени, бабички и деца, се надпреварвали съ дароветѣ на раненитѣ. Щедростьта въ туй отношение у нѣкои семейства достигало до тамъ, че хора, познаващи материалното имъ положение, положително твърдятъ, че никога тѣ не би си позволили да готвятъ за себе си такива ястия. Комитетътъ е указвалъ силно влияние и върху учащата се младежь, която при разнитѣ случаи, не внисала по-малко отъ 5 л.; при това презъ праздницитѣ тя групово посещавала болницитѣ съ малки подаръци въ ржце и забавлявала раненитѣ съ декламации и хорово пѣние. Възрастнитѣ ученици сж бивали всѣкога първи съ услугата си за пренасянето на пристигналитѣ ранени. Влиянието на комитета се прострѣло и въ селата, отгдето почнали да пристигатъ подаръци въ натура, и селяни и селянки, при дохождането си въ града, да правятъ лично разни приноси на раненитѣ.

Въ своята дейность комитета, придържайки се съ математическа точность до опредѣляне на сумитѣ, провизиитѣ и материялитѣ, съвсемъ не се е стеснявалъ съ формалноститѣ

и рутиннитѣ похвати за управление, а е работилъ съ пълна свобода и съ широкъ замахъ, споредъ изникналитѣ нужди, при една бърза съобразителность и голѣмо усърдие за скоро привеждане въ изпълнениа на мѣроприятията отъ страната на Постоянното присѫтствие. Съмнѣваме се, че ако ли бѣха изработени правилници и строго опредѣленъ редъ за функциониране, дали още на другия день нѣмаше да стане нужда да се правятъ измѣнения и допълнение и да се спѫва работата постоянно. . .

До тукъ ний изложихме въ общи черти дейностьта на благотворителния комитетъ за граждански грижи; сега ще споменемъ и за оная развита отъ комитета на съюзнитѣ благотворителни дружества въ сѫщия градъ. Основанъ още презъ Балканската война и спомагалъ презъ време на нуждающото се тогава отъ подръжка гражданство, той на 20 августъ 1915 г., избралъ отъ себе си комитетъ за подпомагане на бѣднитѣ войнишки семейства и учредилъ войнишки магазинъ. Последниятъ почналъ да функционира въ края на 1915 година и да услужва на 3000 войнишки семейства. Наредъ съ ефтинитѣ цени, последнитѣ получавали и доброкачествени продукти, тъй напримѣръ: най-добрия сапунъ, имащъ пазарна цена по 5—6 лева. се продавалъ на 1.30—1.35 л.; маслинитѣ били давани по 1.50—1.75 лв., когато по дюкянитѣ сѫ отивали по 4—5 лв. килото; една мѣрка дърва по 6 лв., когато на пазара нѣмало никакви такива, и гражданитѣ били принудени да купуватъ за гориво строителни материали по 25—30 лева мѣрката и пр.

Комитета на съюзнитѣ благотворителни дружества е принесалъ най-голѣма услуга въ началото на мобилизацията презъ 1915 г., като, до отпущането на държавнитѣ помощи, бѣ издържалъ съ даване безплатенъ хлѣбъ цели 40 дени на на 3000 войнишки семейства (183,442 хлѣба) и ги снабдявалъ, при загуба въ ценитѣ, съ дърва и необходими продукти, чрезъ войнишки магазинъ. Освенъ това той подарилъ за праздницитѣ на войницитѣ отъ гарнизона 60,500 пакета тютюнъ, 36,900 цигари и по 500 гр. захарь на непушачитѣ. Подпомогнатъ отъ съдействието на постоянното присѫтствие, той успѣвалъ да има всѣкога достатъчно артикули и провизии въ магазина и своевременно да посреща нуждитѣ, поради което войнишкитѣ семейства не търпѣли лишения, както въ другитѣ градове. Независимо ефтино доставенитѣ продукти, били произвеждани покупки,

срещу купони, отъ щедри дарители, по четири-петь пѫти по-скѫпи цени, въ полза на приходитѣ на магазина. Ревизията произведена на тоя магазинъ отъ официални лица установила умѣлото рѫководене и редовностьта на отчетитѣ му . . .

Като итогъ на всичко гореизложено, незасегаше хиляднитѣ, по частенъ починъ, тайни прояви на щедра благотворителность отъ богатитѣ и на скромнитѣ приноси отъ победнитѣ, ний изпълнени отъ чувство на народна гордость, исказваме сърадването си къмъ родолюбивитѣ варненски граждани и гражданки — дарители, и къмъ умеющитѣ и преданни дейци по организирането на похвалното дѣло. Хвала на тия достойни българи, що дадоха отличенъ примѣръ за назидание на потомство, що посѣха въ младежкитѣ сърца семената на благотворителностьта и милосърдието къмъ нещастнитѣ бѣдни, на онова топло участие въ сѫдбата на осакатенитѣ и страдущи отъ рани борци. Варна, оспорванъ до скоро като гръцки центъръ, по своето горещо родолюбие и преданность къмъ народното дѣло, се постави високо надъ другитѣ градове, въ които много малко бѣ направено по благотворителностьта. Столицата, тоя центъръ на покваренъ егоизъмъ и на лични интереси, гдето разни богаташи и протежета трупаха пари, изостана далечъ назадъ, даже и отъ малкитѣ градчета, гдето криволѣво все пакъ приглеждаха страдующитѣ. Поклонъ на васъ, доблестни варненски граждани!

ГЛАВА XVIII

Печалния завършекъ: сключеното примирие и Мьойския договоръ.

Въ навечерието на примирието въ Солунъ (въ края на септември), българската армия, поради безразсѫдното увличане на сърбитѣ по Овче поле и указаната тридневна съпротива на французитѣ при Велесъ, се намираше вече въ сравнително по-изгодно положение отколкото войскитѣ на съглашенцитѣ. Вече бѣ почнала да се очертава нова линия на съпротива предъ Куманово — Страцинъ — по Калиманско поле — Царево село — по старата граница, и частитѣ вече бѣха почнали да я достигатъ. II и IV армии останаха на позицията по линията Бѣласица — Сѣресъ — Чай-азж — морето, а 70000 маса на 1 Софийска, 6 Бдинска, Сборната и 302 български дивизии отстѫпваше въ редъ и при дисциплина, отъ югъ къмъ Скопие, за да стане въ флангъ на съглашенското напредване по Овче поле. И ако ли успеяха да пристигнатъ и обещанитѣ германски дивизии, повратa въ действията можеше да бѫде най-решителенъ . . .

Обаче за нещастие подобно сгодно стратегическо положение на бойното поле не можа да бѫде използувано. Защото клаузитѣ на примирието бѣха именно насочени за да поправятъ бързо лошото съглашенско положение, като се напомни незабавното отдръпване на всичкитѣ наши войски въ старата българска територия, и оставането въ заложници на всички онія, които бѫдатъ заварени западно отъ линията Скопие — Прилѣпъ. Поради закъснение, 1 Софийска, 6 Бдинска, Сборната и 302 дивизии сложиха на 30 септември оржжие и останаха заложници, и съглашенското положение окончателно се поправи. При известието за слагането на оржжието при Скопие, командующия генералъ Д'Епере се изсмѣлъ и изразилъ голѣмата си радость съ следнитѣ думи: *„ей това ли трѣбваше мене; сега вече всичко е свършено"*. Обаче за още по-голѣма жалость произлѣзоха и други още нѣща.

Щаба на действующата армия не искалъ да съобщи на на частитѣ клаузитѣ на примирието, касателно линията на отдръпването (нарочно е скривалъ), поради което нѣкои отъ тѣхъ не бѣха успѣли съ време да се отдръпнатъ задъ демаркационната линия. 4 Преславска дивизия, частитѣ отъ 2 Тракийска дивизия, 1 Тунджанска и Сборната на полковникъ Цонкова бригади, намиращи се на позиции по линията Кумаово — Страцинъ, съ цель да се противопоставятъ срещу по-нататъшното вражеско напредване, бѣха принудени да сложатъ оржжие и да отстѫпятъ само съ хората си въ старата граница. Генералъ Киселовъ, поради направенитѣ му предложения отъ сърбитѣ, е искалъ два — три пѫти указания отъ щаба на действующата армия за предварително отдръпване, обаче, заповѣдъ не последвала, до като най-после се видѣлъ обкржженъ, а пъкъ не посмѣлъ да действува, за за да не наруши примирието въ отечествена вреда, особено когато узналъ, че частитѣ му действително се намиратъ южно отъ опредѣлената демаркационна линия. По сѫщата причина (несъобщаването на клаузитѣ на примирието) една бригада отъ 9 Плѣвенска дивизия и друга отъ Планинската дивизия бѣха принудени да сложатъ оржжие при Пехчево и да се отдръпнатъ само съ хората си въ старитѣ предѣли.

За тия инциденти при Куманово и Пехчево и до сега още натякватъ на началницитѣ на 4 Преславска и Планинската дивизии, генералитѣ Киселовъ и Сапуновъ, за неоснователността на което тукъ ще приведемъ извлечение отъ писмото на щаба на армията, като отговоръ на рапорта на генералъ Сапуновъ за искане анкета по произлѣзлото:

„Противникътъ действуваше по силата на единъ договоръ за примирие, истинското съдържание на който се криеше отъ началницитѣ на голѣмитѣ единици. По този договоръ само 3 български дивизии трѣбваше да останатъ въоржжени, а останалитѣ — да складиратъ оржжието си и го поставятъ подъ наблюдение на победителитѣ. Така че, безразлично се явява, кѫде Планинската дивизия е сложила оржжието — въ или въпъ отъ предѣлитѣ на царството. Въ последствие съглашенцитѣ туриха ржка и на складираното въ наша територия. . . Като се има предъ видъ, че Планинската дивизия блѣскаво изпълни своята задача и дългъ на бойното поле, и разоржжаването ѝ стана следъ катастрофата, за която тя не носи никаква отговорность; че следъ примирието и

прекратяването на военнитѣ действия, оржжието въ ржцетѣ на победения губи своята сила и се обръща въ непотрѣбна вещь; че съ него или безъ него сждбата на България нѣмаше съ нищо да се измѣни, — щаба на армията ви моли, г-нъ генералъ, да турите точка на този въпросъ, да се успокоите, като заличите у васъ мисъльта, че носите каквато и да е отговорность за това обеоржжаване и да заживѣете съ онази на войнъ и на началникъ, изпълнилъ до край своя дългъ къмъ родината си".

И наистина, нашето злощастие не се свърши само съ обезоржжаването на тия дивизии. Споредъ сключеното примирие, само три български дивизии, които щѣха да спомогнатъ на по-нататъшнитѣ действия на съглашенцитѣ (срещу Цариградъ и на северъ) останаха въоржжени, а всички други складираха оржжието си въ долината на р. Струма, подъ наблюдението на побѣдителитѣ, докато то бжде окончателно отнето, споредъ мирния договоръ. . . .

Помощьта, която трѣбваше да окаже България на съглашенцитѣ, съ участието на две наши дивизии въ похода срещу Цариградъ, подхранваше надеждата за шансове на сносенъ миренъ договоръ, като къмъ нови съюзници. Но и тая надежда скоро изчезна; гръцкитѣ интриги за да не се допуснатъ българскитѣ части да оперирать въ южна Тракия и прибързаното сключване на примирие отъ турцитѣ, пакъ оставиха България въ положението на чисто побѣдена страна. . . .

Царь Фердинандъ трѣбваше вече да слезе отъ Престола и да напусне съ целото си семейство България. За новъ държавенъ глава, за царь на българитѣ, бѣ провъзгласенъ синь му, князъ Борисъ Търновски, който встжпи на Престола на 3 октомврий подъ името Борисъ III.

Частитѣ, вече разоржжени, се завърнаха мирно по гарнизонитѣ и настжпи известно спокойствие въ страната, още повече че тяжеститѣ отъ поражението не бѣха почнали да се проявяватъ и изобщо съглашенцитѣ се държаха даже коректно: не се вмисваха въ вжтрешното управление, не се налагаха въ проявитѣ на обществения животъ. Настана миръ, обаче повече приличенъ на едно безсилно спотайване поради духовно падание, при разочарование въ националнитѣ идеали, при пълна апатичность къмъ всичко онова, що стои вънъ отъ кржга на домашнитѣ интереси и потребности, и

Негово Величество Царя на Българитѣ

Престолонаследникъ тогава, Който не позна младини и почивка, Който всѣкога бѣ готовъ да отиде при борцитѣ на фронта, Който живѣ съ българскитѣ радости и страда тежко при нещастията ни; Комуто се падна тежкий жребий да зацарува при ужасното падение на държавата. Богъ да му помага за да въздигне Отечеството на първата му висота!

при силно озлобяване срещу интелегенцията и военнитѣ, считани единствени виновници за тригодишни страдания и за отечествения погромъ.

И тъкмо при подобно опасно психологическо настроение въ обществото, появи се нуждата дѣсничаритѣ да се очистятъ отъ всѣкаква прикосновенность къмъ погрома и да привлечатъ подъ сждебна отговорность кабинета на д-ръ Радославовъ, като главенъ виновникъ за катастрофата. Тая стратегма донѣкждe успѣ, обаче тя още повече засили обвиненията на лѣвичаритѣ за виновностьта и на останалитѣ буржуазни партии, взели участие въ управлението. Тя собствено най-много помогна на земледѣлскитѣ лидери за да се организиратъ още по-здраво по селата за борба срещу цѣлия буржуазенъ строй и за по-скоро ставане начело на властьта.

Нашитѣ делегати заминаха за Франция за подписване на мирния договоръ, съпроводени отъ общитѣ български надежди за снисходително отнасяне отъ победителитѣ къмъ победена България. При всичко, че, тамъ въ Ниой, делегатитѣ ни бѣха изолирани отъ цѣлия свѣтъ, едва ли не като арестувани, нашата преса, особено официалната, все пакъ не престана да подхранва надеждитѣ за благоприятно завършване на преговоритѣ. Обаче, за пълна изненада изпезе, че съвсемъ не за преговори бѣше извикана делегацията ни, а само да й се връчи официалния актъ на единъ ужасенъ договоръ. Нашитѣ делегати бѣха прекалено скромни, даже до изказване на покорна молба за снизхождение къмъ бълтарския народъ, обаче победителитѣ отговориха съ сардоническа усмивка и останаха неумолими на предварителното си решение за смазването на България, като й отнемаха територията по линията: Бѣлоградчикъ—Драгоманъ по р. Струма до гръцката граница; натварваха я съ милиярдни репарационни дългове; разпускаха постоянната й армия и й отнемаха почти всичкото въоръжение. . . Една само привидна отстжпка бѣ допусната: *правото да се направятъ въ известенъ срокъ възражения отъ българска страна.*

Следъ примирието, новото правителство бѣ съставено отъ демократи и народняци (съ по единъ радикалъ и земледѣлецъ) и то отмѣни установилото се отъ 40 години правило: *военния министръ да бжде непременно военно лице* и го замѣниха съ цивиленъ членъ отъ кабинета. Тая грешка бѣ първата най-голѣма грешка, и то именно, когато армията

имаше извънредна нужда отъ сведущъ по военното дѣло и израстналъ отъ средата ѝ началникъ, която грешка не пре-стана да влияе пагубно презъ останалото време, особено презъ онова на земледѣлската управе, която искаше да на-прави армията свой партиенъ органъ.

Следъ като войскитѣ ни, преди да бѣ сключенъ Ньои-йския договоръ, бѣха изтикани отъ Добруджа и ромжнитѣ я заеха, изненаданитѣ демократи, за да не понесатъ отговор-ность предъ народа за подобна неправда, напуснаха властьта и народнятъ повикаха за сътрудници членоветѣ на силната вече земледѣлческа партия, съ което А. Стамболийски съ другаритѣ си, влѣзе въ състава на новия кабинетъ.

Въ края на 1919 година бѣха произведени избори за народни представители и силната земледѣлска партия спечели болшинство. Народнятъ трѣбваше да напустнатъ властьта, за да се образува хомогененъ земледѣлски кабинетъ на-чело съ А. Стамболийски. Тая промѣна въ управлението се указа належаща поради силното общо незадоволство отъ тежкия договоръ и дошла тъкмо на време, за да тури край на голѣмата беда отъ желѣзничарската стачка, обаче тя излѣзе много скжпа на отечеството.

Поради изтичане на срока за връчването на българскитѣ възражения, нашата делегация, начело съ министръ-предсе-дателя Стамболийски, замина за Парижъ, обаче неуспѣ да се добие до отстжпки по точкитѣ на договора. България трѣбваше вече да предаде оржжието си, да разпусне посто-янната си армия, да приеме доброволческата система, да на-мали значително военнитѣ си сили, да обреже на $^3/_4$ военната си организация и въобще да стане съвсемъ слаба за отбрана. Тя трѣбваше да поеме изплащането на огромни репа-рационни дългове; да повърне въ натура всичко при-знато за отнесено отъ завладѣнитѣ земи и пр., а най-глав-ното — да се откаже отъ роднитѣ Македонски и Добру-джански земи и отъ оная часть отъ Царибродъ около Трънъ, Босилеградъ, която ѝ бѣ отнета:

Ньойския договоръ, съ безмилостната си тяжесть, гонеше да разсипе окончателно отечеството, да постави въ невъз-можность неговото сжществуване, обаче той не бѣ властенъ да смаже духовно българина, упованието въ собственитѣ му мищци, вѣрата му за надделяване на злото съ трудъ и тър-пение, и съ спокойно изчакване на иляи светли дни. Така бѣ,

обаче това което не можа да направи жестокия договоръ, ний го направихме самитѣ отъ вжтрѣ, съ крайнитѣ домог-вания за поемане на властьта, въ случая, отъ лидеритѣ на земледѣлската партия.

Земледѣлския кабинетъ дошелъ на управлението въ името на народовластието, но подалъ се постепенно на алч-ността за продължително оставане на власть, посредствомъ онищожаване на буржуазнитѣ си противници, почна да раз-ширява програмната си дѣйность до степень да въздигне въ система на управлението селската диктатура. Той издаде редъ закони, целящи разсипването на заможната класа. Той почна преследване на спекулантитѣ и злоупотребителитѣ прѣзъ войната, по чл. 4, приспособяването на който засегна само ония, които се искаха. Твърде целесъобразно той отне земята отъ по-крупнитѣ владетели, обаче произлязоха голѣми неспра-ведливости при раздаването ѝ на нуждающитѣ се.

Следъ осжждането кабинета на д-ръ Радославовъ, той посегна и на другитѣ буржуазни кабинети презъ 1912, 1913 и 1918 год., като имъ устрои нечуванъ скандалъ въ Търново, гдѣто бѣха рѣзани бради, въздигнати дараджийници и нас-малко не стана хвърлянето на нещастницитѣ въ Янтра.

Държавния сждъ, макаръ и противоконституционенъ и съставенъ при сждебни заседатели земледѣлци, не намѣри користна цѣль въ дѣйствията на либералния кабинетъ (освенъ за двама министри), обаче все пакъ ги осжди като виновници за катастрофата, което ясно сочеше участьта на кабинетитѣ Гешевъ, Даневъ, Маливовъ — Костурковъ, за вината на които бѣ поискано народа да се произнесе съ своеобразенъ ре-ферендумъ (?!).

Невѣрваща въ офицеритѣ и войската, земледѣлската управа организира нѣкаква оранжева гвардия за собствена охрана. За да смаже градоветѣ, тя дебнеше момента, за да вдигне на кракъ устроенитѣ по селата бойни ядра и да ги тласне за сѣчь и грабежъ върху мирнитѣ граждани.

Тя не се задоволи само съ вътрешното разнебитване на държавата, но се опита и да скжса вѣковнитѣ връзки съ роднитѣ земи. Тя поиска да въздигне прѣдателството презъ войната въ култъ, като построи паметникъ на предателитѣ.

И когато България висеше надъ бездната и вече по градоветѣ се очакваха кървави Стокхолмски бани и Сици-

лийски вечеринки, доблестното българско войнство, запалено отъ високо родолюбие, реши да тури край на ужасния режимъ, и на 9 юни свободата отново огрѣ надъ отечеството...

Да се постигне нѣщо е доста трудно, обаче да се закрѣпи изискватъ се извънмѣрни усилия. Воененъ принципъ е: следъ завладѣването на неприятелската позиция, да се взематъ тутакси пълни мѣрки срещу възможенъ повратенъ ударъ. Наполеонъ отъ нищо друго не се боялъ, колкото отъ изпускането на благоприятния моментъ; а пъкъ народната поговорка казва: „кови желѣзото, докато е топло". Потресното впечатление отъ единъ неочакванъ ударъ, използувано своевременно, всѣкога донася решителни последици за цѣлата акция, когато пъкъ забавата само дава време на противника да се опомни и приготви. Гръмотевичниятъ 9 юний разби, пръсна и зашемети противницитѣ, обаче не ги повали окончателно. Изгубенитѣ за партийни преговори месеци имъ дадоха възможность да се съвзематъ и да почнатъ да се готвятъ за нова борба. Тъй че, опасността още съществуваше, и можеше да вземе голѣмъ размѣръ, ако ли въ постигнатия „Демократическия сговоръ" не завладѣеше съгласие и искренно единство, ако ли и тоя пѫть вземеха преднина хитруванията, разнитѣ домогвания за натъкмявания на своитѣ и зложелателството да се работи съ огледъ за по-скоро поемане властьта отъ нѣкоя съ стара фирма партия. Тогава неминуемо бихме пропаднали, щѣше да се тръгне пакъ по-отъпкания по-рано пѫть на партийни ежби, до ново изхабяване, за да се поеме повторно властьта отъ земледѣлцитѣ...

И уви, бѣдата бѣ скоро забравена: великата опасность която до скоро преживѣ отечеството, остана на заденъ планъ и, следъ преговоритѣ за сливане подъ общо знаме или само за федериране, се започнаха други преговори за участието на партиитѣ въ управителнитѣ тѣла на Сговора. А противника не спеше и вече искаше да използува несговора въ Демократическия сговоръ. Комуниститѣ, въ съдружие съ дружбашитѣ, вдигнаха знамето на бунта въ страната и малко остана да успеятъ въ северо-западнитѣ крайнини, ако ли и тоя пѫть доблестната ни войска, спомогната и отъ запасното воинство, не бѣ се отзовала на отечествения позивъ и не бѣ предприела смѣли действия срещу възстанницитѣ. България бѣ спасена отъ междуособицата и отъ външно имотелство.

Днесъ въ страната владѣе миръ и тя разполага съ законодателна власть, Народно Събрание, — следователно надеждата за пълно закрепяване, вѫтрешно и външно, е вече пълна. Дай Боже само съгласие и общность въ усилията на управницитѣ, една още по-пълна сплотеность въ Демократическия сговоръ и стълкването на партийнитѣ и часни домогвания за използуване на властьта.

Който има уши нека чуе; който има разсѫдъкъ нека разбере; комуто сърдцето тупа съ български пулсъ нека схване, че гробокопатели на отечеството сѫ всички ония, що въ общото дѣло даватъ преднина на партийнитѣ интереси, на личнитѣ амбиции за голѣмство!

Заключителна глава.

Мислимъ, че изложеното до тукъ, ако не напълно, все, пакъ достатъчно обрисува тъжната картина съ причинитѣ и обстоятелствата, които съвокупно донесоха печалния ни завършекъ въ Свѣтовната война. Ние се помъчихме да докажемъ, че катастрофата е права послѣдица: а) отъ политически грѣшки, повлѣкли и голѣми стратегически грѣшки, които изпуснаха сръбската армия отъ плѣнъ и наложиха спирането ни у гръцка граница; б) отъ двойствеността въ командуването, което внесе неразбранщина и пълна неприязненость въ отношенията на двѣтѣ страни; в) отъ узурпираното право: германското главно командуване да налага решенията си, повечето пжти егоистични, на българското главно командуване, и слабото реагиране отъ последното; г) отъ пълната наша неподготвеность въ бойно-материално, домакинско, продоволствено и политическо отношения, съвокупностьта на които ни постави въ пълна зависимость отъ германското командуване; д) отъ лошитѣ вжтрешни условия поради слабо администриране, неумело и порочно използуване средствата на страната, и манкиране съ духовната страна на дѣлото, която налагаше съгласуване на духовнитѣ и физически усилия, пълно единомислие и преданность отъ властвующи и невластвующи, отъ граждани и селини, за успѣха на дѣлото; едно забравяне на раздори и недоразумѣния, и отиване ржка за ржка къмъ щастливъ изходъ отъ войната, веднажъ бѣхме влезли въ нея.

Войната въ 1912 г. срещу турцитѣ, даже и онази въ 1913 год. срещу съюзницитѣ, бѣха ни направили доста самонадеяни, за да отидемъ все пакъ тъй неготови въ бой и презъ Свѣтовната война, да воюваме и тоя пжть само съ урата и съ силата на мишцитѣ на здравото българско семейство. Народи бѣха ставали срещу народи и, при очевидната продължителность на борбата, която щѣше да наложи милиярдни разходи, извънредни технически средства и огромни запаси за обдържането на армията и населението, ний, раз-

полагайки съ много малко, да не кажемъ съ нищо, влѣзохме въ войната и се поставихме въ безизходно положение, нито насамъ, нито нататакъ. И трѣбваше да очакваме благосклонното подаяние отъ силния съюзникъ, като поставимъ интереситѣ си въ пълна зависимость отъ съображенията на тоя съюзникъ, та да пренасяме тригодишнитѣ незгоди на отбраната, наложена поради своеобразното му разбиране на собственитѣ си интереси.

Началникъ на славната ни конница

Генералъ Колевъ,

на смѣлитѣ действия на когото се дължи половината отъ успѣха въ Добруджа.

И подъ мощния импулсъ на вродения у насъ устремъ за нападъ и разполагайки съ нишожни средства, ний марширахме самоувѣрено на западъ и на югъ, побѣждлавахме и мрѣхме съзнателно тамъ, докато най-послѣ, въ угода на съюзника, трѣбваше да се спремъ двѣ и половина години да гладуваме, да се окъсаме и обосѣемъ, като скитницитѣ на Коптското племе...

Ние маршировахме и съкрушително бихме и на северъ; ние съ малки сили се понесохме повторно и къмъ гръцката граница (I армия). гдето, обливани съ гранатенъ и миненъ валежъ отъ превъзходнитѣ неприятелски машини, цѣли четири месеца издържахме съглашенскитѣ напори. Тутраканската модерно въоржжена крепость ще съставлява на вѣчни времена високъ изразъ на българския нападателенъ устремъ, на чуденъ открытъ пристжпь, при който, само съ десеть старъ образецъ тежки топове, при развѣти знамена и съ непрекъснато търчане, вжтре въ 3—4 часа бѣ повалень фортовия поясъ. Сарсанларъ ще остане златенъ атестатъ за мощенъ контраударъ върху значително по-силенъ противникъ. Кочмаръ ще пребжде за всѣкога славна арена на вихровата атака на нашата конница върху цѣла вражеска бригада. И така нататъкъ се редятъ: първитѣ боеве при Дойранъ, Еникьой, по Мжгленско, въ завоя на Черна, по Червената стена и англо-гръцкото поражение по в. Джбъ, които всички сочатъ на голѣмата българска жилавость, на продължителната издръжливость, цѣли $2^1/_2$ год., срещу силнитѣ неприятелски напори, подъ ужасния барабаненъ огънь, а даже и при стрелба съ задушливи газове. А Каймакчаланъ (Борисовъ връхъ)? тоя шръкналъ възъ-Богъ 2300 м. Мжгленски великанъ, тоя новъ Шипченски Св. Никола, свидетель на чудна българска упоритость повъ 15-дневенъ плисъкъ на бомбовия и минент огънь? Нима, съ произлѣзлото по него, той саминъ не представлява великъ паметникъ на цѣла епопея? . . .

„При спомена за тебя, азъ цѣлъ треперя. Презъ облаци, кръвь и димъ, и днеска още виждамъ по тебя, блуждающа и плаха, сѣнката на Магдалина, на българската майка сѣнката виждамъ и до нея сѣнката на българския войнъ. Цѣлъ треперя при спомена за тебя, Каймакчаланъ, — свещена българска Голгота. . . по-силна отъ библейската Голгота! . . И вечерь, щомъ месецъ изгрѣе и сутриньта щомъ разлѣе мекитѣ си дипли, по самия връхъ Каймакчаланъ се долавя неговата сѣнка — сѣнката на българския войнъ, на мрътва стража застаналъ тамъ. Спокоенъ и гордъ, взорa му се губи нѣкжде на северъ, къмъ Прилѣпъ и Бабуна. И чака. . . чака насъ, живата стража на нашата родина, да спасимъ отъ поругания свещената паметь на нашитѣ герои, останали тамъ. . . на нашата Голгота! /

„Каймакчаланъ бушува. Два отчаяни врага сж се направили тамъ да се удавятъ въ собствената си кръвь.

Каймакчаланъ гори. Гжсти неприятелски маси, сърби, французи, гърци и арнаути, настжпватъ бѣсно. Защитницитѣ, 11 Сливенски полкъ и по едни дружина отъ 43, 46 и 56 полкове се топятъ — всѣка минута хвъркатъ въ въздуха човѣшки тѣла, изтръгнати изъ окопитѣ отъ бѣсната артилерийска и

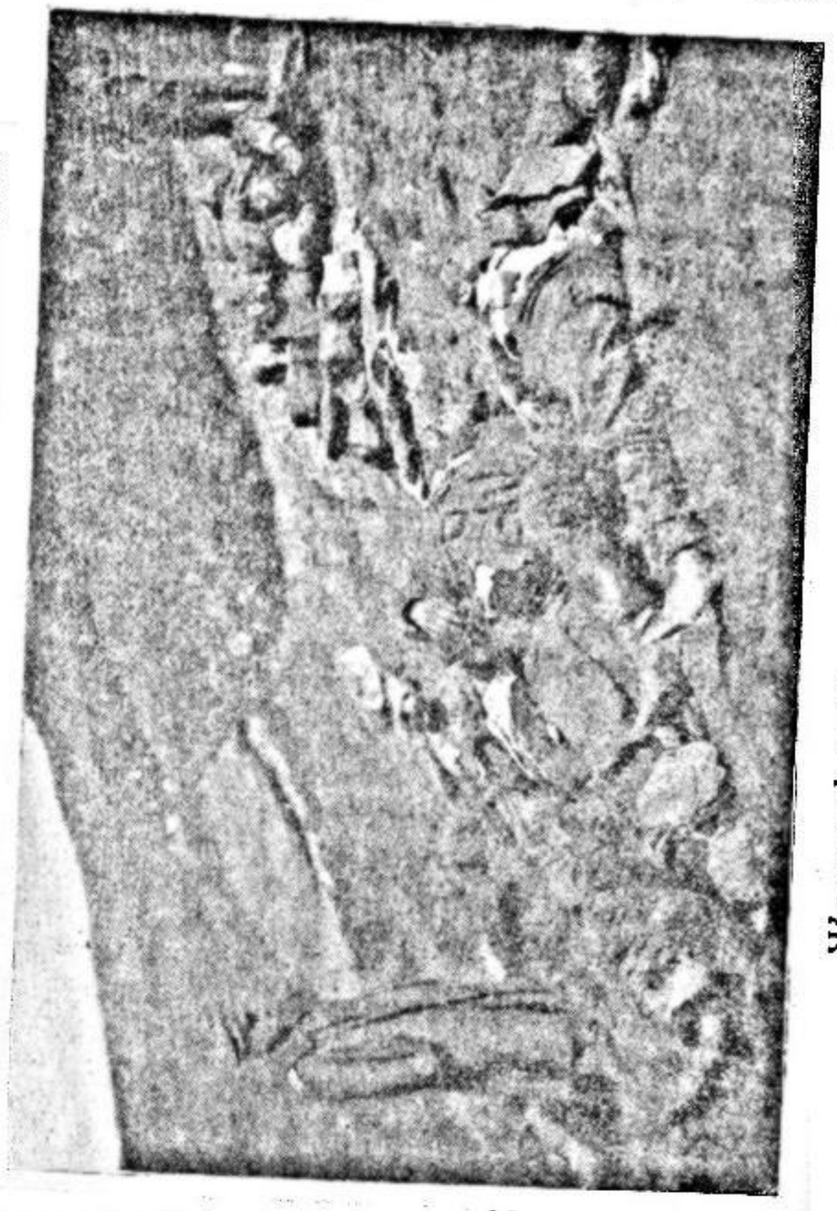

Страхотитѣ въ единъ жгълъ задъ самия връхъ Каймакчаланъ

Жертвитѣ следъ една минна атака.

минна стрелба. Повечето сж избити и разпокжсани; мнозина сж полудѣли; други глухонѣми и като сѣнки се движатъ надъ окопитѣ, безъ цель и смисълъ. Тукъ-тамъ само се чува наша пушка: въ една рота сж останали десетина, а въ друга само петь.

„Врагътъ приижда. Артилерията ни окончателно е сподавена; пушкитѣ или замързнали отъ студа или затикнати отъ силната стрелба или пъкъ сѫ безъ хора. Каймакчаланъ вече агонизира и още малко ще бѫде въ сръбски рѫцѣ. Ето

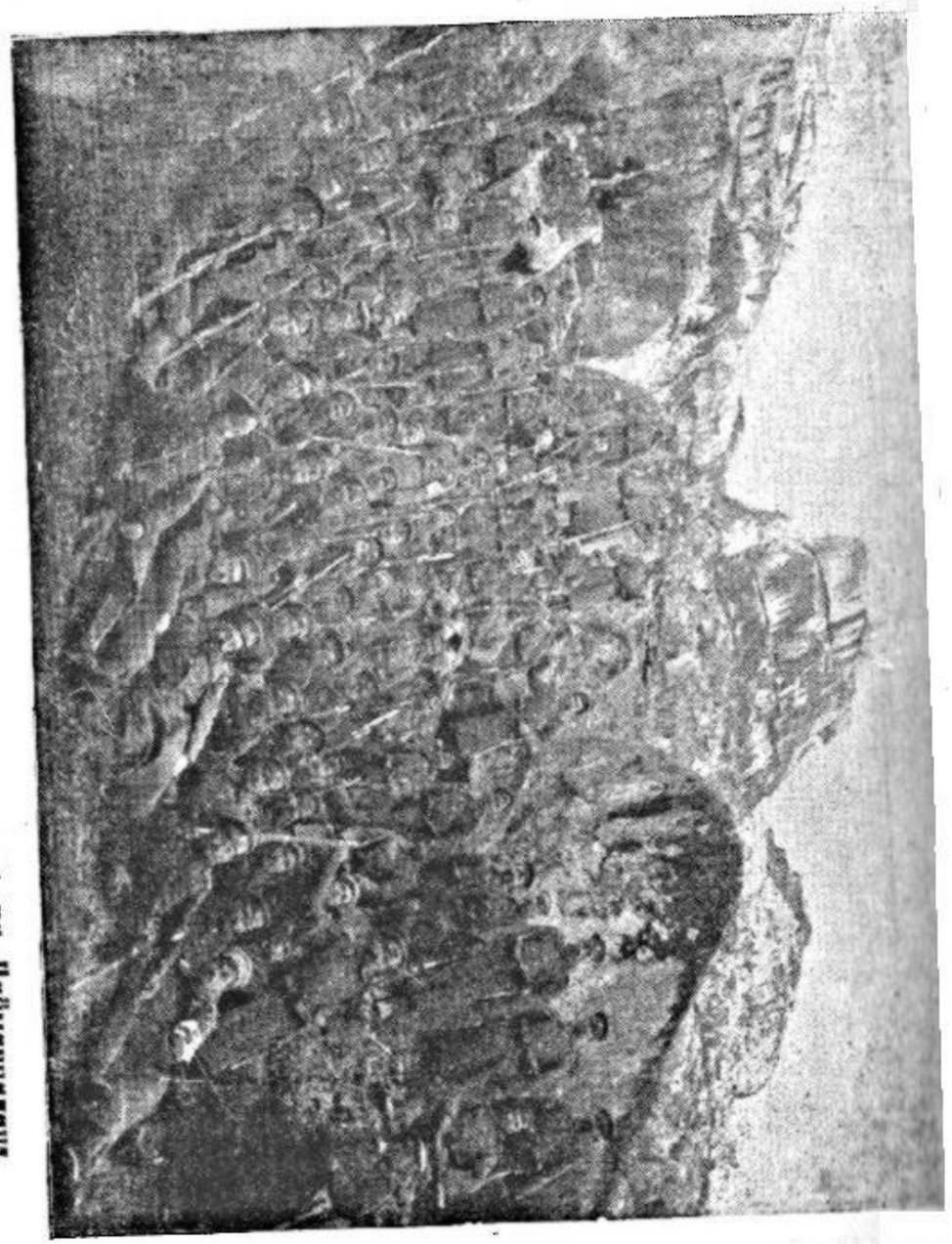

Остатъцитѣ на една Сливенска рота при напускането на Каймакчаланъ.

първитѣ имъ редове минаватъ първата телена мрежа. „Идатъ" извика нѣкой и става чудо. Ранени и засипани войници, агонизиращи, за моментъ се подигатъ, докопватъ пушкитѣ и стрѣлятъ съ последни сили. . . докато изтреператъ за после-

денъ пѫть и издъхнатъ. Врагътъ отново е повърнатъ назадъ и прикованъ къмъ земята.

„Десетъ деня следъ това Каймакчаланъ бѣ все още нашъ. Цели десетъ деня още живѣ Каймакчаланъ. Цели десеть деня

Началството на Каймакчаланъ: Полковникъ Богдановъ (последния общъ начальникъ). Полковникъ Поповъ А. (командиръ на I Балканска бригада). Полковникъ Христовъ (командиръ на 11 Сливенски полкъ). Майоръ Кирпиковъ (началн. щаба на бригадата). Капитанъ Сребровъ, Поручицитѣ Людскановъ, Никифоровъ, Мухтаровъ.

още мъртавцитѣ браняха съ духа си нашата Голгота. И умре крепостьта на десетия день, следъ като у нея всичко бѣ вече мрътво!"

Горнитѣ редовце, написани тъй жаровно при възпѣването на Каймакчаланъ (въ списанието: *Ученическа мисъль*), отъ неизвестенъ участникъ въ борбата по Мъгленско, подъ

псевдонимъ „Валентинъ", сж предостатъчни да обезсмъртятъ славната гробница на хиляди легнали тамъ неустрашимо български юнаци! . . . . . .

А не бѣ само тоя Каймакчиланъ, а десятки други се броятъ презъ последнитѣ войни; десятки други стремителни Шейновски атаки се насчитатъ по полетата въ Добруджа и Южна Тракия; освенъ Тутраканъ имаме още и Одринъ; освенъ Булаиръ — тригодишна отбрана и постоянно излагане подъ артилерийски и миненъ огънь по Македонския фронтъ.

Известно е, че моралния елементъ играе първенствующа роль въ войната. Бойния жаръ и стръвния тласъкъ за скопчване съ врага съставляватъ непреодолима сила за вражеско поваляване. Гранати, бомби, мини и пушечния и картеченъ дъждъ се борятъ съ тая духовна сила, която, постилайки терена съ жертви, все пакъ успева да наддѣлѣе съ остатъка отъ енергията си. Както въ старо време, тъй и следъ освобождението, ний всѣкога печелехме, щомъ воювахме съобразно силата на вжтрешната подбуда за нападъ, която съ вѣкове се е изразявала въ движения напредъ, въ устремъ за непременно поваляване на враговетѣ. Така бѣ въ първата ни война въ 1885 г., когато дружинитѣ, съ форсированъ маршъ отъ турската граница, довтасаха при Сливница и, ако за първи пжть въ бой, още съ пристигането си, се втурнаха за нападъ върху атакующитѣ сърби, принудиха ги да бѣгатъ и окончателно ги поразиха при Пиротъ. Така бѣ и презъ Балканската война въ 1912/913 г., когато съ настжпателни боеве гонихме турцитѣ и щѣхме окончателно да ги повалимъ, ако не бѣха колебанията и спиранията, които имъ дадоха възможность да се уредятъ на задни позиции. И разбира се, че щѣхме да биемъ враговетѣ и презъ 1913 г., ако всичкитѣ ни армии тръгняха за общъ нападъ, а не бѣха вкарвани постепенно, една следъ друга, въ бой. Така щеше да бжде и презъ Свѣтовната война, ако операцията на югъ въ 1915 г. не бѣ спрѣна у гръцката граница, съ което бѣ изпуснатъ случая да се подеме урагана, подобенъ на оня въ Добруджа, презъ 1916 г.

Както огъня, за да гори, има нужда отъ постоянно подклаждане, тъй и нападателния духъ има потребность отъ подгрѣване—посредствомъ интензивно отиване напредъ, което да донася възможно по-скори резултати. Всѣкаква забава

постепенно намалява бойния жаръ, а бездействието, особено подъ огъня, убива духътъ, поражда разколебание въ идейнностьта на войната и спомага за израстване на отрицателни качества у борцитѣ, — тъкмо както и стана при 2 годишното ни пасивно стояне на южния фронтъ. Следователно налагаше се да се отива въ темпъ съ народния темпераментъ, искащъ постоянна интензивность въ действията, непрестанни напади до окончателното поваляване на вразитѣ. Сангвиника българинъ не може да чака; той трѣбва да отива, колкото по-бързо толкова по-добре; да бие и да бие, и по-скоро да свърши войната; иначе той е загубенъ. Така е било въ старо време, така трѣбваше да бжде и сега, обаче ний направихме тъкмо обратното. Не само че отидохме противъ тая доказана съ вѣкове българска характерна особеность, но се подчинихме и на егоистичнитѣ съображения на съюзника за двегодишно бездействие на македонския фронтъ. Безъ да бѣхме гарантирани съ продоволствие и въобще за обдържане на войскитѣ, ний заседнахме за дълго въ окопитѣ и трѣбаше да гладуваме, да се окъсаме и обосѣемъ. Постоянно изложени подъ огъня на превъзходнитѣ по число и качества машини (летателни и хвърчащи) ежедневно трѣбваше да даваме жертви, и, макаръ че успѣвахме да отразяваме неприятелскитѣ удари, отъ день на день все повече бивахме угнетени отъ чувството на морално саморазбиване, отъ невъзможностьта да туримъ край на изтезанията съ една офансива, поради нежеланието на съюзника. Топоветѣ, гранатохвъргачкитѣ и минохвъргачкитѣ бѣха малко; гранатитѣ и бомбитѣ въ ограничено количество; неприятелскитѣ въздушни ескадри доминираха на бойното поле; германскитѣ чести постепенно си отиваха отъ македонския фронтъ; и у насъ все повече се загнездяше съмнението за щастливия завършекъ на войната.

Победенъ е всѣкога онзи, който предварително се чувствува победенъ; който при духовното си отпускане не вѣрва вече въ силата на вжтрешния си миръ, въ здравината на мускулитѣ на якото си естество, а се надѣва на снисходителностьта на противника. Лошиятъ край се виждаше вече добре; духовното разслабване на нашитѣ части бѣ всеизвестно, а пъкъ съглашенската надменность, вече правеше невъзможно сключването на износно примирие, следователно оставаше само едно: да се разсѣеше надеждата хубавитѣ отъ 14-тѣ точки на Уилсона, да се подготвимъ да посрещнемъ достой-

но удара на противника и съ победа да му наложимъ желаното отъ насъ примирие. или ако паднемъ, поне да паднехме съ честь. Свѣта длъжность бѣ на нашето военачалство да употреби най-крайни усилия за да се подигне духътъ, да се подтегнатъ частитѣ и да се настроятъ да биятъ противника, като единственъ начинъ, за да се тури край на войната съ сключване на сепаративенъ миръ. Застанало на подобно становище, то трѣбваше тутакси да свика подчиненитѣ началници (както правеше при посрещането на височайши гости), па ако трѣбваше и само да хукне по фронта, за да ги запознае съ решеното, да ги доведе до положение — съзнателно да възприематъ спасителното решение или категорически да имъ го наложи подъ страхъ на най-тежко наказание. На германцитѣ трѣбваше да се каже две и две четири: пълно подчинение на заповѣдьта на българското главно командуване. . . Кой български военноначалникъ би посмѣлъ да се противопостави на подобна категорическа заповѣдь или кой би се отнесалъ незаинтересовано къмъ привеждането ѝ въ изпълнение? Разбира се, че, подъ страха на страшната отговорность, никой, а всички биха се заели добросъвестно да подготвятъ морално и материално заповѣданото, да бждатъ готови съ частитѣ си за достойно посрещане на врага, даже и при рискъ да не се спечели победа. Въ опасния моментъ мждруванията сж нищо освенъ колебания; решителностьта да се бие или загине съставлява най-голѣмия шансъ за победа.

Това за жалость не стана и военачалството се задоволи съ пасивно оставяне подъ волята на противника. Главното ни командуване, разполагаще съ нишкитѣ за духовно раздвижване на фронта, просто ги остави непобутнати, съ което предъ голѣмата опасность, то се примири съ собствената си слабость, съ слабото духовно състояние на частитѣ. . . Наистина, три четвърти отъ войскитѣ, въ очакването на неприятелската офансива, сами се бѣха подигнали духомъ, обаче само толкова, колкото да стоятъ твърдо на позициитѣ, а ако ли тѣ бѣха предварително подготвени за единъ ударъ, тѣ щѣха да бждатъ въ състояние при първа, безразлично откждe, заповѣдь да предприематъ решителни действия, които да донесатъ едно изгодно примирие. Германското началство трѣбваше да се застави да действува или пъкъ тутакси да се отстрани, защото когато всичко се поставя на карта, комплиментитѣ и церемониитѣ сж излишни.

Главното командуване не се сети да подготви, нито пъкъ въ последния моментъ да заповѣда ударъ. Оправданието, че не сме разполагали съ достатъчно войски, даже да се отбраняваме, а колко повече да произведемъ ударъ, не издържатъ критика, понеже при подобни условия сжществува начинъ за борене: маневрирането за предварително съсредоточване на сили срещу заплашената посока, или, презъ време на боя — съ подкрепяване или съ флангови действия отъ съседнитѣ участъци. Въ надвечерието на пробива. разполагаше се съ резервъ около 15 дружини, който, вмѣсто да се държи пръснато, трѣбваше да се съсредоточи централно въ долината на р. Вардаръ. Съглашенлитѣ на 15, 16 и 17 септември почти бездействуваха срещу 4 Преславска и 302 дивизии, обаче тия части бѣха оставени зрителки на вражеския успѣхъ въ Мориховско.

Сжщо тъй и оправданията, че нищо не е можало да помогне за поправяне на положението следъ пробива, понеже изпратенитѣ подкрепления се пръскали и бѣгали, не служатъ освенъ да изтъкнатъ още повече предварителното бездействие на висшето началство, което, длъжно бѣ, съ извънредно строги мѣрки, да подигне духовното състояние на частитѣ, да урели действията съ резервитѣ, та да не се пращатъ по пакети, а да бждатъ подъ фактическо общо командуване, което предварително да може да изработи съображенията си и плана за действия. Отъ тамъ взетъ полкъ, отъ тамъ батарея, безъ уредено продоволствие и подвозване на бойни припаси, и при движение по разни пжтища, не може да донесе освенъ пръскане и безредие.

Да, имаше се възможность, при очевидността на извънредния неприятелски ударъ, да се вематъ извънредни мѣрки за неговото посрещане. Преди всичко, трѣбваше да се даде на всички да разбератъ, началници и подчинени, че щастливото излизане отъ войната всецѣло зависи отъ успѣшното отхвърляване на неприятелската офансива, та и последния войникъ, българския войникъ, който е тъй много схватливъ, като прецѣни предстоящата изгода, да порастне въ очитѣ си, да пригърне тоя начинъ на спасение и да се отдаде всецѣло на идеята за победа. Лошото по-раншно настроение, озлобяването и злопожеланието щѣха да бждатъ застжпени съ решението да се бие врагътъ. Съ ония тамъ въ планината, ако тѣ продължаваха да не се подаватъ на

обновяване, трѣбваше да се отиде до край, даже до нака-
зание на нѣкои началници.

Да, много можеше да се направи, обаче необходима бѣ
глава съ ясна представа за голѣмата опасность, способна да
подготви смели действия, да вземе най-крайни мѣрки за за-
силването на дисциплината и подигането на бойния духъ у
частитѣ, да постави всѣкого на поста — като отговор-
никъ за морала у подчиненитѣ, и най-после — единъ строго
установенъ начинъ за действие срещу предстоящия удар-
Щѣше да стане може би нужда да бждатъ застреляни нѣкои
слабодейници, обаче подема щѣше да бжде неминуемъ
и отечеството нѣмаше тъй зле да пострада. Потребна
бѣ инстанция, която да поеме отговорностьта и да отиде до
край, а такава за жалость липсваше. И смѣло заявяваме, че
българския войникъ, който естествено е склоненъ на послу-
шане, бѣ доведенъ въ нѣкои части до падане само поради
началническото нерадене, поради собствено падане на
цѣла серия началници, и, ако ли подобни командири бива
ха преследвани за бездействие, частитѣ имъ щѣха да се
изправятъ въ непродължително време. Защото съвсемъ не е
играчка да се застреля командира на ротата, която се е бун-
тувала; защото ужасно силно влияе разжалването на командира
на дружината за нарочито бездействие. Даже единственъ
подобенъ примеръ щѣше да предизвика мораленъ потресъ у
войницитѣ, за да не излагатъ своитѣ началници и сами да
избѣгватъ престѫпностьта, а пъкъ самитѣ началници щѣха да
почнатъ да действуватъ най-решително при проява на не-
подчинение и бунтъ. . .

Изречението: *спасването на рибата зависи отъ качест-
вото на сольта* особено се потвърди при командуването на ча-
ститѣ презъ Свѣтовната война. Гдето сольта бѣ здрава, осо-
ляването противостоеше на зловреднитѣ влияния; гдето
началството бѣ на мѣстото си, подчиненитѣ, и при най-лошитѣ
условия на облържане, на продължителностьта на войната,
на покварата въ тилътъ и на разочарованието въ съюзницитѣ,
никога не стигнаха до положение да престѫпятъ дългътъ си,
да излѣзатъ отъ началническо подчинение. И ако главното ни
заправило умѣеше предварително да разпорежда, можехме да
бждемъ изненадани при пробива отъ мощната проява на на-
падателенъ устремъ отъ частитѣ на 1 Софийска, 6 Бдинска,
Сборна, 4 Преславска, Планинска, 9 Плѣвенска, 11 Македон-

ска, 7 Рилска, 8 Тунджанска и 10 Бѣломорска дивизии, и отъ
конницата, които разбрали голѣмата опасность, сами се бѣха
вече достатъчно подтегнали.

Знаемъ, че гормитѣ редове нѣма да се понравятъ на
многобройнитѣ алтруисти, обаче за това именно ний ги под-
чертаваме още веднажъ, като изразяващи онова, което дей-
ствително можеше да донесе спасението въ опасния мо-
ментъ. Алтруизма е наложителенъ и въ военната служба,
обаче, когато бездействието заплашва сигурностьта на съсе-
дитѣ борци и може да повлияе за пропадането на цѣли пол-
кове, той непременно трѣбва да се застѫпя отъ безжалостно
отпасяне къмъ бездейницитѣ, които не скѫпятъ съ живота
на хиляди по-младши братя. Вмѣсто да проклинатъ сждбата
и да загиватъ хиляди, нека изтрепервать подъ залпана при-
сждата нѣкои недостойници за високитѣ постове. Трѣбваше
да бждатъ екзекутирани десятки, въ които непременно да
влезатъ и нѣкои етапни коменданти и интендантски чинове.

Знаемъ сѫщо, че самоувѣрено изказаното ни мнение за
възможно подигане на духа и за произвеждане на успешенъ кон-
тра ударъ, ще предизвика у много песимисти пълно отрицание на
възможностьта да се поправи положението предъ и следъ 15
септември. Обаче за това именно ний и тукъ пакъ настояваме
върху твърдението си. За честьта на българското войнство,
ние не можемъ да се съгласимъ съ подобенъ неоправданъ песи-
мизъмъ, който съставлява единъ видъ продължение на оня,
сѫществующъ тогава у интелигенцията и между гражданитѣ,
който тъй много повлия за подбиване на самоувереностьта на
фронта, у нѣкои. Ние заявяваме, че и при разколебанието,
българскитѣ офицери и войници не бѣха достигнали до поло-
жение да жертвуватъ отечеството, по което ше бждемъ под-
крепени, разбира се, не отъ теоретицитѣ, отъ намиращитѣ
се палечъ въ тилътъ, а отъ строевитѣ чинове, чувствували
тогава пулса на бойното настроение и страдали жестоко отъ
бездействието, като зрители на вражеския успехъ. Въобще
всѣкога въ тилътъ произлѣзлото се схваща въ много по-
черни краски отколкото действителното, още повече, дето
тамъ се намиратъ заамбицирани отъ предварителната си само-
увѣреность въ неуспеха на акцията или пъкъ поради остава-
нето имъ безучастни въ нея, лица.

Но какво можаха да направятъ началницитѣ при съво-
купностьта на крайнитѣ лоши условия на фронта? — ще ни

се противопостави отъ мнозина добрящи, искащи да извинятъ само съ лошитѣ условия произлѣзлата катастрофа. Разбира се, че нищо друго, освенъ самитѣ началници да не се подлавать на влиянието на тия лоши условия, да се заематъ интензивно за борба по запазване на бодростьта и високия духъ, да бждатъ въ положението на истински началници и, като пренасятъ сами търпеливо лишенията и трудноститѣ, да стоятъ на положението на истински баши за подкрепа на подчиненитѣ си; т. е. именно онова, което постепенно произлезе въ частитѣ останали презъ всичкото време въ пълно подчинение. Критиката на истинския воененъ нѣма да търси началническото оправдание въ извънредно лошитѣ условия, а, като ги признава напълно, ще иска да види до колко е била проявана командната борба при това лошо положение, ще иска да констатира реагирането на началницитѣ срещу злото, безъ което то е било оставено да се удвои и утрои. Тя ще иска да разбере защо висшитѣ военноначалници сж допуснали да се подлага тъй продължително на изпитания издръжливостьта на оставенитѣ две и половина години по Мориховскитѣ планини части, безъ да се е помислило за смѣняването имъ, поне за временно отдъхване. Тя нѣма да се задоволи съ оправдаването, че липсвали войски, понеже пристигналата отъ Добруджа 4 Преславска дивизия, вмѣсто да заеме опразненитѣ отъ германскитѣ части мѣста, можеше да бжде употрѣбена за целта; тя не би могла да разбере, какъ при подобни тежки условия на фронта, е било допуснато изтеглюването на германскитѣ части отъ Македония; защо е била тая скропулозность да не се спратъ германскитѣ дружини и батареи, да не се поиска категорически изпращането на германски подкрепления. Разбира се, че германското главно командуване щѣше да вдига шумъ и да иска и да настоява за връщането на своитѣ части, обаче, поради крайната нужда да се спаси отъ окончателно разложение цѣлия българска дивизия, нашето командуване трѣбваше да остане твърдо на решението си и да не допусне изтеглюването на съюзнитѣ войски. Действително, последното е изхождало отъ съображения да се помогне на главния фронтъ (френския), гдето действията имаха решающе значение, поради което е било принудено да отстжпва, обаче, следъ капитулацията на Русия, когато германцитѣ отдѣлиха значителни войски за окупирането ѝ, то трѣбваше вече да употреби крайни усилия и да се

добие, не само да се спре изтеглюването на германскитѣ части, но и да се изпратятъ необходимитѣ резерви.

Мислимъ, че предостатъчно наблѣгнахме върху пълната началническа отговорность за произлѣзлото, и, безъ да се повръщаме наново на тоя въпросъ, длъжни се считаме да се докоснемъ и до крайно долнопробната приценка, въ която отговорницитѣ търсятъ най-голѣмото си оправдание, а именно: за ниската морална стойность на нашия народъ. Подобна приценка не е нищо друго, освенъ чисто кощунство съ извънредницитѣ духовни, физически и материални усилия, съзнателно и покорно пренесени отъ народа въ продължение на непрекъснати петь години *). Рабски ли е тоя народъ, снабденъ съ добродетелитѣ на продължително патриархално сжществуване и съ залозитѣ на трезвеность, на любовь къмъ труда и земята, съ вѣрни практически схващания въ живота, съ стремежъ за добиване на реални резултати отъ съзнателно предприетото, отъ идейностьта на всѣка акция? Рабски ли е той, че следъ победоносната война 1912—1913 год. и произлѣзлитѣ не по негова вина неуспехи въ 1913 год., при които той изпържа до край, намѣри у себе си достатъчни сили да влезе и въ Световната война презъ 1915 г. и да запише славни дати въ историята, които ще останатъ дълго паметни за противницитѣ? Войницитѣ на тоя рабски народъ, почти сжщитѣ и въ тритѣ войни, не изпържаха ли, при най-лоши политически и отъ вжтрешно естество условия, последната война, като глапуваха и мръзнѣха, и, окжсани и обосели, три години останаха подъ огъня въ първата линия? Това ли сж тѣ синоветѣ на рабското племе? — Снемете шапки, г-да, и нека се преклонимъ предъ нашия народъ, що следъ петстотингодишно робство, вжтре въ 40 години политическо сжществуваме, се издигна бързо въ очитѣ на културнитѣ народи и прояви чудеса на самоотверженость за реализиране на вѣковнитѣ си идеали. Поклонъ дълбокъ предъ неизвестния български войнъ, търчалъ съ ура въ атакитѣ, спиралъ вражескитѣ напори и лѣлъ кърви по Добруджанскитѣ полета, по Дакийскитѣ равнища чакъ до р. Серетъ, по сръбскитѣ балкани, по скалиститѣ масиви въ Мжгленско, около Дойранъ, Битоля и Черна!

---

*) Презъ и 1914 г. ние не воювахме, обаче презъ това време войскитѣ, окупирали Гюмюрджинско, бѣха на бойни начала.

Предъ блѣскавия фаръ на възвишената идейность, предъ грандиозната проява на съзнателно самопожертвуване, предъ бликоветѣ на запазената презъ петвѣковно робство духовна мощь, на оная морална сила да се пренесатъ продължителнитѣ лишения и страдания презъ тритѣвойни да се носи не само кръвната повиность, но и всички материални тяжести, което достигна епогиялното си развитие: башата съ синоветѣ на фронта, а добитъкъ, стадата, колата, хранитѣ и пр. да бѫдатъ на разположение за издържане на войскитѣ; — предъ всичко това нека онемѣятъ злословящитѣ езици и гордость да обземе всѣки българинъ, че е членъ отъ подобенъ достоенъ народъ. Нека млъкнатъ особено прикосновенитѣ къмъ катастрофата; нека разбератъ и глумцитѣ, които обичатъ всѣко нѣщо да окачествяватъ отъ смѣшна гледна точка. Народа принесе огромни жертви; войската направи всичко възможно; оставаше само интелигенцията, която отдѣли пѫтя си отъ оня народа, ржководителитѣ, властницитѣ и разпоредителитѣ да умеяха да използуватъ хубавитѣ качества на тоя многолъганъ народъ.

Ето какво пише за нашия народъ италиянеца Франческо Нити, професоръ по финансови науки въ Неаполитанския университетъ и бившъ италиянски м-ръ-председатель, въ своята хубава книга: „Упадъка на Европа; пѫтища за възобновяването ѝ“:

„Имамъ голѣма вѣра, че България ще превъзмогне тежкото положение. Нейната раса е упорита, солидна, трудолюбива; нейната младежь има едновременно физическа и морална здравина. България запази повече отъ всѣкога живия пламъкъ на своето чувство; тя се стреми съ всички усилия отново бързо да се изправи. Една страна, която е противостояла на турското господство и която е съумѣла да запази целостьта на расата си, езика, религията; една страна, която има почти тринадесеть вѣка история; една раса, която живѣе върху почвата, отъ където тръгнаха (излѣзоха) най-победоноснитѣ войски, нѣма да се остави да бѫде сломѣна отъ затрудненията. . . . България нѣма отъ какво да се страхува, ако се държи сплотено (N. B. за г-да земледѣлцитѣ и комуниститѣ. Авг.), *бѫдещето ѝ нѣма да избѣгне. Нейнитѣ жители, даже преди да бѫдатъ добри войници, сѫ добри работници, добродушни, невзискателни, трудолюбиви. Всѣки народъ въ историята си преживѣва моменти на скрѫбь и тѫга; нуно е да ги превъзмогне съ куражъ. . .*

Уважаемия професоръ по-нататъкъ алузира като казва: „*Азъ написахъ тая книга, по единъ страненъ случай, въ осамотената си вила въ Акуафреда, срещу една висока планина, която се нарича планина България, защото нейнитѣ подножия, въ продължение на вѣкове, сѫ били населени отъ една колония, българи. Старитѣ българи днесъ сѫ изгубили голѣма часть отъ националнитѣ си характерности, но още съхраняватъ нѣкои традиционни форми, които напомнятъ стария имъ произходъ.*

Когато се съзорява, прѣди да почна да работя, азъ излизамъ на балкона и често виждамъ планината България покрита съ облаци. Но по-после изгрѣва слънцето, хубавото пладнешко слънце, и планината България цѣла се превръща въ единъ праздникъ отъ светлина.

Днесъ тежкитѣ облаци на несправедливия миръ тежатъ върху България, но нека тя бѫде вѣрующа и трудолюбива, нека се старае съ усилия и трудъ да се възобнови. И за нея най-сетнѣ ще да дойде хубавия слънчевъ день“.*)

Ето каква хубава приценка прави почитаемия професоръ за народа ни и какви свѣтли надежди и поуки той ни дава за да се опознаемъ и да се заловимъ самоуверено за ползотворна дейность, за трудъ и сплотено държане. . .

Днесъ следъ катастрофата, когато вече е настѫпило обновление и се работи за заздравяването на вѫтрешното и външно положение на страната, при една планомѣрна и разумна борба зе надвиване на тежкитѣ клаузи на Ньойския договоръ, тъкмо е времето да съзнаемъ проявенитѣ до сега грѣшки, като водители и разпоредители съ тоя народъ, и да се заловимъ съзнателно за полезна дейность, съ девиза: „*България надъ всичко*“, предъ който трѣбва да замлъкнатъ партийнитѣ ежби и домогвания, и да се даде нова насока на обществения животъ. Народа най-вече сега има нужда отъ родолюбиви и доблестни водачи, които да го опазватъ и предпазватъ отъ съблазни, които да го насочватъ въ правия пѫть къмъ прогреса, които да му гарантиратъ свободата, конституционнитѣ права и частното благосъстояние. Веднажъ за

*) Книгата е преведена отъ г. Ненчо Илиевъ презъ 1923 г. и напълно заслужава да бѫде прочетена отъ всѣкой българинъ.

всѣкога трѣбва да се изостави навика — да се гледа на селянитѣ, като на просташка маса, която може да се залъгва съ обещания, само и само да се печелятъ гласове за болшинство въ камарата; като на маса, която е позволено да се заблуждава за да бѫде послушно орѫдие въ ржцетѣ на партиинитѣ лидери. Време е вече да се разбере, че тая маса има собственъ духовенъ миръ и че именно чрезъ него трѣбва да се действува за истинска демокрация, за вѣрно засилване на обществения и държавенъ строй. Трѣбва да се разбере, че солидностьта на държавата и засилването на икономическото благосъстояние не зависи само отъ градоветѣ, а и отъ хилядонитѣ и хилядни села — тия стълпове на общественното домакинство и благосъстояние, въ които трѣбва да се организирагъ здрави ядра отъ разбрани и до фанатизъмъ родолюбиви българи. Необходимо е едно сцепление съ тѣхъ, та да се спечели довѣрието на населението и то да бѫде поведено въ задължения, тъй че само да се предпазва отъ въздействието на безотечественицитѣ, отъ погубната пропаганда, която последнитѣ проповѣдатъ за антигонизъмъ между селяни и граждани, за междуособици и бунтове.

Днесъ, когато, поради произлѣзлата въ септемврѝ месецъ междуособица, заблуденитѣ сж вече засѣгнати отъ дадената амнистия, предстои на буржуазнитѣ водители да влѣзатъ въ тѣсенъ контактъ съ селата, да имъ въздействуватъ духовно и да ги привлекатъ за съвмѣстна полезна дейность за благото на отечеството, за събственното имъ благо. Защото досегашнитѣ похвати на отношения сж вече устарѣли и не отговарятъ на обществения духовенъ битъ. За да настжпи пълно умиротворение въ обществото трѣбва да се тури кръстъ и на произлѣзлото презъ войната, да се суспендиратъ всички отъ дружбашко време противоконституционни закони, и, понеже бѣха амнистирани и предателитѣ на бойното поле да се помисли и за нещастницитѣ*), особено за ония отъ либералния кабинетъ които вече съ години сж лишени отъ свобода, като вулгарни престжпници, още повече, че между тѣхъ се намиратъ лица попаднали подъ сждебна отговорность поради криво схва-

*) По чл. 4 бѣха осждени и много почти невинни, когато други пъкъ много виновни избѣгаха преследването; тъй че необходима е ревизия на всичкитѣ дѣла по тоя членъ.

щане на политическата обстановка. Миръ на васъ, волни и неволни грешници! — Днесъ отечеството преживѣва още по тежки времена; нека всички се явимъ въ негова услуга и да поведемъ съзнателна борба срещу новата опасность, срещу враговетѣ, що сеятъ плевели, за да женатъ бури, и злорадствуватъ прѣдъ гроба на България. който усърдно копаятъ.....

Паднаха Централнитѣ сили главно поради германското обаяние въ силата на своята мощь, която накара съюзника да бѫде извънмѣрно самонадеянъ съ визова почти на цѣлъ свѣтъ за воюване. Следъ неуспеха при Марна и намѣсата на Италия, германцитѣ съ подводната война предизвикаха и намѣсата на Америка, което коренно вече промѣни положението не само на западния фронтъ, но и по моретата — до една пълна блокада на брѣговетѣ, която лиши Германия отъ средства за водение войната и причини тежки лишения на населението ѝ. Следъ окончателното поражение на Русия, вмѣсто да сключи миръ при много износни условия съ последнята, като съ съюзница, и всичкитѣ си войски да насочи срещу Франция, Германия създаде Брестъ-Литовския договоръ и отдели голѣма армия съ окупационно назначение и да събира богатата плячка въ обширнитѣ руски крайнини. Освенъ това, съ своеобразнитѣ си политически схващания, тя спрѣ българската армия да не свърши войната още въ края на 1915 г. (съ незаемането на Солунъ), да не се съсредоточи въ България и да не застави Ромъния да мине на страната на Централния съюзъ. Безъ тия крупни грѣшки, Германия можеше да остане победителка и да наложи износенъ за Съюза миренъ договоръ . . .

Централнитѣ сили паднаха, паднахме съ тѣхъ и ние, при което победителя, Съглашението, при пълно отрицание на прокламиранитѣ, презъ опасностьта отъ войната, принципи, утрупа победенитѣ съ несправедливости и тежки договорни клаузи. Германия, изтощена, изгладнѣла, поради морската блокада, нѣмаща вече средства за понататъшна съпротива, при духовни сили много отслабнали отъ хубавитѣ 14 Уилсонови точки, обещаващи самоопредѣление на народитѣ, безъ териториални загуби, поиска миръ.

Американския президентъ министръ Вилсонъ говореше не отъ себе си, не отъ името на своята държава. а отъ цѣлото Съглашение, като поети задължения предъ цѣлия свѣтъ, и никой не се съмняваше, че тия тържествени обещания могатъ тъй скоро и напълно да се забравятъ, да се престжпатъ. Версалския

договоръ съ договорчетата: Сентъ-Жерменския, Трианонския, Севърския и Ниойския, изведнажъ се явиха израстнали стра-шилища за да погълнатъ сжществуването на победенитѣ, макаръ, че тържественитѣ манифестирания на Уилсона и тържественитѣ задължения на Съглащението да обещаваха справедливъ миръ и равно третиране на победители и побе-дени. Това бѣ потресающа изненада за поддалитѣ се на пред-варителнитѣ обещания народи, които резонно казваха: защо да се боримъ, ако и безъ туй можемъ да сключимъ добъръ миръ. Тая грозна измама, трѣбва да се признае, не моша тъй силно да повлияе върху българскитѣ умове, при всичко, че, като не обявили война на Америка, ний имахме най-голѣмото право да се надѣваме за снисходително третиране. Българина, подозрителенъ по традиция отъ робството, не се поддаде на тая примамка и тя послужи само за самооправдание на пре-стжпницитѣ въ предателската имъ ролъ. Ефекта отъ нея скоро заглъхна; остана само умората, голѣмитѣ лишения на фронта и въ страната, разочарованията поради нелоялностьта на съюзницитѣ, озлоблението отъ безредицата и корупциите въ тила. които наложително искаха по-скорошенъ миръ, обаче почетенъ миръ и безъ особени загуби.

Характеризиратъ ни другитѣ, *че ние, българитѣ, сме отивали съ кола за зайци*, а веднажъ е така, ний не можахме да оставимъ колата и да се върнемъ съ праздни ржце . . .

Блазе на онъ народъ, който ако и победенъ, вижда въ нещастията си психологически етапъ за духовно изправление, който търси въ тѣхъ очистването отъ по-раншнитѣ си пороци и недъзи, иска да подготви здрава почва за заставание на нея съ здрави крака. Той, въ своето смирение и стремежъ за обновление, се намира на правия пътъ къмъ морално, ико-номическо и политическо повдигане.

Поукитѣ за една армия, извлечени отъ грозно произ-лѣзлото, оня горчивъ урокъ отъ допуснатото отечествено про-падане, записани съ кървави букви въ българското сжщест-во, нѣма да престанатъ да вопиятъ за духовно прераждане въ новото поколение, за мораленъ подемъ до фанатическо служене на скъпото отечество. Българскитѣ офицери и войници, видѣли съ очитѣ си произлязлото нещастие и страдали тъй много поради наложеното имъ бездействие срещу вражеския успѣхъ, докато бждатъ живи ще имя тежко да се окайватъ, да проклинатъ виновницитѣ и нѣма да

престанатъ да набиратъ въ душата си запасъ отъ енергия за достойно отстояване при подобни случаи. Тѣ ще иматъ да раз-казватъ на деца и внуци, какъ бащитѣ и дѣдитѣ имъ едва не влѣзоха въ Цариградъ, какъ прегазиха планини и долини на западъ, чакъ до Адриатика; какъ бързо тѣ се узоваха у Долни Дунавъ; какъ, следъ като биха враговетѣ, бѣха спрѣни у гръцката граница за тригодишна бездейность и продължително гладуване и страдане, и най-после загубиха тамъ войната.

И ще да се разтупкватъ младенческитѣ сърдца при ху-бавитѣ разкази и очитѣ имъ ще заплуватъ въ сълзи при на-рисуваната картина на произлѣзлия погромъ. Младежьта вся-кога е податлива на възвишенитѣ чувствувания и на онова парливо желание — да се покаже по-доблестна отъ бащитѣ си. Тя не ще може да разбере какъ е било възможно, следъ проявата на толкова доблесть, да се стигне до подобно па-дане; тя не ще може да оправдае виновницитѣ, и, въ строгата си присжда, ще ги заклейми съ названието: *негодници!*

За да не бждемъ криво разбрани, ще кажемъ, че гор-ното не се касае само до възраждането на военната мощь, а и за общото морално обновление, което ще даде доб-лестни граждани, патриоти български синове, съзнателни труженици за културно и економическо повдигане на народа, за онова духсвно сцепление между синоветѣ на хубавата ни земя, безкрайно готови да жертвуватъ частни интереси, ам-биции и партийни желания за властвуване, предъ обществен-ното благо. Само просветения и родолюбивъ гражданинъ може да бжде доблестенъ защитникъ на отечеството срещу външни врагове; само истинския българинъ не би се спрѣлъ да стжпче въ краката си партийнитѣ интереси и частнитѣ амбиции за голѣмство, които тъй много допринесоха за новото ни не-щастие и на които тъй много се дължи и пропадането на II-то българско царство . . . Действително сега нѣмаме едновре-мешнитѣ боляри, обаче все още имаме партийни шефства, забравяши се въ домогванията си къмъ властьта, непременно подъ тѣхното първенство. Това именно болнаво желание за първенствующа роль въ управлението на държавата, прилично точно на онова на болярите и на привилигированото духо-венство презъ II-то българско царство, ако не се премахне ще съставлява и за напредъ най-голѣма опасность къмъ дър-жавна провала.

Ние нѣмаме днесъ и богомили, адамити, истихати и разни религиозни секганти, обаче имаме много заблудени земледѣлци и отчаяни комунисти, които сж по-опасни съ стремежа си за разнебитваніе на държавата, за пропаданието на отечеството.

Нека това добре се разбере отъ младежьта при озрѣването й въ пжтя на живота; нека особено много се запомни отъ интелигенцията за борба срещу тая обществена опасность. Нека сжщо не се забравя и отъ всички онія, които, презъ 40-годишното ни политическо сжществуване, водяха отечественитѣ сждбини и вземаха живо участие въ вжтрѣшното устройство на страната. Опитностьта и реномето на единъ политически и общественъ деецъ не извиняватъ тенденциитѣ му за династическа несмѣняваность. Времето иска своето, а пъкъ истинско заслужения деецъ всѣкога избѣгва да се налага, а гледа да способствувв на новитѣ дейци или чака момента да бжде повиканъ да принесе полза съ опитностьта и знанието си. т. е. той вече не е робъ на амбиции, а озрѣлъ родолюбицъ, готовъ да се притече на помощь за общото благо.*)

Български гражданино, безъ разлика на градски и селски произходъ, обичай горещо отечеството, блаженната майка земя, въ която си се родилъ и те храни, и въ недрата на която ще легнешъ редомъ съ дедитѣ и прадедитѣ си. Скжпи за отечественната свобода, която е свобода и на децата ти, на редица идни български поколения, на скжпото ни българско племе И, при най-лошото вжтрѣшно положение, бжди коравъ въ българскитѣ си чувства, като не забравяшъ, че все пакъ то е хиляди пжти по-добро отколкото най-хубавото, което би съдало паданего подъ чуждо иго, — онова заробване на децата и внуцитѣ ни, имаше право и те да се радватъ на настоящата свобода.

А вие заблудени братя, ратници на комуната у насъ, форсиращи обстоятелствата за събаряне на обществения и държавенъ строй, нима не виждате, че тикате отечеството въ бездната, а слѣдователно и децата си да станатъ роби на нѣкого, още по-страшно отъ турското, иго? — Възможно е да настжпи нѣкога времето на общо побратимяване на народитѣ, обаче сега, когато империализма ни обкржжава, престжпно е

*) Тъй както направиха вече нѣкои отъ по-старитѣ дейци.

да се действува съ разрушителни средства за събаряние сжществующия редъ, което неменуемо ще бжде използувано за осжществяването на империалистическитѣ стремежи на враговетѣ. Свестете се прочее и поведете легална борба посредствомъ еволюционна дейность, която, стремяйки се да достига своитѣ принципи, бѣга като отъ чума отъ всичко онова, което може да донесе катакализъмъ въ страната, да предизвика, на радость на враговетѣ, пълна анархия въ отечеството. Бждете прочее преди всичко българи, както вашитѣ съмишленици преди всичко сж французи, германци, и пр., но не и като рускитѣ болшевици, които нѣматъ у себе си нищо руско.

Вие землѣделци, които можете да бждете най-яката упора на солидностьта и благосъстоянието въ страната, изтръгнете отъ програмата си зломишлеността за създаване новъ държавенъ и общественъ строй, посредствомъ насилието, като разсипите градското население и заможната класа, и въздигните въ система на управление селската диктатура. Гибельта на отечеството преди всичко ще заплаши най-напредъ вашето благосъстояние, вашето хубаво домакинство!

Доблестни български воини, настоящи и бждащи стойте бодро на поста си, готови да защитите отечеството отъ пропадане, което ще бжде пропадане и на собственото ви стопанство и на бжднината на вашитѣ малки братя, на синоветѣ ви, на мъничкитѣ ваши дечица и внучета!

Пояснителна записка

За по-стегнато изложение на събитията и обстоятелствата ние избѣгвахме да се впускаме въ подробности, поради което приключвайки книгата си, намираме за нужно да споменемъ за нѣкой отъ тѣхъ; тъй напримеръ:

I. Съглашенската офансива по южния фронтъ, завършена съ пробива на Добро-поле, по идейность и политическа подготовка се дължи на френския командующъ генералъ Гьйомъ. Прицѣнилъ правилно положението и сваналъ вѣрно духовнитѣ условия при които се намирали съглашенскитѣ и български войски, той замислилъ и успѣлъ да убѣди френзкото и английско главни командувания и правителства за предприемане на офансивата, като се отпуснатъ за нея достатъчни средства. Генералъ Д'Епере се явява въ случая само енергиченъ изпълнитель на дадената му директива, споредъ неприятелското разположение и особенитѣ условия на бойното поле. Знающъ добре ниския мораленъ уровенъ на българскитѣ части въ Мориковско, (отъ Добро-поле до в. Петерникъ), еднолинейното и издадено тамъ бойно разположение, заето съ малко части и безъ резерви отзадъ, той бѣ избралъ за удара именно тоя участъкъ, презъ който води важната стратегическа посока по билото: Добро-поле — Г. Козякъ — Кучкинъ Камакъ — Триборъ за Вардарската долина. За цѣлта той насочи срѣщу фронта отъ с. Стравина до в. Соколъ I сръбска армия (участъка на 2 Тракийска дивизия); две френски дивизии и II сръбска армия върху позициитѣ на I Тунджанска и 2 Балканска бригади т. е. *срѣщу най-важния участъкъ той назначи цѣли 5 дивизии.*

II. Ние пропустнахме да се противопоставимъ на мнението, което бѣ си пробило пжть у насъ, че германското главно командувание, изпаднало само въ тежко положение на западния фронтъ и поради лошитѣ социални условия въ самата Германия, било търсело изходъ съ нашето поражение за предлагание на миръ т. е. че ни оставило да бждемъ бити и да понесемъ всичката морална отговорность за общия печаленъ завършекъ. Подобно мнение се явява крайно абсурдно и, ако ли г-лъ Лудендорфъ, следъ катастрофата, проявява голѣмо желание да ни обвини, това е нищо повече освенъ обикновено обвинение между два фалирали съдружници. По-добре казано, иска му се да потули сжществующето тогава смущение въ германската главна квартира, онова объркване на съображенията, пълния импасъ въ цѣлесъобразнитѣ разпоредби: какво да се направи, кжде по-напредъ да се помогне и съ какво, макаръ че тя имаше още достатъчно войски въ Русия.

III. Извънредното тежко положение на 3 Балканска дивизия, както видѣхме, се дължи преди всичко на трудно достжпния и високъ теренъ на участъка; страданията на хората ѝ — на мжчния подвозъ и на продължителнитѣ лоши климатически условия по тия планини. Така е, обаче при все това голѣма часть отъ вината не може да не се отдаде и на слабата разпоредителность на органитѣ, на онова точно придържание у функциитѣ, споредъ сжществуващитѣ законоположения. Дивизионното интенданство повече е чакало да му се отпуска отъ по-горе и вече тогава да раздава, безъ сериозно да се заеме поне за снабдяване съ достатъчно варива и мазнини, съ конци и парцали за кърпене облеклото, за поправяне на обущата. и пр. То е предоставяло на самитѣ полкове да се обзавеждатъ домакински, съ което е липсувало общо ржководство. Когато 1, 6, 9 и други дивизии бѣха простнали тиловитѣ си райони далечъ, чакъ въ Албания и южна Сърбии, и бѣха заели разни чифлици и купуваха и отглеждаха стада и добитъци, заготвяха сирене и кашкавалъ, а нѣкои отъ тѣхъ бѣха изпратили хора чакъ въ Германия да купуватъ необходимитѣ предмети, което извънредно спомогна на удовлетворителното обдържане на войскитѣ, просто необяснимо се явява — какъ тъй е било възможно подобно падание на домакинската съобразителность у интенданството на 3 дивизия. По тоя въпросъ ето какво казва командующия 16 артилерийски полкъ полковникъ Сарайдаровъ: „Интенданствата, които въобще не се проявиха презъ миналитѣ войни, презъ последнята станаха опасенъ елементъ. Нашето дивизионно интенданство пишеше, пишеше, съставяше ведомости, наредби и даваше указания, като документъ за проявена загриженость, обаче неохотно даваше, съвсемъ малко отпускаше. Чакаше всичко отгоре и когато настойчиво му се поискваше, простичко отговаряше: *когато ни отпуснатъ и вамъ ще се даде*".

I Софийска дивизия пристигна две години по-кжсно на южния фронтъ, обаче началството и съобразителното интендантство тутакси използуваха мѣстнитѣ средства за да се обезпечи за случай на неподвозъ отъ тилътъ. 4 Преславска дивизия стигне въ Македония най-късно (къмъ началото на 1918 год.), обаче и въ нея тутакси бѣха взети мѣрки за обезпечение на хлѣба и фуража. . . ,

IV. Сравнейки тежкото положение на частитѣ въ Моринховско презъ зимата на 1916 и 1917 год., които се бѣха отразявали много вредно върху здравието и морала въ частитѣ (имало 50% заболѣли войници, а пъкъ добитъка билъ много измършавялъ или измрѣлъ), съ онова по-сносно положение въ което ги свари пробива на 15 септемврий (споредъ анкетата на генералъ Кутинчева: съ достатъчни шосейни пжтища, съ въздушна желѣзница; при прехрана, презъ последнитѣ нѣколко месеца, задоволителна; при хлѣбъ подобренъ, ако и недостатъченъ; при недостатъчни мазнини и варива, замѣнявани съ зеленчукъ отъ полковитѣ гранини; при единъ криво лѣво кърпежъ на облѣклото въ полковитѣ шивачници, се вижда, че намаленитѣ съ това домакински минуси не сж можали да играятъ презъ лѣтото първенствующа ролъ за окончателното падане на духа, за явнитѣ прояви на неподчинение, за израстванието на зложеланието — да се тури възможно по-скоро край на войната, Тукъ личи повече пагубното влияние на престжпнитѣ агитации и подстрекателства, достигащи откъмъ тилътъ до фронта, тая предателска дейность за да се разложатъ Мориховскитѣ защитници.та да не могатъ да се противопоставятъ срещу възможенъ неприятелски ударъ. Веднажъ достигнали това, на престжпницитѣ не оставало друго, освенъ да съобщатъ на врага за успѣха си и да го подканятъ за произвеждание на удара. . .

V. Наистина всичко зависи отъ сольта и тамъ, гдѣто тя бѣ здрава, смърдливитѣ мухи бързо отлетяваха, обаче все пакъ много значеше и самия материялъ, върху който тѣ нападаха. I Софийска, 7 Рилска, 6 Блинска, 8 Тунджанска, 9 Плевенска 2 Тракийска и 4 Преславска Планинска и Македонска дивизии се указаха издържливи и се биха добрѣ до деня на примирието (послѣдната дивизия бѣ се разслабила напослеъкъ поради изгубванието на Добруджа). 3 Балканска дивизия, издържала двегодишнитѣ неприятелски напори отъ Мжгленско и взела съ едната си бригада най-живо участие въ славната отбрана на Каймакчаланъ, както видѣхме, поради крайно разколебавание, не можа да се противопостави сруща пробива на Добро-поле и даде начало на катастрофата. Известния още отъ Балканската война съ храбростьта си 29 Ямболски полкъ, безразсждно юначния 32 Загорски полкъ, който презъ Съюзната война, цѣли три дена остояваше Кукушката, позиция срещу 6 гръцки дивизии, се оказаха при пробива крайно неиздържливи . . . Печалното бѣ, че начело на боевата 3-а Балканска дивизия стоеше единъ изпитанъ презъ миналитѣ войни началникъ, бригадния командиръ на 29 и 32 полкове, който три дена командуваше най-успѣшно при Кукушъ срещу $^3/_4$ отъ гръцката армия и нанеси тежки вражески поражения, който бѣ приследвалъ сръбското отстжпване къмъ Албания и успя да вземе голѣмо число пленници, който при най-неизгодно положение се държа съ дивизията си цель три години въ Мориховско; генерала, който за отличие бѣ произведенъ въ чинъ генералъ-лейтенантъ и награденъ съ ордена за храбрость II ст. Вижда се, че умората и продължителнитѣ напрежения бѣха вече сломили духовната мощь и здравието на генералъ Рибарова, и той не е билъ повече въ състояние да проявява ефикасна дейность въ командуването горе въ планината. За да не подбива реномето си, да скрива собствената си слабость, той е билъ принуденъ по-малко да се оплаква, да представлява всичко хубаво. Съ една дума, той се е чувствувалъ вече физически и доховно изморенъ и, за да не се поставя въ трудното положение да иска самъ уволнението си, което е можало да се зачита като дезертирание отъ поста, е билъ принуденъ да продължава трудното служение, — слѣдователно началството, тъй много скжпяще съ него*), трѣбваше да узнае своевремено служебния му импасъ и да прати на мѣстото му нѣкой здравъ и съ непокътната енергия замѣстникъ. Човѣка дава само онова, което действително може да даде; годинитѣ искатъ своето; напреженията всѣкога иматъ предѣлъ; изхабената психика никога вече не се поправя.

VI. Падналия обикновено е и виновенъ, Днесъ стрелитѣ сж отправени главно, срещу либералното правителство и висшето военачалство, които, при многото грѣшки, иматъ и най-голѣмата — *че изгубиха войната.* Иначе, при една побѣда,

*) Той не бѣ смѣненъ, даже когато щаба на групата Шолцъ бѣ поискалъ това.

даже ако ли бѣдяхме тежко обвързани отъ германцитѣ, все пакъ, тия умразни виновници щѣха да бѫдатъ хвалени като български спасители. Царь Фердинандъ шеше да застане редомъ съ славнитѣ български царе; генералъ Жековъ щеше да мине за талантливъ полководецъ, а д-ръ Радославовъ — за първоразрядень дипломатъ извършилъ народното обединение. Не искаме да оневинявяме, а казваме истината: че много отъ тогавашнитѣ и днешни хулители щеха да бѫдатъ първитѣ, които биха се помѫчили да се покажатъ по-раншни съчувственици на правителствената политика и единъ видъ участници въ достигнатия успѣхъ. Даже и земледѣлцитѣ, които, работейки презъ войната подземно, но не бѣха изгорили корабитѣ си за възможни рейсове въ правителственитѣ води, и тѣ щеха да бѫдатъ примирителни, даже до възможно съучастие въ единъ коалиционенъ кабинетъ. — Така бива то обикновено, и критикувайки дѣлата на тогавашното правителство, необходимо е да се прави разлика между извършеното поради погрешна идейность и стореното за лични облаги и користолюбие. Какво ли не се слушаше за богатитѣ облаги дадени отъ германцитѣ, за крупни злоупотребления съ използуване на служебното положение, за ограбване на тютюневитѣ придобивки и пр., а между това държавния сѫдъ не установи подобни неща въ дѣлата на либералнитѣ министри и призна за виновни въ туй отношение само двама. Следователно, докато не бѫдатъ доказани подобни прѣстѫпления не бива да се клеймятъ осѫдѣнитѣ само по слухъ. Ще бѫдемъ кратки, като кажемъ, че причинитѣ за произлѣзлото презъ войната трѣбва да се търсятъ преди всичко въ българския манталитетъ, който се указа много слабъ съ оня на силния съюзникъ, поради което още въ началото се изпадна въ най-трудно положение. Относно прикосновеността на правителството: тя трѣбва да се търси въ следнето:

а) Въ желанието да засили актива на либералната партия съ реализиране идейността за народно обединение.

б) Считайки пребнавото хитрување за дипломатически активъ, че отиде да играе голѣма политика съ вещитѣ представители на най-тънката дипломация въ Европа.

в) При обаянието си отъ германскитѣ побѣди и слѣпата самоувереность въ крайната побѣда, че заплава безогледно въ германскитѣ води, даже до млъкъ и при крайни отстѫпки отъ материално и политическо естество.

г) Въ стремежа си за оставане по-дълго на управлението, че потърси германска подкрепа срещу събарянието му отъ властьта, включително и срещу българското главно командуване.

д) Въ вѫтрешната си политика, че само подкрепяше своитѣ*) и въ сѫщото време блуждаеше въ отношенията си къмъ другитѣ партии, което най-после донесе: голѣма натегнатость къмъ десничаритѣ и послабление къмъ левитѣ, и

е) Въ избѣгването на отговорността да вземе строги мѣрки срещу предателитѣ и въ страната, както и срещу чиновницитѣ престѫпници и гражданитѣ спекуланти.

Ето где се крие корена на спонтанно израслото презъ войната зло, което предизвика голѣмия шумъ за облагитѣ на управницитѣ.

За виновността даже е излишно да се говори и отрицанието на отговорността, за да се стои върху доказването на нѣкакви партийни заслуги, сѫ толкова неумѣстни, колкото сѫ и непрекъснатитѣ обвинения отъ другитѣ партии за злоумишленитѣ грѣхове на тая партия. Нѣма защо да се скриватъ грѣшкитѣ, а трѣбва непременно да се съзнаватъ, за да се спомогне за вѫтрешно обновление за бѫдаща полезна дейность. Непремѣнно трѣбва да се извлече поука отъ миналото, за да се избѣгва да се отива въ погрѣшния пѫть на партийно реабелитирание, преди да се е поставилъ достатъчно крепъкъ фондментъ на партийния битъ. Налага ни се да бѫдемъ откровенни и да признаемъ, че следъ 9 юний националъ-либералитѣ бѣха спечелили много съчувственици, обаче негактичнията жестъ при изключването на тѣхния представитель отъ управлението, съ заемане на противно становище, а най-вече, че при изборитѣ бѣха на нѣкои мѣста сдружени съ дружбаши и комунисти, намали значително хубавото къмъ тѣхъ настроение. Време е вече тая партия, при обновлението си, да бѫде по-издържлива и съ по-ваче зрѣлость, а другитѣ да станатъ по-скромни въ осѫжденията си, въ непримиримостьта си, като не забравятъ, че ако ли нѣкогашния кабинетъ е виновенъ, цѣлата партия не може да бѫде виновна и да се третира като съставена отъ изверженници.

Що се отнася до главното командуване, респективно генералъ Жекова, комуто се поставя въ вина, че ни е отишелъ до край, а се е задоволявалъ съ разправии съ правителството и съ малки конфликти съ германското главно командуване; че при лошото положение на фронта и въ стра-

*) Политика, почти обща за всѣка партия, обаче надмиката значително къмъ провиненитѣ чиновници.

ната е приелъ да остане на поста си, — необходимо се явява да се вникне по-дълбоко въ психологическата страна на въпроса и да се видятъ духовнитѣ и командни причини, заставили го да бѫде тъй отстѫпчивъ.

Преди всичко, като воененъ, израстналъ въ понятието за безусловно подчинение подъ волята на върховния вождъ на армията, той не се е считалъ въ право да отиде противъ царското желание: *да не се предизвикватъ сътресения на фронта и въ страната съ напускането на поста си или съ смѣната на правителството, на което германцитѣ биха погледнали съ лошо око.* Считайки, че подобно смѣнявание е абсолютно право само на Държавния глава, че острия конфликтъ съ германцитѣ би билъ единъ видъ политически повратъ съ неминуеми лоши последствия за действията, които му били тъй скъпи; че подобни нѣща той би могълъ да направи само по царска заповѣдь, въ интереса на дѣлото, е предпочиталъ да пренася търпеливо неприятноститѣ отъ германцитѣ, да държи само отбранително положение къмъ правителството, при постоянни искания за подобрение на общото положение. Както видѣхме по-рано, той бѣ подавалъ и оставка, обаче наблѣгнатъ отъ Царя и получилъ известно удовлетворение, е оставалъ пакъ на поста си. Разбира се че тукъ не е можала да не играе роль и амбицията му — да дочака края на войната като заслуженъ герой... Хвърляйки око върху старшитѣ тогава началници, ний недоумѣваме, кой другъ, въ разбъркания положение, при разправиитѣ съ правителството и съ германското главно командуване, би могалъ да направи нѣщо повече, освенъ да се подчини напълно подъ германскитѣ и правителствени давления, срѣщу които Жековъ до напоследъкъ все пакъ запази известна автономность. Казваме го това най-смѣло, ако и да сме отъ ония, които пострадаха съ смѣнявание отъ длъжность, съ отстраняването ни отъ командуването на III-а армия въ Добруджа, поради противопости срещу фелдмаршалъ Макензена. — Може би щѣше да се намѣри нѣкой неговъ достоенъ заместникъ отъ запаснитѣ, обаче, като проявили се още преди мобилизацията противъ акцията, тѣ не се ползуваха съ царското доверие и германцитѣ щѣха категорически да се противопоставятъ на подобно смѣнявание. Разбира се, че строго погледнато, генералъ Жековъ, като главнокомандующъ, който произлѣзе катастрофата, все пакъ остава за историята главенъ отговорникъ.

Атаката на Конната дивизия при с. Кара-Мурадъ и пленяването знамето на 265 Оренбургска дружина.

Ако и боленъ и отсѫтствующъ отъ България презъ време на пробива, виждайки въ него главния разпоредитель съ физическата и духовна мощъ, съ войската, презъ цѣлата война, тя, неможе да не го счита за отговорникъ по станалото, — сѫщо както не би пропустнала да го изтъкне и като главенъ дѣецъ при победоносното завършване на войната. Такава е обикновенно сѫдбата на голѣмитѣ обществени дѣйци!

Това е тъй, обаче генералъ Жековъ, работилъ въ силата на една идейность и при единственно желание да бѫде полезенъ, не може да носи сѫдебна отговорность за проявенитѣ грѣшки, и неговото осѫждание като главнокомандующъ и сегашното му стояние подъ тяжестьта на присѫдата се явяватъ повече отъ жестоки. По-скорошното му амнистиране е наложително.

КРАЙ

Оглавление

1. Препговоръ . . . . . стр. 5
2. Встжпване . . . . . „ 8
3. Глава I — Българска непредвидливость и лошитѣ ѝ последствия . . . . . „ 17
4. Глава II. Отношенията, като важна причина за злото . . . . . „ 25
5. Глава III. Политически и военни грешки. . „ 37
6. Глава IV. Българска неразбория и опака дейность . . . . . „ 49
7. Глава V. Германска оперативна дейность . „ 57
8. Глава VI. Българска оперативна дейность . „ 66
9. Глава VII. Последнята дейность на българското главно командуване . . . . . „ 102
10. Глава VIII. Съглашенски и наши сили. Атаката . 114
11. Глава VIX. Заместникъ главнокомандуюшия на фронта 131
12. Глава X. Една българска победа средъ катастрофата, останала безъ последица . . . 138
13. Глава XI. Още едно българско нещастие и защо то произлезе 149
14. Глава XII. Понататъшния развой на катастрофата — позоръть 166
15. Глава XIII. Има ли предателство на Добро-поле . 172
16. Глава XIV. Прѣки причини за подготовката на катастрофата 192
17. Глава XV. По-раншни социални и отъ вжтр. естество причини повлияли за катастрофата . 202
18. Глава XVI. Мирновременната служба на офицерския корпусъ и последицитѣ отъ нея . 228
19. Глава XVII. Дейностьта на щаба на армията по офицерската подготовка и готовностьта на армията за военно време 236
20. Глава XVIII. Една светла страница откъмъ морето . 272
21. Глава XIX. Печалния завършекъ: сключеното примирие и Ньойския договоръ 280
22. Заключителна глава 390
23. Пояснителна записка. 312

По-важни печатни грѣшки.

Стр.	Редъ	Напечатано	Да се чете
15	18	само този	само това
12	4	начело	начало
20	37	сжществувало	сжществуваше
23	30	германския президентъ	германския министъръ на Вжнш. работи
24	17	който	което
27	3	малко останаха	малко остана
33	37	подкрепа въ бор	подкрепа въ борбата
35	24	им	име
43	6	албавило	забавило
45	11	осигуяврането	осигуряването
47	2	задължения на	задълженията на
48	21	нумумъ	ниумъ
60	4	издърпването	издържането
63	5	3 Дунавска	5 Дунавска
63	22	посредствѣно	непосредствено
64	37	появиха	появяха
69	27	Той почналъ	Тѣ почнали
71	34	3 Балканска	1 Балканска
91	26	дѣсния брѣгъ	левия брѣгъ
111	33	наестично	неетично
112	5	тя ни оставила	тя ни бѣ оставила
144	35	ипомогне	спомогне
144	36	емонстративно	демонстративно
146	1	се пилучи	се получи
146	15	левия брѣгъ	десния брѣгъ
146	28	враме	време
146	39	I армия	IV армия
147	37	реализир, и	реализира и
147	40	глашенлитѣ	глашенцитѣ
157	24	30 шеинвски	30 шейновски
157	33	заплашени	заплашена
162	40	пелеативни	палеативни
163	31	ушѣхътъ	успехътъ
163	33	се заплати	се запали
166	1	глава XI	глава XII
167	27	къмъ Царево	къмъ Царево село
168	17	членоветѣ	чиноветѣ
169	38	качко	качило
172	1	глава XII	глава XIII
174	15	липсва	липса
182	14	Бураржиевъ	Бунарджиевъ
174	23	събраха	събрахъ
185	3	мат сталъ	материяли
189	40	шето имъ	шето й
200	25	а по	а поради те
206	19	въртящъ	въртянъ
207	22	забраняваше	забраняваме
221	24	ка то	както
222	27	чрви	кърви
223	41	а се	да се
223	1	оправятъ	поправятъ
234	35	умановo	Куманово
244	23	С. Баткунъ (пловдивско)	С. Баткунъ (пазарджишко
247	30	(кардифъ)	кардифъ
248	14	представена не	предоставена на
304	5	тритѣвойни да се	тритѣ войни, да се
305	1	нуно	нужно
стр. 413	10	413	314
315	36	зявали	зили
316	40	главно. срѣщу	главно срѣщу
		, кой	, при кой